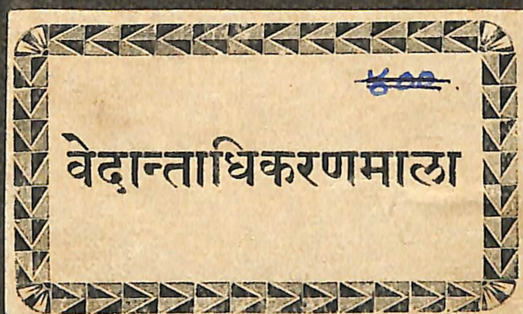

वेदान्ताधिकरणमाला

प्रथमाध्याये प्रथमपाद:

जिज्ञासाधिकरणम् - सू. १
जन्माद्यधिकरणम् - सू. १
समन्वयाधिकरणम् - सू. १
ईक्षत्यधिकरणम् - सू. ७
आनन्दमयाधिकरणं - सू. ८
अन्तस्तद्धर्माधिकरणं - सू. २
तल्लिङ्गाधिकरणम् - सू. १
अतिदेशाधिकरणम् - सू. १
ज्योतिश्चरणाधिकरणं - ४
अनुगमाधिकरणम् - सू. ४
३०

प्रथमाध्याये द्वितीयपाद:

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं - ४
शब्दविशेषाधिकरणम् - ४
अत्ता चराचरेत्यधिकरणं - २
गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणं - २
अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणं - ५
अन्तर्याम्यधिकरणम् - ३
अदृश्यत्वाधिकरणम् - ३
वैश्वानराधिकरणम् - ९
३२

प्रथमाध्याये तृतीय: पाद:

द्युभ्वाद्यधिकरणम् - सू. ७
भूमाधिकरणम् - सू. २
अक्षराधिकरणं - ३
ईक्षतिकर्माधिकरणं - ~~४~~ १
दहराधिकरणम् - ८
अनुकृत्यधिकरणम् - २
शब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणं - २
तदुपर्यपीत्यधिकरणम् - ८
शुगस्येत्यधिकरणम् - ५
कम्पनाधिकरणम् - १
ज्योतिर्दर्शनाधिकरणं - १
अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणं - १
सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यधिकरणं - २
४३

प्रथमाध्याये चतुर्थ: पाद:

आनुमानिकाधिकरणम् - सू. ७
चमसवदित्यधिकरणम् - सू. ३
संख्योपसंग्रहाधिकरणं - ३
यथाव्यपदिष्टाधिकरणं - २
समाकर्षाधिकरणम् - १
जगद्वाचित्वाधिकरणं - ३
वाक्यान्वयाधिकरणम् - ४
प्रकृतिश्चेत्यधिकरणं - ४
सर्वव्याख्यानाधिकरणं - १
२८

—·—

द्वितीयाध्याये प्रथमपाद:

(१) स्मृत्यधिकरणम् - सू. १
(२) इतरेषामित्यधिकरणं - १
(३) योगप्रत्युक्तत्यधिकरणं - १
(४) न विलक्षणत्वाधिकरणं - ३
(५) असत्प्रतिषेधाधिकरणं - ५
(६) शिष्टापरिग्रहाधिकरणं - १
(७) भोक्त्रापत्तेरित्यधिकरणं - १
(८) तदनन्यत्वाधिकरणं - ३
(९) असद्व्यपदेशाधिकरणं - ४
(१०) इतरव्यपदेशाधिकरणं - ३
(११) उपसंहारदर्शनाधिकरणं - ६
(१२) सर्वोपेतेत्यधिकरणम् - ८
१२ ३७

~~प्रथमा~~
द्वितीयाध्याये द्वितीयपाद:

(१) रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणं - ६
(२) पुरुषाश्मवदित्यधिकरणं - ४
(३) महद्दीर्घवद्वेत्यधिकरणम् - १
(४) समुदाय उभयहेतुकेऽपीत्यधिकरणम् - १०
(५) नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणं - ५
(६) नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणं - ४
(७) पत्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणं - ५
८ उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ४
४२
४५

द्वितीयाध्याये तृतीयपाद:

(१) न वियदित्यधिकरणम् - सू. ७
(२) एतेन मातरिश्वेत्यधिकरणं - १
(३) असम्भवाधिकरणम् - सू. १
(४) तेजोऽत इत्यधिकरणम् - सू. १
(५) आप इत्यधिकरणम् - सू. १
(६) पृथिव्यधिकार इत्यधिकरणं - १
(७) तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणं - १
(८) विपर्ययेणेत्यधिकरणम् - १
(९) अन्तरा विज्ञानमनसीत्यधिकरणम् - १
(१०) नात्माश्रुतेरित्यधिकरणम् - १
१० (१७) १६
(११) ज्ञोऽत एव इत्यधिकरणं - १
(१२) उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणम् - २०
(१३) तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणं - ४
(१४) कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणं - ८
(१५) परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणं - २
(१६) अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् - २१
१६ ५३

According to अधिकरणमाला :-
१(८) असदिति चेदित्यधिकरणम्
२(६) एतेन इत्यधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ: पाद:

(१) तथा प्राणा इत्यधिकरणं . सू. ५
(२) हस्तादय इत्यधिकरणं - सू. १
(३) अणवश्च इत्यधिकरणं - १
~~(४) चक्षुरादिवदित्यधिकरणं - ४~~ | त्रि |
(४) श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम् - सू. २
(५) चक्षुरादिवत्त्वित्यधिकरणं - ४
(६) ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वित्यधिकरणं - १
(७) प्राणवतेत्यधिकरणम् - २
(८) इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणं - ३
(९) संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरित्यधिकरणम् - १
(१०) मांसादि भौममित्यधिकरणम् - १
१० २२

—·—

तृतीयाध्यायस्य प्रथम: पाद:

(१) रंहत्यधिकरणम् - सूत्र ७
(२) कृतात्ययाधिकरणम् - ४
(३) अनिष्टादिकारिणामित्यधि० - ५
(४) विद्याकर्मणोरित्यधिकरणं - ४
(५) तृतीयशब्दावरोध इत्यधि० - ~~४~~ ३
(६) अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणं - २
(७) रेतःसिगधिकरणम् - १
(८) योने: शरीरमित्यधिकरणं - १
८ २७

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपाद:

(१) सन्ध्याधिकरणम् —— सू. ६
(२) तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् - २
(३) अत: प्रबोध इत्यधिकरणम् - ३
(४) उभयलिङ्गाधिकरणम् — सू. ३
(५) अरूपवदेव हीत्यधिकरणम् - ५
(६) अम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणं - ४
(७) तदव्यक्तमाह इत्यधिकरणम् - २
(८) प्रकाशादिवच्चेत्यधिकरणम् - ३
(९) प्रकाशाश्रयवद्वेत्यधिकरणम् - ३
(१०) परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणं - ७
(११) फलमत इत्यधिकरणम् —— ४
११ ४१

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपाद:

~~(१) सन्ध्याधिकरणम् —— सू. ६~~
(१) सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वाधि० सू. २५
(२) आत्मगृहीत्यधिकरणं . सू. २
(३) कार्याख्यानादित्यधि० सू. ६
(४) पुरुषविद्यायामित्यधि० सू. १
(५) वेधाद्यधिकरणम् - सू. १
(६) साम्परायाधिकरणं - सू. २
(७) गतेरर्थवत्त्वमित्यधि० - सू. २
७ २९

१ फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणं Acc. to [illegible]

तृतीयाध्यायस्य तृतीय-
पादः (क्रमशः)

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीय-
पादः

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

— . —

1 Accor. to ... G. S.
(6) [illegible] - २
(7) निरस्याधिकरणं - ३

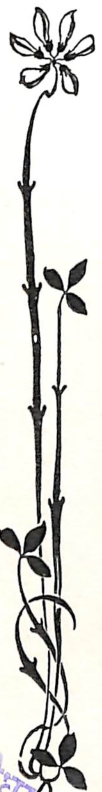
ब्रह्मसूत्राणि

1. **समन्वयाध्यायः** (स्वरूपविचारः) चरणचतुष्टयम्
   1. शास्त्रसन्दृब्ध-निर्णायकः कार्यप्रतिपादकश्च — अधिकरण १० (१०), सूत्र ३०
   2. अन्तर्यामिस्वरूपविचारकः तत्प्रतिपादकश्च — अधिकरण ८, सूत्र ३२
   3. रूपान्तरस्वरूपविचारकः तत्प्रतिपादकश्च — अधि० १२, सूत्र ४३
   4. प्रमाजनकप्रकीर्णवाक्यार्थविचारकः — अधि० ९, सूत्र २८
2. **अविरोधाध्यायः** (मतान्तरनिराकरणम्) चरणचतुष्टयम्
   1. स्मृतिचरणे श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः — अधिकरण १२, सूत्र ३७
   2. तर्कचरणे स्वातन्त्र्येण परमतनिराकरणम् — अधि० ८, सूत्र ४५
   3. वियदादिपादे जडजीवविरुद्धांशनिराकरणम् — अधि० १६, सूत्र ५३
   4. प्राणादिचरणे जीवशरीरवर्त्तिन्यांहि इन्द्रियविचारः — अधि० १०, सूत्र २२
3. **साधनाध्यायः** (साधनविचारः) चरणचतुष्टयम्
   1. अधिकारिनिर्धारः — अधि० ८, सूत्र २७
   2. विषयावधृतिः नाम (ब्रह्मस्वरूपावधृतिः) चरणे जीवमुक्तियोग्यताविचारः — अधिकरण ११, सूत्र ४१
   3. ब्रह्मगुणोपसंहारचरणे अन्तरंगविचारः — अधिकरण २६, सूत्र ६६
   4. कर्मोपसंहारचरणे बहिरंगविचारः — अधि० ९, सूत्र ५२
4. **फलाध्यायः** (फलनिरूपणम्) चरणचतुष्टयम्
   1. जीवतः फलविचारचरणे अन्तरंगसाधनरूपश्रवणादिविचारः — अधि० ७, सूत्र १९
   2. म्रियमाणस्य फलविचारचरणे सूक्ष्मशरीरादिरूपविचारः — अधि० ६-७, सूत्र २१
   3. गच्छतः फलविचारचरणे क्रममुक्तिमार्गविचारः — अधि० ५, सूत्र १७
   4. प्राप्तस्य फलविचारचरणे मुक्तमर्यादाफलविमर्शन... विचारः — अधि० ५, सूत्र २२

श्रीमान् शेठ त्रिभुवनदास

जन्म-संवत् १९०४ फाल्गुन कृष्ण ४

सद्गत शेठ ईश्वरदास

जन्म-संवत् १९४५ चैत्र.कृष्ण ३०

अवसान-संवत् १९७५ ज्येष्ठ शुक्ल १

Lakshmi Art, Bombay

श्रीकृष्णाय नमः ।

वेदान्ताधिकरणमाला ।

दशदिगन्तविजयि-

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तममहाराजप्रकटिता ।

संशोधकौ प्रकाशकौ च,

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला,

बी.ए., एल्.एल्.बी., वकील हाइ कोर्ट.

सुज्ञ गोकुलजी झाला वेदान्तप्राइझमेन ।

धैर्यलाल व्रजदास सांकलीया,

बी.ए., एल्.एल्.बी., वकील हाइ कोर्ट.

श्रीवल्लभाब्दाः ४४०. संवत् १९७६.

मूल्यमेकमुद्रिका ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-sagar Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Mulachandra Tulsidas Telivala B. A., LL. B.,
Vakil, High Court. C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.

EDITORS' NOTE.

The *Vedântâdhikaraṇa-Mâlâ* has been published from *funds* supplied to us by *Seth Tribhuvandâs Varjîvandâs of Madhav Baug* in order to perpetuate the memory of his *youngest and most beloved son Is'wardâs* who died prematurely in May 1919 and who was known for his amiable nature and religious tendencies.

Seth Tribhuvandâs has set apart a good sum for the memory of his deceased son Is'wardâs, and he has decided to devote a portion of the annual interest of this sum to the publication of the works of the Vallabhâchâryan literature according to the sentiments expressed by his deceased son during his life-time. All the publications from these funds will be included in the series to be named after his son Is'wardâs. For this act of judicious charity the literary world in general, and the Sampradâya in particular, will be very grateful to him.

Our obligations are also due to Paṇḍit Gaṭṭulâlâ's library, and the Bhâṇḍârkar Oriental Research Institute for the loan of MSS. of the present work. Our best thanks are due to Bâla Shâstrî of Kotah who very kindly sent to us his copy of this work, mostly copied and corrected by himself from the MSS. of the Nâthadwâra library.

Purushottamaji.

Purushottamaji, the author of this work, was born at Gokula in Muttra district on Bhadrapada S'ukla 11th, 1724 Samwat. He was 7th in descent from S'ree Vallabhacharya. He has written numerous works the bulk of which is said to equal nine Mahabharatas. They all bear the stamp of his masterly genious. Purushottamaji lived up to a very advanced age. In Samwat 1820 he is said to have had a religious discussion with one Veṇibhatta of Benaras. Serving his God S'ree Bâla-Kṛishṇaji he lived at Surat in Gujarat, where he had come with his uncle Vrajarâjaji.

Vedântâdhikaraṇamâlâ.

The text of this work is based on four MSS., two from the late Paṇḍit Gaṭṭulâlâ's library, one from the government collection now placed in the charge of the Bhâṇḍârkar Oriental Research Institute, and one kindly sent to us by BâlaShâstrî of Kotah from S'ri Nâthadwâra. The MSS. from the Bhâṇḍârkar Institute contained the 3rd and 4th Adhyâyas only, while the rest did not contain the 4th

Adhyâya. The 4th Adhyâya of this work seems to have been an extremely rare work. Yogi S'ree Gopes'warji did not get it and hence he wrote out the Adhikaraṇamâlâ of the fourth Adhyâya himself, as he says at the end of the appendix printed here. During our tour at Kotah, Kankaroli, Nâthadwâra, and Junâgaḍha we did not find the 4th Adhyâya in the libraries there. So it is a great satisfaction to us that we are able to publish the complete work here. Gopes'warji's Adhikaraṇamâlâ of the 4th Adhyâya has been therefore published here as an appendix. Gopes'warji is also a great master like Purushottamaji, but his style is not as vigorous and concise as that of Purushottamaji.

The object of this work as stated by Purushottamaji himself is to summarise the teaching of the sûtras according to the Aṇu-Bhâshya, and facilitate the understanding of the same by those who are unable to go through his Bhâshya-Prakâs'a. It seems to have been composed by him at a very advanced age—after he had finished his magnum opus-Bhâshya Prakâs'a, and the भावप्रकाशिकावृत्ति perhaps. These three works *viz.* भाष्यप्रकाश, भावप्रकाशिका, and वेदान्ताधिकरणमाला deal directly with the Brahma-Sûtras. Of these we are concerned here chiefly with the वेदान्ताधिकरणमाला. It contains the last word of Purushottamaji on the Brahma-Sûtras. Purushottamaji himself styles this work as न्यायमाला in the beginning and at the end; and there is some meaning in it. In an ordinary अधिकरणमाला we should have found at best the purport of each अधिकरण with its so called five अंगs, *viz:*-विषय, संशय, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष, and संगति. Purushottamaji in addition to these gives also the purport of all the Sûtras except in the 3rd and 4th pâdas of the third अध्याय. In the beginning, he gives the purport of the whole शास्त्र, then he sets out the purport of the four pâdas of each अध्याय at its beginning. At the beginning of the पाद he gives in brief the purport of the same. In the beginning of the अधिकरण he states the object of the अधिकरण, and then mentions the विषय, संशय, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष and at the end the संगति—that is, shows the relation of the अधिकरण with what precedes and follows. The style here adopted throughout is explanatory, and not argumentative as in the भाष्यप्रकाश. The perusal of this will be very instructive and delightful.

With feelings of joy we offer this fruit of our labour of love at the lotus-feet of Lord S'ree Krishṇa.

M. T. Telivala.

D. V. Sankalia.

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामि-
श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणाः ।

प्रादुर्भावः संवत् १७२४ भाद्रपद शुक्र दशमी ।

पूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वरचरणाः ।

प्रादुर्भावः संवत् १८३५ ज्येष्ठ शुक्र पञ्चमी ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणानां श्रीहस्ताक्षराणि ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

वेदान्ताधिकरणमाला ।

श्रीपुरुषोत्तमविरचिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीबालकृष्णमाचार्यान् प्रभून् श्रीविट्ठलेश्वरान् । व्यासाचार्यांस्तद्वचांसि प्रणमामि पुनः पुनः
भाष्यप्रकाशे विस्तीर्णोर्थोवगन्तुं न शक्यते । सर्वैरतोर्थं सङ्गृह्य 'न्यायमाला' वितन्यते ॥२॥

तत्र तावद् व्यासचरणैरज्ञजनानुग्रहार्थं सर्ववेदार्थरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपसाधनफलमतान्तरनिराकरणभेदेन चतुर्धा विचारोत्र 'शास्त्रे' क्रियते । तत्र सर्ववेदार्थरूपं ब्रह्मैवेति ज्ञापयितुं चतुर्लक्षण्यां तत्सम्बन्धि सर्वं विचारितम् । तत्र **प्रथमे**ध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मण्येव समन्वयः, वेदार्थनिश्चयश्च वेदान्तविचाराधीन इति सर्वोपि वेदो ब्रह्मण्येव **प्रमाण**मित्युक्तम् । **द्वितीये** च श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारेण विरुद्धस्मृतीनां दूषणेन च ब्रह्मैव **प्रमेय**मिति निर्णीतम् । ततस्**तृतीये**न्तरङ्गं बहिरङ्गं च **साधनं** सोपकरणं विचारितम् । ततश्**चतुर्थे** फलप्राप्तिप्रकारस्तदनुभवप्रकारो ब्रह्मैव च फलमिति निर्णीतमिति **शास्त्रार्थसङ्ग्रहः** ।

तत्र **प्रथमे**ध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयश्चतुर्भिः पादैर्वक्तव्यः । तत्रासन्दिग्धेषु वेदान्तवाक्येषु विचारासञ्चारात्सन्दिग्धान्येव निर्णेतव्यानि । तानि चतुर्धा, कार्यप्रतिपादकानि, अन्तर्यामिप्रतिपादकानि, उपास्यरूपप्रतिपादकानि प्रकीर्णकानि चेत्यतश्चत्वारः पादाः ।

I-1 तत्र **प्रथमपादे** ब्रह्मसम्बन्धिविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म लक्षयित्वा ततः कार्यवाक्यानि विचारितानि ।

(1) । तत्र **प्रथमे एकसूत्रे जिज्ञासाधिकरणे** षडङ्गैरेव वेदार्थनिश्चयस्य सम्भवादत्यन्तनिश्चयस्य तपःप्रभृतिभिरेव सम्भवात्तदर्थं किं वेदान्तविचारेणेत्याशङ्क्य, ऋषिभिर्नानाशास्त्राणां कृतत्वात्तच्छ्रवणेन बुद्धिदोषान्मन्दानां सन्देहसम्भवे तन्निवारणार्थं 'विचारशास्त्रं' कर्तव्यम् । तत्र यद्यपि 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मैव सर्ववेदार्थः, तथापीदं वाक्यं वेदान्ते श्रुतं 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति, पुरुषरूपता च तत्रैव श्रुता, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इतिवाक्येन वेदान्तानामर्थनिश्चायकत्वं च तत्रैव श्रुतम्, अत इदानीं तपःप्रभृतीनामसम्भवाद्वेदान्तविचारेणैव वेदार्थरूपब्रह्मस्वरूपनिश्चय इत्यभिसन्धाय ब्रह्मसम्बन्धिविचारः श्रीबादरायणाचार्यैः प्रस्तुत इत्युक्तम् । अतोग्रिमाणि यान्यधिकरणानि शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं तानि सर्वाण्यस्यैव विषय इति तेषामस्य च विषयविषयिभावः सङ्गतिरित्यपि बोधितम् ॥ १ ॥

(2) ततो **द्वितीये एकसूत्रे जन्माद्यधिकरणे** ब्रह्म किंलक्षणकं किंप्रमाणकं चेत्याकाङ्क्षायां जगदुत्पत्तिस्थितिकारणं ब्रह्मेति सूत्रांशेन लक्षितम् । ततोंशान्तरेण वेदरूपशास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेत्युक्तम् । तेन कर्तृरूपं निमित्ततया सिध्यति ॥ २ ॥

(3) ततस्तृतीये **एकसूत्रे समन्वयाधिकरणे** ब्रह्म जगतः कर्तृ निमित्तं चेति चेत्, किं जगतः समवायीत्याशङ्कायामनारोपितानागन्तुकरूपेण समनुगमाद्ब्रह्मैव जगतः समवायीति निर्णीतम् । तेनाभिन्ननिमित्तोपादानवादोऽस्मिन् शास्त्र इति बोधितम् ॥ ३ ॥

एवं **त्रिसूत्र्या** ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मलक्षणं तद्विचारस्य कर्तव्यता च साधिता । ये पुनः कर्तृत्वे वैषम्यादयो दोषाः, समवायित्वे च विकृतत्वादयः, ते सर्वेऽग्रिमाध्याये परिहर्तव्याः, विचारकर्तव्यतायाः प्रतिज्ञातत्वात् । तत्र सच्चिदानन्दरूपत्वस्य ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणत्वात्पूर्वोक्तं कार्यलक्षणं त्रिष्वप्यनुगतं वक्तव्यम्, अन्यथा लक्षणेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । अन्यतश्च निवारणीयम्, अन्यथातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । असम्भवश्च निवारणीयः ।

(4) तत्र द्वाभ्यामधिकरणाभ्यां सद्रूपे तल्लक्षणं योजितम् । अतःपरं चिद्रूपेऽव्याप्तिनिवारणाय प्रकृतिपरमाण्वादावतिव्याप्तिनिवारणाय च **चतुर्थं सप्तसूत्रमीक्षत्यधिकरणमारभ्यते** । तत्र **प्रथमसूत्रे** 'यतो वाचो निवर्तन्त'इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वेन सर्वप्रमाणागोचरतया तज्ज्ञानासम्भवाद्विचारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य, ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यम्, 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दित्युपक्रम्य 'तदैक्षत' 'बहु स्यां प्रजायेये'त्यनेनेक्षणस्य बहुभवनस्य च श्रावणात् । अतः सृष्टेः पूर्वमव्यवहार्यत्वेपि तदनन्तरं तत्कर्तृत्वेन तदुपादानत्वेन च व्यवहार्यत्वं श्रुत्योच्यत इति तया तज्ज्ञानस्य सम्भवात्तद्विचारो न व्यर्थ इति बोधितम् । ईक्षणकर्तृत्वेन चेतने तस्मिन् पूर्वोक्तलक्षणसमन्वयाच्चिद्रूपे लक्षणाव्याप्तिरपि परिहृता । तेनैव प्रकृतिपरमाण्वादावतिव्याप्तिरपि निवारिता, असम्भवश्च निवारितः । ततो **द्वितीयसूत्रे** तस्येक्षणकर्तुरात्मशब्दवाच्यत्वात्प्राकृतगुणवत्त्वं निवारितम् । ततस्तृतीये तदुपासकस्य मोक्षरूपफलकथनादपि तन्निवारितम् । ततश्चतुर्थे जगद्धेयत्वस्याकथनादपि तन्निवारितम् । एवं **चतुःसूत्र्यां** कार्यविधिमुखेन तद्विचार उक्तः । ततोऽग्रे **त्रिसूत्र्यां** कार्यनिषेधमुखेन तद्विचार्यते, निषेधश्च प्रलयात्मकः । तत्र **पञ्चमे** स्वाप्ययसूत्रे जीवसुषुप्तिर्ब्रह्मसम्बन्धेनोच्यते । सा च मोक्षभिन्नापि जाग्रदादिवत्कर्मसम्बन्धरहितेति प्रलयतुल्या । सा च स्वसम्बन्धेनैव जायत इति भगवतस्तत्कर्तृत्वम् । ततः **षष्ठे** मोक्षदशायां जीवस्य भगवत्तुल्यत्वं श्रुत्योक्तम् । तत्र **मैत्रेयीब्राह्मण** आदिमध्यावसानेषु ब्रह्मण एव बोधनात् तद्दातृत्वं ब्रह्मण एवेति बोधितम् । ततः **सप्तमे** सर्वप्रलये ब्रह्मैवावशिष्यत इति श्रुत्या बोध्यते । अतः प्रलयो ब्रह्मकर्तृक एवेति बोधितम् । एवमनेनाधिकरणेन चित्स्वरूपे कार्यलक्षणयोजनादव्याप्तिः परिहृता । चित्स्वरूपत्वबोधनात्प्रकृत्यादावतिव्याप्तिरपि परिहृता ॥ ४ ॥

(5)४ ततः **पञ्चमेऽष्टसूत्र आनन्दमयाधिकरण** आनन्दे लक्षणयोजनेन तत्राव्याप्तिः परिह्रियते । तत्र **प्रथमसूत्रे**ऽविशेषेण पुनःकथनरूपादभ्यासानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं स्थापितम् । तत्र **प्रथम**वर्णके आनन्दस्यार्थतोभ्यासः शब्दतश्च । **द्वितीय**वर्णके तु 'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये'तिवाक्याभ्यास उक्तः । एवमभ्यासेन मयट्प्रवाहाद्भेदे साधिते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् । यथा पूर्वतन्त्रे यजत्यभ्यासात्कर्मणस्तद्वत् । ततो **द्वितीयसूत्रे** मयटो विकारार्थत्वादानन्दमयस्य न ब्रह्मत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, मयटः प्राचुर्यार्थकत्वान्न मयट्प्रत्ययेनाब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यत इत्यंशान्तरेण समाहितम् । **ततस्तृतीये सूत्रे** आनन्दजनकत्वेन तत्कारणत्वान्मयटो विकारार्थत्वं निवारितम् । **ततश्चतुर्थसूत्रे** 'सत्यं ज्ञान'-मितिमन्त्रे योर्थ उक्तः स एव सम्पूर्णे प्रपाठके प्रपञ्च्य गीयते, अत आनन्दमयो ब्रह्मैवेति निर्णीतम् । ततः पुनरग्रिमया **चतुःसूत्र्या**यमेवार्थो निषेधमुखेन निर्णीयते । तत्र **प्रथमेन** जीवस्यानन्दमयत्वं निराक्रियते, जीवे निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वादिरूपस्य माहात्म्यस्यानुपपद्यमानत्वात् । **द्वितीये** 'चानन्दीभवती'त्यादिना जीवस्यानन्दनीयत्वमुच्यते, न त्वानन्दत्वम्, अतो भेदव्यपदेशादपि जीवस्य नानन्दमयत्वमित्युक्तम् । **ततस्तृतीये** 'सोकामयते'तिचेतनधर्मस्य कामस्य जडायां प्रकृतावनुपपद्यमानत्वात्सापि नानन्दमयीत्युच्यते । **ततश्चतुर्थेस्य** जीवस्यानन्दमये ब्रह्मणि योगमुपसङ्क्रमरूपं फलत्वेन कथयति श्रुतिः, तेन जीवापेक्षया उत्कृष्ट एवानन्दमयो, न तु जीवादपकृष्टः । तस्मादानन्दमयो ब्रह्मैवेति निरूपितम् । एवं **चतुःसूत्र्यां** जीवजडनिषेधमुखेनानन्दमयो विचारितः । एवमष्टसूत्र्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे साधिते निरङ्कुशजगत्कारणत्वं तत्रैव पर्यवस्यतीत्यानन्देपि लक्षणसमन्वयात्तत्राव्याप्तिः परिहृता । जीवजडयोर्निवारणादतिव्याप्तिश्च । **एवमधिकरणचतुष्टयेन** सच्चिदानन्देषु लक्षणसमन्वयादसम्भवोप्यर्थादेव परिहृतः । तेन जन्माद्यधिकरणस्य शेषभूतमधिकरणत्रयमिति शेषशेषिभावः सङ्गतिः ॥ ५ ॥

(6)२ ततः **षष्ठे द्विसूत्रेन्तस्तद्धर्माधिकरणे** आदित्यान्तरक्ष्यन्तश्च विद्यमानो हिरण्मयः पुरुष उदित्यादिब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवेत्युक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** 'यमादित्यो न वेदे'तिश्रुत्यादित्याद्भेदनिर्देशेनापि तस्य ब्रह्मत्वं स्थापितम् । तदज्ञाने सति, यदि तस्य ब्रह्मत्वं न विचार्येत तदा, तदज्ञाने सति, 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंविदि'त्युक्त्वाग्रे 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामती'त्यनेन श्रावितं तद्विदोक्षरसायुज्यं परब्रह्मप्राप्तिश्च नोपपद्येत । तस्माद्धेतुतागर्भया प्रसङ्गसङ्गत्यैतद्विचारितम् ।

किञ्च, अयं जन्मादिसूत्रस्थविचारः सर्वस्याग्रिमविचारस्य मूलम् । तत्राग्रे 'फलमत उपपत्ते'रित्यनेन सर्वफलदाता भगवानेवेति वक्तव्यम् । ततोग्रे चतुर्थेध्याये निषेधमुखेन प्रतीकोपासना, विधिमुखेनाङ्गोपासनाश्चादित्यादिमतिसूत्रे वक्तव्याः । तत्र मतान्तरोक्तरीत्या प्रतीकोपासनानामब्रह्मपरत्वेपि तद्वाक्योक्तफलसिद्धिस्तत्तदन्तःस्थाद्ब्रह्मण एवेतिज्ञाप-

 I-

नायाङ्गोपासनानां ब्रह्मपरत्वे तदुक्तमवान्तरफलं तत्क्रतुत्वरूपं मुख्यं फलं च भगवत एवेतिज्ञापनाय चाप्येतद् बोध्यम् ॥ ६ ॥

(7) 1 ततः **सप्तम एकसूत्रे तल्लिङ्गाधिकरणे, अष्टम एकसूत्रेतिदेशाधिकरणे**
(8) 1 च ब्रह्मप्रकरणे आकाशप्राणादिशब्दैः ब्रह्मैवोच्यते, निरङ्कुशजगत्कारणत्वरूपब्रह्मलिङ्गादिति विचारितम् । तेन पूर्वोक्तलक्षणेतिव्याप्तिदोषः परिह्रियत इति पूर्वोक्तशेषभूतमिदमधिकरणद्वयम् । पञ्चमाद्यधिकरणद्वये प्रत्ययकृतसन्देहनिरासः, सप्तमाद्यधिकरणेषु तु प्रकृतिकृतसन्देहनिरास इति विशेषः, प्रकृतिप्रत्ययभेदेन शब्दस्य द्विविधत्वादिति । षष्ठाद्यधिकरणत्रयस्य विषयवाक्यान्युद्गीथविद्यास्थान्युक्तानि । तेन कर्माङ्गोपासनास्वपि ब्रह्मैव फलदम्, तज्ज्ञानेनैव च कर्मणो वीर्यवत्तरत्वमित्यपि बोधितम् । तेन प्रसङ्गोपि सङ्गतिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

(9) 4 ततो **नवमे चतुःसूत्रे ज्योतिश्चरणाधिकरणे** 'अथ यदितः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इतिवाक्ये ज्योतिःशब्देन ब्रह्मैवोच्यत इति निर्णीतम् । तत्र **प्रथमसूत्रे** 'एतावानस्य महिमे'तिमन्त्रे भूतात्मकानां चरणानां ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिःशब्देन ब्रह्मैवोच्यत इति निर्णीतम् । ततो **द्वितीयसूत्र** एतत्सन्दर्भारम्भे गायत्रीछन्द एवोच्यत इति न चरणानां ब्रह्मधर्मत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्यांशान्तरेण समाहितम् । भगवति चेतोर्पणार्थं सन्दर्भादौ गायत्री प्रस्तुता, तयोपासने ब्रह्मदर्शनं भवतीति । तस्माद्ब्रह्मण एव पादाः, न गायत्र्या इत्युक्तम् । ततस्**तृतीये** गायत्रीछन्दो हि शब्दरूपम्, भूतपृथिवीशरीरहृदयान्यर्थरूपाणि । तेषां शब्दरूपछन्दःपादत्वं न सङ्गच्छते । अतो ब्रह्मण एव पादा इत्युक्तम् । ततश्**चतुर्थसूत्रे** यद्यप्येवं पादानां ब्रह्मधर्मत्वमायाति, तथापि 'एतावानि'तिमन्त्रे 'दिवी'तिसप्तम्या पादानां द्युलोकाधारत्वकथनेन विवक्षितस्य ज्योतिषस्तदाधारत्वमुक्तम् । 'अथ यदतः परो दिव' इतिपञ्चम्यानाधारत्वमुच्यत इत्युपदेशभेदाज्ज्योतिर्न ब्रह्मेत्याशङ्क्य, यथा 'वृक्षे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन' इतिविभक्तिभेदेपि यथैकार्थ्यप्रत्यभिज्ञा न विरुध्यते, तथात्रापीति न दोष इति समाहितम् । तस्मादत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेति निर्णीतम् । यद्यपि पूर्वाधिकरणन्यायेन ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमायाति, तथाप्यत्र प्रकरणस्य लिङ्गस्य च सन्दिग्धत्वात्पुनर्विचारितम् । तेन सामान्यविशेषभावः पूर्वाधिकरणसङ्गतिः । एतेनान्या अपि पादसम्बद्धाः प्रणवादिविद्या अपि ब्रह्मपरा इत्यपि बोधितम् ॥ ९ ॥

(10) 4 ततो **दशमे चतुःसूत्रेनुगमाधिकरणे** कौशीतकिब्राह्मणस्थ इन्द्रप्रतर्दनसंवादे 'प्राणोहमस्मि प्रज्ञात्मे'त्यादिनोच्यमानः प्राणो ब्रह्मैव, नासन्यो, नापि जीवः, तस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकार एव वाक्योक्तपदार्थसङ्गतेरित्युक्तम् । तदुपपादितं च **भाष्ये**। ततो **द्वितीयसूत्रे** वक्त्रेन्द्रेण प्रतर्दनं प्रति स्वात्मैव प्राणत्वेनोपदिश्यत इति न तस्य ब्रह्मबोधकत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, ततोंशान्तरेण समाधानायास्मिन् प्रकरणे ब्रह्मसम्बन्ध एव भूयानुपलभ्यते, तस्मादत्र प्रतिपाद्यः प्राणः परमात्मेत्येवं प्रतिपादितम् । ततस्**तृतीये** यदि

2

ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यं तदा 'मामेव विजानीही'तिस्वात्मोपदेशस्य का गतिरित्याशङ्कायामयमुपदेशः शास्त्रदृष्ट्या, न तु लोकदृष्ट्या । शास्त्रे च ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञातुर्ब्रह्माभेदेन सर्वभाव उच्यते । यथा श्रुत्यन्तरे वामदेवस्य सर्वात्मभाव उच्यते, 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेव' इत्यादिना, तद्वदत्रापि ज्ञानेन ब्रह्मात्मभावात्स्वस्योपास्यत्वेनोपदेश इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे नन्वस्मिन्प्रकरणे जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च भूयांस उपदिश्यन्त इति नास्य ब्रह्मप्रकरणत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्यांशान्तरेण समाधानमाह । यदि जीवप्राणब्रह्मणां धर्मदर्शनात्त्रयाणां मुख्यत्वं स्वीक्रियेत, तथा सत्युपासनात्रयप्रसङ्गाद्वाक्यभेद आपद्येत । स तु दुष्ट इति न युक्तः । तथा सति योत्र जीवधर्माणां प्राणधर्माणां चोपदेशः, सोत्र जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वात्, प्राणस्य तु तद्योगात् । तस्मात्ते सर्वे ब्रह्मधर्मा एवेति प्राणो ब्रह्मैवेति प्रतिपादितम् । इदं चाधिकरणं पूर्वोक्तसर्वनिगमनार्थम् । इदं यथा तथा **भाष्यप्रकाशादवगन्तव्यम्** । **भाष्ये तु चिदचित्संश्लेषनिवारणार्थमित्युक्तम्** । ब्रह्मवादे केवलस्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेन चिदचिच्छरीरापेक्षाराहित्यादिति । तेन न पुनरुक्तिदोषः । कार्यप्रतिपादनद्वारा वाक्यानां स्वरूपपरत्वं नवस्वप्यधिकरणेषु स्पष्टम् ॥ १० ॥

Ref. 6 भाष्यप्रकाश

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

I-2

एवं **प्रथमपादे** कार्यप्रतिपादकानां वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो विचारितः । प्रकृतिप्रत्ययभेदेन शब्दसान्यपरत्वसन्देहे तन्निवारणं च कृतम् । अतःपरं द्वितीयादिष्वर्थसन्देहो निवारणीयः ।, जीवजडतत्समुदायभेदेनार्थस्य त्रैविध्यात् । तत्र **द्वितीयपादे** जीवपुरःसरेणार्थसन्देहो निवारणीयः । अन्तर्यामिप्रतिपादकानां वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः । तेन पादानामेककार्यत्वं सङ्गतिः ।

(1) तत्र **प्रथमे चतुःसूत्रे सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाधिकरणे** छान्दोग्यस्था शाण्डिल्यविद्या विचार्यते । तत्रास्यां विद्यायां 'मनोमयः प्राणशरीर'इत्यनेन विज्ञानमयस्य जीवस्य मनोमयत्वादिधर्मवैशिष्ट्ये तैरेव च धर्मैः कर्तृत्वनिर्वाहाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमपि नोपपद्यत इत्याशङ्कायां, जीवस्य ब्रह्मत्वेनोपासनं निवार्य, सर्ववेदान्तप्रसिद्धस्य ब्रह्मण एवोपदेशाद्ब्रह्मैवात्रोच्यत इति **प्रथमसूत्रे** आक्षेपनिवारणादाक्षेपोधिकरणसङ्गतिरित्युक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे**स्यां विद्यायां फलत्वेन विवक्षिता ये गुणास्तेषां प्राप्तिर्भगवत्स्वरूपलाभात् तत्सारूप्यलाभाद्वोपपद्यते, अतोपि तथेत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे तिरोहितानन्दत्वेन निराकारत्वादपि नात्र जीव उच्यते, किन्तु ब्रह्मैवेत्युक्तम् । ततस्तुरीये ब्रह्मात्र ध्येयत्वेन प्राप्तत्वेन च व्यपदिश्यते, जीवस्तु प्राप्तृत्वेन ध्यातृत्वेन च व्यपदिश्यत इत्युक्तम् । तेनात्रान्तर्यामिभूतं ब्रह्मैवोच्यत इति साधितम् ॥ १ ॥

(2) 4 ततो **द्वितीये चतुःसूत्रे शब्दविशेषाधिकरणे** वाजिशाखार्थं 'यथा व्रीहिर्वा यवो वे'त्यादिविषयवाक्यमुपन्यस्य, तत्रान्तरात्मन्युक्तो हिरण्मयः पुरुषो न जीवः, किन्तु ब्रह्मैव, शब्देनोक्ताद्धिरण्मयत्वरूपाद्विशेषादित्युक्तम् । ततो **द्वितीये सूत्रे** 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'तिगीतास्मृतेरपि हृद्देशे वर्तमानस्य ब्रह्मत्वमित्युक्तम् । तत**स्तृतीयसूत्रे** व्यापकस्येश्वरस्याल्पे हृदयस्थाने स्थितेरयुक्तत्वाच्छ्रुतौ व्रीह्यादितुल्यताश्रावणाच्च तस्य ब्रह्मत्वं न युक्तमिति सूत्रांशेनाशङ्क्यांशान्तरेण समाहितम् । हृदये निदिध्यासने कृते ब्रह्म ज्ञातुं शक्यते, तत्रैव साक्षात्कारात् । तस्माद् हृदयस्य स्थानत्वमुच्यते । अन्ये त्वत्र दृष्टान्तमप्याहुर्यथा सर्वलोकपतिरप्ययोध्यापतिरिति । तस्मान्न व्यापकत्वहानिः । यत्पुनर्व्रीह्यादितुल्यत्वकथनं तत्तु चतुर्विधभूतान्तरवर्तित्वज्ञापनार्थम् । अतो व्योमवत्सर्वत्र स्थितिर्बोध्यते । तस्मान्न दोष इत्युक्तम् । ततश्च**तुर्थसूत्रे** तस्य हृदये वर्तमानत्वे जीववत्सुखदुःखभोगोपि सम्भवतीति सूत्रांशेनाशङ्क्यांशान्तरेण समाहितम् । तस्य स भोगो न सम्भवति, तस्य सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वादिरूपाणां विशेषाणां विद्यमानत्वादिति । तस्माद्ब्रह्मैवात्रोच्यते । इदं चाधिकरणमन्तर्यामिणो रूपनिश्चायनार्थं हिरण्मयपुरुषत्वेनान्तस्तद्धर्माधिकरणविषयवाक्योक्ताकारस्य मासाग्निहोत्रे नित्याग्निहोत्रधर्मवद्वक्तुं शक्यत्वादिति मम प्रतिभाति । सङ्गतिरत्र प्रसङ्गो बोध्यः ॥ २ ॥

(3) 2 तत**स्तृतीये द्विसूत्रे अत्ता चराचरेत्यधिकरणे** 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चे'ति काठकवाक्योक्तं ब्रह्मक्षत्रात्तृत्वं न जीवस्य, किन्तु ब्रह्मण एवेति निर्धारितम् । तत्र **प्रथमसूत्रे** चराचरग्रहणं हेतुः, 'चरो' मृत्युरचरं' कस्याप्यचाल्यम्, ब्रह्मक्षत्राणां संपद्यमानानां भोगः साधितः, सर्वरूपत्वात्मकं वैशेष्यं च । **द्वितीयसूत्रे** च प्रकरणं हेतुः । तथा च जीवाशक्यभोगस्य चराचरस्य ग्रहणरूपाल्लिङ्गादस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वाच्चात्रोक्तं ब्रह्मैवेति सिध्यति । मोक्षापेक्षिब्रह्मक्षत्रप्राणानामुत्क्रमणाभावेनान्तःप्रकटे भगवत्येव लयादन्तर्यामित्वमपि सिद्धम् । पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणो जीवविलक्षणस्य भोगस्योक्तत्वात्तत्साधनायात्रोपोद्घातेनानन्दरूपाद्वैशेष्यात्सम्पन्नजीवसाहाय्येन भोगो विचारितः, अन्तर्यामिधर्मविचारस्यैव प्रकृतत्वादिति ॥ ३ ॥

(4) 2 ततश्च**तुर्थे द्विसूत्रे गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणे** 'ऋतं पिबन्ता'वितिकाठकवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्यात्र जीवद्वयं नोच्यते, किन्तु जीवब्रह्मणी उच्येते । अत्र जीवब्रह्मणोरेव प्रतिपाद्यत्वदर्शनात् । इतः पूर्वं 'येयं प्रेते विचिकित्से'ति 'अन्यत्र धर्मा'दितिवाक्यद्वयेन तयोरेव पृष्टत्वादिति **पूर्वसूत्र** उक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** पूर्वप्रकरणोक्तविशेषणबलादप्यत्र जीवब्रह्मणी एवोच्येते इति साधितम् । पूर्वाधिकरणोक्तब्रह्मक्षत्रभोगोत्रैवेतिज्ञापनार्थम् । तेनानुप्रसङ्गः सङ्गतिः ॥ ४ ॥

(5) 5 ततः **पञ्चमे पञ्चसूत्रे अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणे** छान्दोग्ये उपकोसल-

विद्यास्थं 'य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत'इतिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य अक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वं निर्धारितम् । तत्र **प्रथमसूत्र** आर्षदर्शनस्योपपद्यमानत्वान्न तत्र प्रतिबिम्बस्य ब्रह्मत्वेनोपासना विधीयते, किन्तु ब्रह्मैवेत्युक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** सर्वलोकस्य भामवामनयनरूपस्थानादिव्यपदेशात्तदेव साधितम् । ततस्**तृतीये**ऽमृतादिपदकथनादपि तत्साधितम् । ततश्**चतुर्थसूत्रे** तदुपासकस्य ब्रह्मविद्गतिकथनादपि तत्साधितम् । ततः **पञ्चमसूत्रे** जीवो निवारितः । एवं चात्र **पञ्चसूत्र्यां** स्थानमाहात्म्यादिरूपं वैशेष्यं बोधितम् । अक्षिस्थितस्य भोगस्तु वाजिनां मण्डलब्राह्मणे प्रसिद्धः । एवमधिकरणत्रयेण भोगदोषासंसर्गहेतुभूतं वैशेष्यमक्षिस्थितस्य पुरुषस्यान्तर्यामित्वं च विचारितम् ॥ ५ ॥

ततः **षष्ठे त्रिसूत्रे अन्तर्याम्यधिकरणे** बृहदारण्यकस्थमन्तर्यामिब्राह्मणं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्तम् । अन्तर्यामी सर्वत्रैकः, अथवाधिदैवादिशब्दभेदाद्भिन्नः, तत्तदभिमानी जीवो वेत्याशङ्क्य **प्रथमसूत्रे** पृथिव्यादीनां तदभिमानिनां च ये धर्मास्तेषां भगवत्प्रयुक्तत्वबोधनादन्तर्यामी सर्वत्र भगवानेवेति निर्णीतम् । आधिदैवादिसञ्ज्ञोपि स एवेति च । ततो **द्वितीयसूत्रे**ऽन्तर्यामी ब्रह्मवादे न प्रसिद्धः, जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् । ततोऽन्तर्यामी साङ्ख्यपरिकल्पितः कश्चिद्भविष्यतीत्याशङ्क्य, नात्र साङ्ख्यमतम्, तद्धर्माणामनभिलापात्, अतोऽन्तर्यामी भगवानेवेति ब्रह्मवादसिद्ध इत्युक्तम् । ततस्**तृतीयसूत्रे**ऽन्तर्यामी जीवो न सम्भवति, काण्वशाखायां 'यो विज्ञाने तिष्ठ'न्निति माध्यन्दिनिशाखायां च 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नितिवाक्याभ्यां जीवाद्भेदस्य श्रावणादित्युक्तम् । अस्मिन्नधिकरणे स्थितिकर्तृत्वनिर्वाहकतयोपोद्घातेन सर्वनियमनं विचारितम् । गुहांप्रविष्टावित्यधिकरणे प्रतिगुहं भिन्नतया प्रवेशादन्तर्यामिणां भेदे प्राप्ते तदभावाय तस्यैक्यमत्र साधितम् । तेन रूपभेदाद्भिन्नोप्येक एवान्तर्यामी नामेत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

ततः **सप्तमे त्रिसूत्रे अदृश्यत्वाधिकरणे** 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इति मुण्डकस्थं वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्येयमुपनिषत् साङ्ख्यविद्या ब्रह्मविद्या वेत्याशङ्क्येयं ब्रह्मविद्यैव । यद्यप्यत्राक्षरं पुरुषश्चेत्युभयमुच्यते, पुरुषस्याक्षरात्परत्वं चोच्यते, एवं परापरभावेप्यक्षरं परमात्मैवेति निर्णीतम् । तत्र **प्रथमसूत्रे** अदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरत्वेनोक्तः परमात्मैव, विश्वजनकत्वरूपस्य ब्रह्मधर्मस्य तत्रोक्तेरित्युक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** अत्राक्षरपुरुषौ साङ्ख्यविद्यासिद्धप्रकृतिपुरुषावेवेत्याशङ्क्य, तौ नात्र सम्भवतः, अक्षरस्य सर्वज्ञत्वादिना पुरुषत्वेन च विशेषणात्, पुरुषस्य च दिव्यत्वादिना प्राणादिजनकत्वेन च विशेषणात् । न हीदं साङ्ख्ये सिध्यति । किञ्च, अत्र हि समाप्तावादौ मध्ये च ब्रह्मविद्या इति विद्याविशेषणमुक्तम् । तस्मादपि नात्र साङ्ख्यसिद्धौ प्रकृतिपुरुषावित्युक्तम् । ततस्**तृतीयसूत्रे** 'अग्निर्मूर्धे'त्यादिना यद्रूपमुक्तं तद्विश्वकायस्य ब्रह्मण एव सङ्गच्छते, न तु साङ्ख्यसिद्धस्येत्युक्तम् । तेन सृष्टिपूर्वदशायामप्यक्षरनियामकत्वाद्भगवतोऽन्तर्यामित्वं नित्यमित्युपोद्घातेन बोधितम् ॥ ७ ॥

I-2

(४) ९ ततोऽष्टमे नवसूत्रे वैश्वानराधिकरणे पूर्वाधिकरणोक्तं रूपं साङ्ख्यसिद्धस्य कार्यैश्वरस्य कुतो न ? अक्षरपरमपुरुषयोर्भेदाभेदौ च कथमित्याकाङ्क्षायां, छान्दोग्यस्थां वैश्वानरविद्यां विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य, रूपस्य नित्यत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वं च तत्रोपोद्घातेन विचारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे वैश्वानरशब्दवाच्यो हिरण्यगर्भादिः परमात्मा वेति संशये, हिरण्यगर्भादिबोधकसाधारणशब्दाद्यो विशेषः प्रादेशमात्रस्यैवाभितो विगतमानस्वरूपः, तस्मादित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाश'इत्यादिस्मृत्युक्तस्यानुमापकत्वम् । अतः प्रादेशमात्रो द्युमूर्धत्वादिविशिष्टः परमात्मैवेत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे ननु प्रादेशमात्रस्मृत्या वैश्वानरपदस्य भगवत्परत्वं निर्णेतुं न शक्यम्, 'अहं वैश्वानरो भूत्वे'ति जाठराग्निपरत्वस्यापि स्मरणात्, समानप्रकरण 'एष वा अग्निर्वैश्वानर' इत्यग्निसमभिव्याहारेण श्रावणाद् भगवद्विभूतित्वाच्च । अत्राप्यग्नेः 'हृदयं गार्हपत्य' इत्यादिना त्रेताग्निकल्पनश्रावणात् पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वश्रावणाच्च न भगवत्परत्वं शक्यवचनमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, नात्र भगवत्परत्वं निषेद्धुं शक्यम्, भगवतो भोक्तृत्वं वक्तुं श्रुतावग्निदृष्ट्युपदेशाज्जाठरे द्युमूर्धत्वादिधर्माणामसम्भवाच्च । नच तदुपासनार्थमिति शङ्क्यम्, वाजसनेयिभिः पुरुषत्वस्य श्रावणादित्येवमंशान्तरेण समाहितम् । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैव । ततश्चतुर्थे उक्तहेतुभ्य एव जाठरोऽग्निर्देवतारूपोऽग्निश्च न सम्भवतीत्युक्तम् । एवं चतुर्भिः सूत्रैर्वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वं निर्णीतम् । ततोऽग्रिमैः पञ्चभिः सूत्रैस्तस्य परिमाणं विचार्यते, ग्रहिलवादिनिवृत्त्यर्थम् । तत्र पञ्चमे जैमिनिमतेन परिमाणविरोधपरिहारमाह, व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वं कल्पनां विना साक्षादपि सम्भवति, यथाकाशस्य । तथा च 'प्रादेशमात्रमभिविमान'मित्यत्र शाब्दक्रमादर्थक्रमो बलिष्ठ इति जैमिनेराशयो बोधितः । ततः षष्ठे निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं विष्णवादिदेवताधिष्ठितेन पुरुषाकारेणाभिव्यक्तः पुरुषविधोऽन्तर्यामी, न तु स्वाभाविकस्तस्याकार इत्याश्मरथ्यस्य मतमुक्तम् । ततः सप्तमेऽनुस्मृतिवशात्पुरुषाकारो 'यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'तिस्मृतेः साधकानुग्रहार्थमिति बादरिमतमुक्तम् । ततोऽष्टमे पूर्वोक्तं नियतपरिमाणवादबोधकं जैमिनिमतं तदेकदेशिनो, न तस्येतिबोधनार्थं पुनर्जैमिनिमतमाह । श्रुतौ 'प्रादेशमात्रमिह वै देवा' इत्यारभ्य 'अभिसम्पादयिष्यामी'तिकथनात्सम्पत्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वम्, न तु वास्तवमिति तदाशय उक्तः । ततो नवमे 'आमनन्ति चैनमस्मि'न्निति सूत्र 'एनं वैश्वानरमस्मिन्मूर्धचिबुकान्तराले जाबालाः समामनन्ति 'एषोव्यक्त' इत्यादिना । तस्मात्प्रादेशमात्र एव व्यापकः, अतो वस्तुभावादेव विरुद्धधर्माश्रय इति वैश्वानरो भगवानेवेति स्वसिद्धान्त उक्तः । एवमस्मिन्पादे स्थितिरूपकार्यनिर्वाहार्थमन्तर्यामिप्रतिपादकानि वाक्यानि विचारितानि ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

I-3

अतःपरं मोक्षदातृत्वार्थमुपास्यरूपप्रतिपादकानि वाक्यान्यस्मिन्पादे विचार्यन्ते, साधनाध्याये गुणोपसंहारपादे तत्तन्मार्गभेदेनोपासनाया एव साधनत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

(1) 7 तत्र **प्रथमे सप्तसूत्रे द्युभ्वाधिकरणे** 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी'तिमुण्डकवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र किं साङ्ख्यसिद्धं प्रधानमुच्यते, ब्रह्म वेति संशये, प्रधानं निरस्य ब्रह्मैवेति साध्यते । तत्र **प्रथमसूत्रे** स्वशब्दो हेतुत्वेन, स च श्रुतिस्थ'स्वात्मान'मित्यात्मशब्दस्य वाचकः । तथा च द्युभ्वादीनां भारत्वं तदा स्याद्यदि तेषां सूत्रे मणिगणवत् प्रोतत्वं स्यात्, न तु तथा, तेषां कार्यतयैतदात्मकत्वेनैतत्स्वरूपान्तःपातित्वात् । न च सेतुत्वेन साधनत्वबोधनात्फलरूपत्वाभावे सति न ब्रह्मत्वमिति शङ्क्यम् । 'अमृतस्य सेतु'रित्यत्र षष्ठ्याऽभेदबोधकत्वेन फलरूपत्वानपायात् । तस्माद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । ब्रह्मणो व्यापकत्वव्युत्पादनं तु पूर्वमन्त्रे 'लक्ष्यं सर्वगतं चैवे'त्यनेन ब्रह्मणः सर्वगतत्वकथनात् तद्बोधनार्थमित्युक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** ननु भवतु ब्रह्मत्वं तथापि तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्यवाग्विमोकः कथं सङ्गत इत्याशङ्क्य, ब्रह्मणि मुक्तोपसृप्यत्वं वक्तुं शररूपस्य जीवस्य पूर्वमन्त्रे ब्रह्मणि योजनस्योक्तत्वात् तस्य निरध्यस्तत्वरूपं मुक्तत्वमन्यवाग्विमोकेन बोध्यत इति तदपि सङ्गच्छत इत्युक्तम् । ततस्**तृतीयसूत्रे** एतत्प्रकरणे जडधर्मबाहुल्यस्य जडदृष्टान्तस्य चोक्तत्वादत्र प्रधानमेवाङ्गीकार्यमित्याशङ्क्य, तद्बोधकानां निःसन्दिग्धानां धर्माणामदर्शनाद्ब्रह्मबोधकानामात्मसर्वज्ञानन्दरूपादिशब्दानां निःसन्दिग्धानां दर्शनान्न प्रधानमङ्गीकर्तुं शक्यम्, किन्तु परमात्मैवेत्युक्तम् । ततश्**चतुर्थसूत्रे** तर्हि जडजीवविशिष्टः साङ्ख्यवादोत्रास्त्वित्याशङ्क्य, तद्वाचकनिःसन्दिग्धशब्दाभावात् न जीवो, नापि प्रधानम्, किन्तु सर्वज्ञत्वादीनां ब्रह्मधर्माणां निःसन्दिग्धानां दर्शनाद्ब्रह्मैव । ततः **पञ्चमसूत्रे** 'तमेवैकं जानथात्मान'मिति ब्रह्मणि ज्ञानकर्मत्वस्य जीवे ज्ञानकर्तृत्वस्य बोधनेन भेदव्यपदेशात् न जीवपरत्वं तस्येत्युक्तम् । ततः **षष्ठे सूत्रे** अस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वादपि न जीवपरत्वमित्युक्तम् । ततः **सप्तमे सूत्रे** 'द्वा सुपर्णा'वितिश्रुतौ परमात्मनः शरीरे स्थितिमात्रं प्रकाशकत्वं च श्राव्यते, जीवस्य तु कर्मफलभोगोपीति स्थित्यदनाभ्यां ब्रह्मजीवौ पृथगेव निर्णीयेते । तस्मादपीदं ब्रह्मवाक्यमेव, न तु प्रधानजीवसन्देहात् साङ्ख्यपरमिति निर्णीतम् । तेन पूर्वपादोक्तमन्तर्यामिरूपमपि व्यापकत्वसर्वात्मकत्वादिगुणविशिष्टमेवोपासनीयमिति साधितम् । अत्र शरधनुर्न्यायश्रावणात्पृथगुपासनं ज्ञानमार्गीयाणामपि कर्तव्यत्वेन बोधितम् ॥ १ ॥

(2) 2 ततो **द्वितीये द्विसूत्रे भूमाधिकरणे** 'यो वै भूमा तत्सुख'मिति छान्दोग्यस्थसनत्कुमारनारदसंवादगतं वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र बाहुल्यं सुषुप्तिश्च नोच्यते, किन्तु ब्रह्मैवेति साधितम् । तत्र **प्रथमसूत्रे** सुषुप्तेः सकाशादाधिक्यस्य 'स एवाधस्तादि'त्यादिना बोधनात् मुख्यवृत्त्यात्मशब्दपरिग्रहसम्भवाद् ब्रह्मणः सर्वशब्दवाचकत्वेन भाववाचक-

शब्दानामपि ब्रह्मपरत्वसम्भवाच्च भूमा भगवानेवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'नान्यत्पश्यती'त्यादिनोक्ता अन्यादर्शनादयो धर्मा अप्याविर्भूते परस्मिन् भगवति तद्दर्शनेन तदैक्यात्तदविभागाद्वा तदेकताननतायां सम्भवन्तीति भूमा ब्रह्मैवेति साधितम् । तेन नित्यनिरवध्यानन्दरूप एवान्तर्याम्युपास्य इति पृथगपि भक्तिमार्गीयैरुपास्य इति बुद्धिस्थं प्रसङ्गाद्बोधितम् ॥ २ ॥

(3) 3 ततस्तृतीये त्रिसूत्रे अक्षराधिकरणे बृहदारण्यकस्थ'मेतद्वै तदक्षरं गार्गी'तिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, सूत्रद्वयेनाज्ञया पृथिव्याद्यम्बरान्तधारकत्वेनाक्षरस्य ब्रह्मत्वं साधितम् । ततस्तृतीये सूत्रे तस्य प्रशासनस्य जीवधर्मत्वव्यावृत्त्याक्षरज्ञानफलबोधनेन च ब्रह्मत्वम् । अत्र च पूर्वपादेऽदृश्यत्वाधिकरणेन विचारितस्याक्षरस्य विरुद्धधर्मत्वबोधनमिति बुद्धिस्थोपोद्घातः सङ्गतिः । अक्षरोपासनं च ज्ञानमार्गीयाणां केषाञ्चिन्मुख्यम्, 'ये त्वक्षरमनिर्देश्य'मित्यादिगीतावाक्यात् । भक्तिमार्गीयाणां त्वक्षरज्ञानमङ्गत्वेन प्रविशतीत्यग्रे 'अक्षरधिया'मित्यत्र वाच्यम् । तेनेदं मार्गद्वयोपयोगीति तदुभयोरन्तरं प्रसङ्गत उक्तम् । तेनात्र क्रमनियामिका प्रसङ्गः सङ्गतिः ॥ ३ ॥

(4) 1 ततश्चतुर्थ एकसूत्र ईक्षतिकर्माधिकरणे प्रश्नोपनिषत्पञ्चमप्रश्नस्थ 'मेतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार'इतिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, अत्र ध्येयः परमात्मैव, न तु विराड्, ब्रह्मा वा । 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत' इतिवाक्यशेषे ईक्षतिकर्मत्वेन जीवघनादक्षरात्परस्यैवोक्तत्वात् । अत्र ध्यानविषयस्येक्षतिकर्मत्वप्रतिपादनेनोपासनानां फलं साक्षात्कार इत्यप्यनेन साधितम् । तेन प्रसङ्गः सङ्गतिरिति बोधितम् ॥ ४ ॥

(5) 8 ततः पञ्चमे अष्टसूत्रे दहराधिकरणे 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मे'त्यादि छान्दोग्यस्थं वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र दहरशब्दवाच्य आकाशः परमात्मैव, न जीव इति निर्णीयते । तत्र प्रथमसूत्रे उक्तछान्दोग्यवाक्ये वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यो दहरः परमात्मैवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'यथा सुवर्णनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि न विदुः एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती'त्यनेनोक्तं प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां यद् ब्रह्मलोके गमनं सा गतिः 'एष आत्मापहतपाप्मा सत्यसङ्कल्प'इत्यत्रापहतपाप्मत्वादिविशिष्ट आत्मशब्दः पूर्वोक्तो ब्रह्मलोकशब्दश्च ताभ्यां हेतुभ्यां दहरः परमात्मैव । न च जीवपरमात्मनोस्ततो भेदाभावात्स्वप्नदशायामज्ञानकल्पितानामेव ब्रह्मलोकगमनमात्मशब्दश्च जीवसाधारण इति न ताभ्यां परमात्मसिद्धिरिति शङ्क्यम् । अत्र हि प्रजानां ब्रह्मलोके गच्छन्तीनां 'अनृतेन प्रत्यूढा' इति विशेषणं दृश्यते । तदर्थस्तु अनृतेन पिहितत्वम् । 'अनृतापिधाना' इतिश्रुत्यन्तरे तथादर्शनात् । तच्च सुषुप्तौ 'सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिष'मित्यनुभवस्तासां प्रजानामज्ञत्वं साधयति, न त्वज्ञानकल्पितत्वम्, अज्ञानकल्पितत्वे सति ब्रह्मलोकगतिर्न

सङ्गच्छते, तथापहतपाप्मत्वादिविशेषणादात्मशब्दश्च न सङ्गच्छते, अतो गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वाद्दहरः परमात्मैव । किञ्च, अत्र 'तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्ती'त्यात्माज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । यद्यात्मा ब्रह्माभिन्नः स्यात्तदापहतपाप्मादिगुणकत्वात्स्वस्य स्वाज्ञानं न स्यात् । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वं बोधयद् गतेर्ब्रह्मविषयत्वे लिङ्गम् । एवमपहतपाप्मत्वादिविशेषणान्यप्यात्मशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमिति प्रागेवोक्तम् । अतो दहरः परमात्मैवेति साधितम् । ततः तृतीयसूत्रे 'य आत्मा सेतुर्विधृति'रितिश्रुतेः सर्वलोकविधारकत्वात्स्वयं साधनीभूय संसारपारप्रापकत्वात् एकस्यैवाकाशद्यावापृथिव्यादेरन्तर्बहिःस्थापनेन तस्य सर्वलोकधारणस्य महिमरूपत्वात् तस्य महिम्नो विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपतया श्रीयशोदादिभिरन्तर्बहिरुपलब्धश्च दहरः परमात्मैवेत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेरपहतपाप्मत्वादिप्रसिद्धेः प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धेश्च दहरः परमात्मैवेत्युक्तम् । एवं चतुःसूत्र्या विधिमुखेन दहरस्य परमात्मत्वं विचारितम् ।

अतः परमग्रिमचतुःसूत्र्येतरनिषेधमुखेन तस्यैव परमात्मत्वं पुनः साधयति । ततः पञ्चमे अस्मिन् प्रकरण आदिमध्यावसानेषु सम्प्रसादादिशब्दैर्जीवस्य परामर्शाज्जीव एव दहर इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, जीवे जगदाधारत्वादेरसम्भवात् स न दहर इत्युक्तम् । ततः षष्ठ एतदनन्तरमुक्त इन्द्रप्रजापतिप्रकरणे जीवस्यैवामृताभयत्वादिरूपेणोक्ततयात्रापि स एव परामृश्यतामिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, तत्र प्रजापतिरुपदेशसमय आविर्भूतब्रह्मरूपो जातः, यथा नृसिंहोपासको नृसिंहाविष्टो भवति, अतस्तथाभूतत्वात्सर्वत्रात्मानं पश्यन्नुपदिष्टवान्, अतो न तत्र जीवः प्रकरणार्थः । अतस्तदनुरोधेनात्र जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं न वक्तुं शक्यम् । तस्माद्दहरः परमात्मैव । ततः सप्तमे तर्हि तत्र जीवपरामर्शस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पूर्वप्रकरणे सत्यनामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानेन ब्रह्मसुखरूपं फलमुक्तम् । तदपेक्षायां तादृशं ब्रह्मज्ञानमावश्यकम् । तत्र सच्छब्देनामृतस्य जीवस्य, तिशब्देन मर्त्यस्य जडस्य, यशब्देनोभयनियामकस्य ब्रह्मण उक्तत्वात् । नियम्यद्वयज्ञानाभावे नियामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानासम्भवात् । तदर्थं शब्दोक्तस्य नियम्यस्य जीवस्य स्वरूपज्ञानाय जीवपरामर्शः, न तु प्रकरणित्वेनेत्युक्तम् । ततोऽष्टमे भवत्वेवं तथाप्यल्पे हृदयपुण्डरीके आकाशरूपस्य ज्यायसो ब्रह्मणः स्थितिर्न सम्भवतीत्यतो जीव एवोच्यतामित्याशङ्कायां 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चे'त्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मणः स्थितिर्वक्तुं शक्येत्युक्तम् । तादृशत्वस्यात्राप्यनुसन्धेयत्वात्तेन तत्समाधिसिद्धिरिति दहरः परमात्मैव । अत्र बुद्धिस्थस्य विचारादुपोद्घातगर्भः प्रसङ्गः सङ्गतिः । किञ्च, परामर्शसूत्रे जीवस्य सर्वावस्थासु ब्रह्मनियम्यत्वस्यैव सिद्धत्वात्, अतो जीवस्य परममुक्तिदशायामपि ब्रह्मनियम्यत्वमेव सिध्यति । वेदस्तुतावपि 'अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवे'दित्यत्र तथैव सिद्धत्वाच्च ॥ ५ ॥

ततः **षष्ठे द्विसूत्रे अनुकृत्यधिकरणे** 'न तत्र सूर्यो भाती'ति कठवल्लीस्थं वाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य, लोकप्रकाशकानां सूर्यादीनां दहरान्तःस्थत्वकथनात् कठवल्लीस्थमुक्तवाक्यं तद्विरुद्धमित्याशङ्क्य, तेषां स्वतो न प्रकाशकत्वम्, किन्तु भगवदनुकारित्वाद्भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशकत्वं सर्वत्र सर्वदेतिप्रसङ्गान्निर्णीतम् । तेन जीवस्य मुक्तिदशायां तदनुकारित्वरूपमेव साम्यम्, न तु परममित्यपि बोधितम् । अन्यथैतद्विचारस्यात्र निष्प्रयोजनत्वापत्तेरिति ॥ ६ ॥

ततः **सप्तमे द्विसूत्रे शब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणे** कठवल्लीस्थमङ्गुष्ठमात्रवाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्याङ्गुष्ठमात्रस्य भूतभव्येशानत्वं शब्दादेव प्रमीयते इति **प्रथमसूत्रे** निर्णीतम् । **द्वितीये** च तस्य तत्र स्थितिर्मनुष्याणामधिकारार्थेति निर्णीतम् । अत्रापि प्रसङ्ग एव सङ्गतिः । इदं च जीवस्य मुक्तिदशायां ब्रह्माविर्भावेन विरुद्धधर्माश्रयत्वे फलिष्यति ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमेऽष्टसूत्रे तदुपर्यपीत्यधिकरणे प्रसङ्गाद्देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारो विचारितः । तत्र **प्रथमे सूत्रे** मनुष्येषु त्रैवर्णिकानामुपनयनादिसंस्कारवतां कर्माधिकाराद् ब्रह्मविद्यायामप्यधिकार इति पूर्वतन्त्रादेव सिध्यति । ततो मनुष्याद्धीनजातीयानां तु योग्यताऽभावादेव नाधिकारः । अतः परं मनुष्यादुत्कृष्टानां ब्रह्मविद्यायामधिकारः सम्भवादुक्तः । यद्यपि देवादीनामुपनयनादिकं न प्रसिद्धम्, तथापि यज्ञोपवीतमन्त्रे 'प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तादि'तिश्रावणात्तन्न्यायेनान्यत्रापि जन्मानुग्रहविशेषतपःप्रभृतिभिर्मतङ्गविश्वामित्रादीनामिवाधिकारः सम्भवति । तस्मादप्यधिकार इत्युक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** पूर्वसूत्रोक्तस्य देवादीनामधिकारस्य विप्रतिपन्नतया तद्बलेन तेषु ब्राह्मण्यादेर्वक्तुमशक्यत्वात्, तेषां स्वर्गस्थत्वेन पृथिवीरूपदेशस्य, व्रीह्यादिरूपद्रव्यस्य तत्र सूर्यगत्यभावेन दर्शादिरूपकालस्य च, तदतिरिक्तदेवाभावेनोद्देश्यदेवतान्तरस्यापि वक्तुमशक्यतया तदभावेपि कर्मकरणे श्रुतिविरोध इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण प्रजापतिन्यायाद् वर्णसत्तायाः साधितप्रायत्वात्, 'इन्द्रो द्वात्रिंशद्वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासे'तिश्रावणादाश्रमसत्तायाः, 'साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतꣳ षड्रात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्ते'तियज्ञकरणश्रावणाद्, 'देवा वै सत्रमासते'त्यादौ भूमावागत्य ऋषीन् वृत्वा यज्ञकरणश्रावणाच्चानेकधोपयोगो देवानां वेदे दृश्यते । भगवदवयवरूपा ये देवास्ते तेषामुद्देश्या अपि भवन्ति । 'उभौ वै देवानाꣳ शमितारौ अध्रुगुश्चापापश्चे'त्यादौ ऋत्विजोपि श्राव्यन्ते । तस्मान्न श्रुतिविरोध इत्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु वेदात् कर्म ज्ञात्वा पश्चात् कर्तव्यं देवैः, तत्र देवानां कर्मकरणं वदन् वेदो देवानामधिकारं वदेत् । देवाश्च जन्या इति वेदार्थज्ञानसमये तेषामभावाद्, ज्ञप्तौ चात्माश्रय इति कर्मकर्तॄणां ज्ञातृत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् कर्मकर्तृविरोधः । वेदश्च तेषां वृत्तान्तं वदन् स्वयं कथं नित्यो भवेत् । अतो वेदानित्यत्वापादक-

3

त्वादयं देवाधिकारपक्षो न सङ्गत इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण समाधिमाह, शब्दोक्ताः पदार्थाः सर्वे एवाधिदैविका भगवदवयवरूपाः, शब्द एव विद्यन्ते, नित्यास्तैः सह पदानां सम्बन्धोपि नित्य इति न वेदस्यानित्यत्वम् । इदमेव **चतुर्थेन सूत्रेण** वक्तव्यम् । न च वैदिकपदार्थानामतिरिक्तत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षविरोधः शङ्क्यः । इदानीमपि यजमानर्त्विक्प्रभृतीनां वेदादेव सपरिकरकर्मावगतेर्वृद्धव्यवहारादिना दर्शनेन वैदिकपदार्थान्तरेष्वपि तेनैवावगतिसम्भवात् । अतो यैर्भगवान् दृष्टस्तेषां तु तत्रैव सर्वपदार्थदर्शनात्तेष्वेव सङ्केतग्रहः, ततोर्वाचीनानामिदानीन्तनपर्यन्तानां तूपमानात्तेषु सङ्केतग्रहः, भगवतः सर्वानुकारित्वात् । किञ्च, यथा 'जमदग्नीनां पञ्चावत्त'मित्यत्र स्वस्मिन् जामदग्न्य इति प्रत्यक्षज्ञानाभावेपि परोक्षानुभवो भवति, तथा वैदिकप्रपञ्चस्यापि परोक्षानुभवो भवत्येवेति वैदिकप्रपञ्चोतिरिक्त एव । तस्मान्न ज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति सूत्रद्वयेनोक्तम् । ततः **पञ्चमे** ननु भवत्वेवं वैदिकसृष्टिरतिरिक्ता, तथापि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'इत्यादिषु सृष्ट्यादिरुच्यते इति तदनुरोधेनानित्यापि सृष्टिर्वेदे उच्यते इत्यङ्गीकार्यम् । तथा ये देवाः कर्म कुर्वन्ति तेप्यनित्या इति च । एवं सति वेदस्य तद्वाचकत्वे शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धविरोधः, अतस्तदभावार्थमाकृतावेव सम्बन्धो वक्तव्यः । तथासति किं जैमिनिमतदूषणेनेत्याशङ्क्य, लोकदृष्टिमङ्गीकृत्य तद्रीत्यापि समाधानमाह । यद्यपि सर्वस्य भगवद्रूपत्वादुत्पत्तिप्रलययोः सञ्चरप्रतिसञ्चररूपत्वेन वस्तुनित्यत्वाबाधकतया दर्शनादर्शनयोरेव नित्यानित्यत्वपर्यवसानम्, न तु वस्तुनीति न काचिदाशङ्का । तथापि लोकदृष्ट्या प्रपञ्चस्य देवादीनां चानित्यत्वाङ्गीकारे तत्तत्प्रवाहे एव शब्दसम्बन्धः । लोकेपि शरीरगङ्गाप्रभृतिषु प्रवाहे एव शब्दसम्बन्धदर्शनात् । अतो देवादीनां तत्कर्मणां चानित्यत्वेपि तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात् तद्बोधके वेदेपि नानित्यत्वं शङ्कितुं शक्यते इति । ततः **षष्ठसूत्रे** ननु यद्यपि श्रुतिविरोधपरिहारेण कर्मण्युपासने च देवानामधिकारः प्रतिपादितस्तथापि छान्दोग्ये 'असौ वा आदित्यो देवमध्वि'त्यादिनोक्तायां मधुविद्यायां स न सङ्गच्छते । तत्र मधुत्वेनोपवर्ण्यमानस्यादित्यस्य[1] विद्याविषयत्वात् स कमन्यमादित्यमुपासीत । एवं संवर्गविद्यादिषु वाय्वादीनां विषयत्वात्तेषामप्यनधिकारो[2] बोध्य इत्याद्युक्तम् । ततः **सप्तमे** 'अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्ड'मित्यादिश्रुतिष्वग्न्यादीनां देवानां ज्योतिर्गणे विद्यमानत्वकथनात्तेषां च तत्र महाभोगकथनात्प्राप्तफलत्वेनोपासनायामधिकारो न सङ्गत इत्येवं जैमिनिमतेनाशङ्कितम् । ततोऽ**ष्टमे** तत्परिहारमाह, वेदे हि प्रजापत्यादीनां कर्माधिकारो निरूप्यते, 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति', 'स एतमग्निहोत्रमिथुनमपश्यत्, तदुदिते सूर्येऽजुहोदि'त्यादिषु । तथा ज्ञानेपि श्रूयते, 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तत्तदभव'दित्यादिषु । अत्र च भूतार्थवादः, तेन स्वार्थे प्रमाणं न स्यात् तदा तादृशाग्निहोत्रहोमेन तादृशज्ञानेनान्यस्यापि फलं न

१ आदित्यानामिति पाठः । २ विषयतया देवानामधिकार इति पाठः ।

स्यात् । अतः कर्मणि ज्ञाने चाधिकारोयमवश्यमभ्युपेयः । ये पुनरुपास्यत्वेन तत्रोक्तास्ते भगवदंशा एव । 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ती'त्यनशनतादिरूपालिंगात् । इदं च पूर्वमेव साधितम्, तथापि जैमिनिमतनिराकरणाय पुनरुक्तम् । एवमष्टभिः सूत्रैर्देवानामधिकारो वेदनित्यत्वं च प्रसङ्गान्निर्णीतम् ॥ ८ ॥

(9) 5 ततो नवमे पञ्चसूत्रे शुगस्येत्यधिकरणे शूद्राणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोनुप्रसङ्गान्निराकृतः । तत्र प्रथमसूत्रे छान्दोग्यस्था संवर्गविद्या विषयत्वेनोपन्यस्ता । तत्र च जानश्रुतिं 'हा शूद्रे'त्येवं सम्बोध्य पश्चात् संवर्गविद्योपदिष्टा । तस्माज्जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्याशङ्कायाम्, नात्र शूद्रशब्दो जातिवाची, किन्तु शुचा आद्रवतीति शूद्र इति यौगिकः । अतो योगेन जानश्रुतेर्मत्सरित्वं बोधयति । तेन पूर्वं धिक्कारः, पश्चाच्चोपसरणेन मत्सरत्यागे विद्योपदेश इति नात्र जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे जानश्रुतिजातेः श्रुतावनुक्तत्वात् योगापेक्षया च रूढेः प्रबलत्वादत्र शूद्रशब्दो रूढ एव सन् जानश्रुतिजातिं बोधयतीति जातिशूद्रस्याप्यधिकारोस्त्वित्याशङ्कायां जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमुत्तरत्र प्रकरणान्तरे काक्षसेनिपदादवगम्यते । 'कक्षा' स्पर्धास्थानं 'सेना' रथा यस्येति कक्षसेनस्तस्यापत्यं काक्षसेनिरिति क्षत्रियलिङ्गात् । यद्यपि तत् प्रकरणान्तरम्, तथापि छन्दोगानां द्विरात्रे 'एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजय'न्निति श्रवणात् 'समानान्वयानां समानान्वया एव याजका भवन्ती'ति कापेयसम्बन्धेन काक्षसेनेः क्षत्रियत्वमवगतम् । अतो लिङ्गबलादस्य क्षत्रियत्वावगतेः जानश्रुतेः जातिर्निर्धार्यते । तस्माज्जातिशूद्रस्य नाधिकारः । यत्र परम्परितब्रह्मविद्यायामपि नाधिकारस्तत्र साक्षाद्ब्रह्मविद्यायां तु शङ्कितुमपि न शक्यते इत्युक्तम् । ततस्तृतीये श्रौतेषु साधनेषु सर्वत्रोपनयनसंस्कारपरामर्शाच्छूद्रे च तदभावान्नाधिकार इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'सत्यकामो ह जाबाल' इत्यत्र जाबाले शूद्रत्वाभावनिर्धारण एव गौतमेन तस्मिन् शिष्यभावः प्रवर्तितः । तस्मादपि जातिशूद्रस्य नाधिकार इत्युक्तम् । ततः पञ्चमे शूद्रस्य वेदे श्रवणाध्ययनार्थज्ञानानां निषेधश्रावणात् स्मृतिष्वपि वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य पातकथनाच्च नाधिकार इत्युक्तम् । एवमिदं प्रासङ्गिकमधिकरणद्वयम् ॥ ९ ॥

(10) 1 ततो दशमे एकसूत्रे कम्पनाधिकरणे कठवल्लीस्थं 'यदिदं किञ्च जगत् सर्व'मितिवाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य, किमत्रेन्द्रः प्राणो ब्रह्म वा निरूप्यते इति सन्देहे, प्राणेन्द्रौ निवार्य, सर्वजगत्कम्पनाद्धेतोर्ब्रह्मैवात्रोच्यते इति निर्धारितम् । तेनावतारदशायामपि भगवतो दण्डपाणित्वबोधनाय तत्र जीवानां सन्नतये च भगवत इदं कार्यं प्रसङ्गेनावसरेण वा विचारितम् ॥ १० ॥

(11) 1 तत एकादशे एकसूत्रे ज्योतिर्दर्शनाधिकरणे दहरविद्यास्थं 'परं ज्योतिरुपसम्पद्ये'तिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, ज्योतिःशब्देन महाभूतरूपं ज्योतिरुच्यते, उत ब्रह्मेति सन्देहे, महाभूतरूपं ज्योतिर्निवार्य, सम्पत्तिरूपाद्दर्शनाद्ब्रह्मैवात्र निरूप्यते इति प्रस-

ज्ञाद्विचारितम् । तत्प्रयोजनं तूपसम्पत्तव्यत्वोपसम्पन्नस्वरूपाभिनिष्पादकत्वपूर्ववाक्यगतहृदयत्वोत्तरवाक्यगतसत्यपदोक्तमर्त्यामृतनियामकत्वरूपाणां चतुर्णां धर्माणां निष्कर्षार्थत्वान्न ज्योतिश्चरणाधिकरणेन गतार्थता ॥ ११ ॥

(12)1 ततो **द्वादशे एकसूत्रेऽर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणे** छान्दोग्यसमाप्तिस्थ'माकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते'तिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र भूताकाशो ब्रह्म वेति सन्देहे, भूताकाशस्य यत्प्रयोजनं वायुजननं तस्माद्भिन्नस्य प्रयोजनस्य नामरूपनिर्वाहकत्वरूपस्य कथनाद्, ब्रह्मादिश्रुतीनां च कथनाद्, ब्रह्मैवाकाश इत्युक्तम् । **तेनान्यवाचकपदवाच्यस्य यत्रैव तद्धर्मातिरिक्तधर्मकथनं तत्रान्यवाचकपदस्य ब्रह्मपरत्व**मिति न्यायबोधकमिदमधिकरणमिति प्रसङ्गादुक्तम् । अतो न तद्धर्माद्यधिकरणादिना गतार्थता ॥ १२ ॥

(13)2 **ततस्त्रयोदशे द्विसूत्रे सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यधिकरणे** बृहदारण्यकस्थं ज्योतिर्ब्राह्मणं शारीरब्राह्मणं चेत्युभयं विषयत्वेनोपन्यस्य, तयोः किं जीववाक्यत्वमुत ब्रह्मवाक्यत्वमिति सन्देहे, उपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन प्राबल्यात्, तत्र च 'कतम आत्मे' तिप्रश्ने 'योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष' इति शारीरलिङ्गात्, 'योयं विज्ञानमयः प्राणे' ष्विति काण्वपाठे उपसंहारे च तादृशवाक्याद्, यद्यपि संसारी प्रतीयते, तथापि मध्ये 'ध्यायतीवे'त्यादिसंसारिधर्मनिराकरणादुपसंहारे च 'स वा एष महानज आत्मे'तिसंसारधर्मरहितपरमेश्वरात्मबोधनादन्यैश्च हेतुभिः परमात्माभिन्नो संसारी मुक्तो जीवः प्रतिपाद्यते इति पूर्वपक्षे, यदि मुक्तो जीवो ब्रह्माभेदेनात्र प्रतिपाद्यः स्यात्तदावस्थाभेदस्याप्रयोजकत्वात्सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च जीवं परमेश्वरान्न भिन्द्यात्, प्रतिपिपादयिषितेऽभेदे अवस्थया भेदकथनस्य निष्प्रयोजनतया वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, जाग्रत्स्वप्नयोरज्ञत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सुषुप्तिमरणयोस्तमोभिभवादज्ञानादिवैशिष्ट्याज्ञानेपि सौषुप्तिकस्मरणेन मृतानां भूतादिभावदर्शनेन चानुमानसिद्धतया तत्कथनवैयर्थ्यानपायाच्च । अतो यत् ज्ञायमानावस्थासिद्धं भेदमनुवदति तदसंसार्यवस्थायामपि भेदबोधनायैवानुवदति । 'यथोदकं शुद्धं शुद्धे आसिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे'ति काठकेपि तथैव श्रावणात् । न च तद्धुपक्रमाद्यनुरोधादसंसारी परमेश्वरसमानधर्मा जीवो वाच्योस्त्विति शङ्क्यम् । उपक्रमादिष्वपि तथार्थाभावात् । तथा हि । उपक्रमे 'किं ज्योतिरयं पुरुष'इति प्रकाशकप्रश्ने 'आदित्याद्यनन्तरमात्मज्योति'रित्युत्तरे संसारिणः पुरुषस्य प्रकाशापेक्षित्वेनाप्रकाशकत्वात् 'प्रकाशक आत्मा क' इत्याशयेन पृच्छति 'कतम आत्मेति ?' । तत्र स्पष्टतया वक्तव्येप्युत्तरे याज्ञवल्क्यो 'न वदिष्ये' इति स्वाभिसन्धेर्वरदानस्य चानुरोधात् श्लिष्टमेवोत्तरं दत्तवान् । अतस्तद्विचारे 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवती'ति निगमनवाक्ये परमात्मैव स्वयंपदवाच्यः सिध्यतीत्युपक्रमगतः प्रश्नः सामान्योप्युत्तरे तत्पर एव पर्यवसति ।

I

तथापि श्लिष्टप्रयोगात् जनकेन सोर्थः सम्यङ् न ज्ञातः, किन्त्वेतावत् ज्ञातं संसारिव्यतिरिक्त आत्मा प्रकाशक इति। ततस्तत्सन्देहवारणाय पृच्छति 'विमोक्षाय ब्रूही'ति । तदापि पूर्वोक्तानुरोधात् 'स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वे'त्यादि श्लिष्टमेवोत्तरं दत्तवान् । तदा सुषुप्तौ जीवस्यासङ्गत्वे उक्तेपि जनकस्य सन्देहो न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि तथैव वदन् मत्स्यादिदृष्टान्तेन स्वप्नसुषुप्ती अवस्थे उक्त्वा, सुषुप्तौ असङ्गादपि जीवात् परमात्मानं भेदेनाह, सम्परिष्वक्तस्त्रीपुंदृष्टान्तेन। तदापि जनकस्य प्रकाशकसन्देहो न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि श्लिष्टवाक्येनैवोत्तरे, पुनरपि मोक्षाय पप्रच्छ । तदा याज्ञवल्क्यो राज्ञो मेधावित्वाद्भीतः संसारिणो जीवस्य मरणावस्थां वदन् परमेश्वराज्जीवस्य भेदमाह। तदापि श्लिष्टप्रयोगात्तस्य सन्देहो न निवृत्त इति तदानीमकामयमानस्य सद्योमुक्तिमाह । तत्र 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'तिश्रुतेः 'प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैवे'ति च श्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मभाव एव मुक्तिः । प्राज्ञ आत्मा ब्रह्म योस्ति स एव प्रकाशकस्तज्ज्योतिषैवायं जीवः सर्वं करोतीति ज्ञात्वा जनकः 'सोहं भगवते सहस्रं ददामी'त्युक्तवान् । तदा याज्ञवल्क्यः श्लोकैः सर्वं शास्त्रार्थमुक्त्वा 'स एष आत्मे'त्यादिना तमेवार्थं स्पष्टमुक्तवान् । तदा जनको विदेहान् स्वात्मानं च तस्मै दत्तवान्। याज्ञवल्क्योपि तथा विद्यां समापितवान् । अत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृतत्वसिद्ध्या तस्यैव प्रकरणित्वम्, न तु ब्रह्मभावापन्नस्य जीवस्येति सिध्यति, समाप्तौ पत्यादिशब्देभ्यश्च । तस्मादिदं ब्रह्मवाक्यमेवेति ।

अत्र पादे उपास्यरूपाण्याधाररूपाणि च विचार्य ब्रह्मातिरिक्तानामनुकारित्वं च विचार्य समाप्तौ यत् जीवब्रह्मणोर्भेदः साधितः, तेन मुक्तिदशायामपि जीवस्यानुकारित्वमेव, तदात्मकत्वात्, न त्वत्यन्ताभेदः, सर्वथा तौल्यं वेति प्रसङ्गादुपोद्घाताद्वेति विचारितम् १३

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अतीतेषु पादेषु **प्रथमे** कार्यरूपवाक्यानि, **द्वितीये** अन्तर्यामिवाक्यानि, **तृतीये** उपास्यरूपवाक्यानि विचार्य, सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । तद्दार्ढ्यार्थं प्रकीर्णकानि वाक्यानि विचार्यन्ते । तेषां च जीवजडसमुदायात्मकार्यनिरूपकतया कापिलमतश्रौतताभ्रमजनकत्वं प्रकीर्णत्वमिति तद्भ्रमनिरासायोपोद्घाततया तेषां विचारः ।

(1) **तत्र प्रथमस्य सप्तसूत्रस्यानुमानिकाधिकरणस्य प्रथमसूत्रे** 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति काठकवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र ज्ञानकर्ममयाणि दशेन्द्रियाणि भूतमात्राभेदभिन्ना दशार्था मनोबुद्ध्यहङ्कारमहत्तत्त्वाव्यक्तपुरुषाः साङ्ख्यमतसिद्धाः पदार्थास्तत्रोच्यन्ते इति कापिलमतमपि श्रौतमिति 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेदि'तिसूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण समाधानमाह । नात्र तन्मतसिद्धाः पदार्था उच्यन्ते, किन्तु पूर्वं 'मात्मानं रथिनं

4

विद्धी'त्यादिना शरीररूपकं यदुक्तं तत्रत्या ये रथादिभावेन पदार्था निविष्टास्ते एवात्रास्मिन् वाक्ये गृह्यन्ते। एतद्धि जीवप्रकरणम् । अत्र च तस्य मुक्त्युपायो निरूप्यते । 'योग्यं शरीरमारुह्य हरेः पदं गच्छे'दिति । तत्र योग्यं शरीरं रथः, आत्मा रथी, इन्द्रियाणि हयाः, बुद्धिः सारथिः, मनः प्रग्रहः, भगवदीया विषयाः, तेषां हयानामात्मरूपाः सम्यक्त्वेन भावितत्वात्। बुद्धेरात्मा ब्रह्मविषयं विज्ञानं तन्महत्तत्त्वेनोच्यते। अव्यक्तं तु भगवत्कृपैव, पुरुषस्तु भगवानेवेति ब्रह्मवाद एवात्र सिध्यति, न साङ्ख्यमतम् । यतोग्रे 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रितिमन्त्रेणात्मदर्शनपरिकरतयैव त उच्यन्ते। तस्माद्ब्रह्मवाद एवात्रेत्युक्तम्। ततो **द्वितीये सूत्रे** अव्यक्तशब्देन भगवत्कृपा वक्तुं न शक्यते, अत्र धर्मिप्रवाहमध्ये धर्मरूपायास्तस्या वक्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य, अत्राव्यक्तशब्देन सूक्ष्ममुच्यते, तच्च ब्रह्मैव, धर्मधर्मिणोश्चाविनाभावेन स्थितत्वादभेद इति तदभिन्ना कृपैवात्रोच्यते इत्यदोष इत्युक्तम्, योग्यताबलात्। तथा च न प्रायपाठविरोध इत्युक्तम्। ततस्तृतीये ननु यद्युक्तयुक्त्या कृपाया ब्रह्मत्वम्, तदाऽभिन्नत्वे ब्रह्मभिन्नत्वमसङ्गतम् । अथ कयाचिद्युक्त्या तस्या धर्मत्वम्, तदा धर्मिप्रायपाठविरोध इत्युभयथापि दोषात्पूर्वसूत्रोक्तमसङ्गतमित्याशङ्क्य, कृपाया ब्रह्माभिन्नत्वेपि ब्रह्माधीनत्वाद्ब्रह्मभिन्नत्वम्, ब्रह्मभिन्नत्वात् ब्रह्मनियम्यत्वम् । अतो यथैकरूप्येण ग्रहणमभेदे युक्तिः, तथा नियम्यनियामकभावोपि भेदे युक्तिरित्युभयथाप्युपपन्नम् । न चाभेदेनैकत्वे नियम्यनियामकभावानुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्रैकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वम्, आनन्दरूपेण फलत्वमितिवदुपपत्तेः । तथा च कृपाविष्टः साधनम्, आनन्दरूपः फलम् । अथवा, अव्यक्तं सच्चिद्रूपमक्षरम्, आनन्दरूपः पुरुष इति तयोरभेदेपि परापरभावो युक्तः। अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तथा साधितत्वात् । तस्मा'दिन्द्रियेभ्यः परा' 1-2-7
इतिवाक्ये आनुमानिकं न किञ्चिदस्तीत्युक्तम्। एवं त्रिभिः सूत्रैर्वाक्यानां पूर्वापरसम्बन्धेन मतान्तरं निराकृत्य ब्रह्मवादः प्रतिपादितः । इदानीं तु केवलैतद्वाक्यविचारेण मतान्तरं निराकरोति । ततश्चतुर्थेऽस्मिन् वाक्येऽव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । कापिलमते तु 'गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्य'मितिप्रवचनसूत्रात् प्रकृतिपुरुषयोरन्तरं मोक्षार्थं ज्ञेयम्, न त्वव्यक्तरूपा प्रकृतिः । अतो ज्ञेयत्वावचनादपि नात्र तन्मतसिद्धिरित्युक्तम् । ततः **पञ्चमे** ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम्, एतदुत्तरवाक्ये 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यत्राव्ययस्य 'महतः परमव्यक्त'मित्यत्र 'महतः' परस्याव्यक्तस्य ज्ञानान्मुक्तिश्रावणादितिसूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण समाधानमाह । अत्र सन्दर्भे श्रुतिलिङ्गवाक्यानां सन्दिग्धत्वान्न निर्णायकत्वम्, अतो 'महतः पर'मितिवाक्यस्या'शब्दमस्पर्श'मितिवाक्यस्य चेति द्वयोरेकवाक्यत्वम्, नान्येषामित्यत्र नियामकाभावेन प्रकरणस्यैव निर्णायकत्वं वक्तव्यम्। तच्च 'ऋतं पिबन्ता'वित्यारभ्य 'नाचिकेतमुपाख्यान'मित्यन्तमेकं प्रकरणम् । तत्र चात्मानावेव परा-

मृश्य जीवात्मनो रथित्वं तदुपकरणं फलं चोक्त्वा, अग्रे 'एष सर्वेषु भूतेष्वि'त्यारभ्यासमाप्ति परमात्मैव ज्ञेयत्वेन परामृश्यते इति मृत्युमुखात्प्रमोकरूपं फलं चोच्यते। अतः प्राज्ञः परमेश्वर एवात्रार्थः, नाव्यक्तं प्रधानम्। अतो ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमित्युक्तम्। तेन प्रकरणस्य नियामकत्वादशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेवेत्युक्तम्। ततः षष्ठे ननु नेदमेकं प्रकरणम्, किन्त्वि'न्द्रियेभ्यः परा' इत्यारभ्य 'नाचिकेतमुपाख्यान'मित्येकं भिन्नं प्रकरणम्। तत्र प्रथमं पदार्थान्निर्दिश्य, ततोग्रे पुरुषज्ञानं चोच्यते इति साङ्ख्यमतस्यापि निरूपणात्तस्याश्रौतत्वमसङ्गतमित्याशङ्क्य, तत्र परिहारमाह। अत्र हि त्रयः प्रश्नाः, अग्निजीवब्रह्मविषयकाः। तेषामुत्तराणि च त्रीणि। तत्र 'स त्वमग्नि'मितिप्रश्ने 'प्रतिब्रवीमी'त्याद्युत्तरम्; ततो 'येयं प्रेते' इतिजीवप्रश्ने 'देवैरत्रापी'त्याद्युत्तरम्; ततो'न्यत्रधर्मादि'तिब्रह्मप्रश्ने 'सर्वे वेदा' इत्याद्युत्तरम्। अतस्त्रय एव प्रश्नाः त्रीण्येवोत्तराणि च। यदि साङ्ख्यमत'मिन्द्रियेभ्य'इत्यादि स्यात्तदा चतुर्थे प्रश्नोत्तरे स्याताम्। ते तु न स्त इति नात्र तन्मतसिद्धिरित्युक्तम्। ततः सप्तमे ननु मतान्तरेन्यत्र प्रसिद्धाः शब्दा ब्रह्मवादे ब्रह्मपरतया कथं योजयितुं शक्या इत्याशङ्क्य, महद्दृष्टान्त उक्तः। यथा महच्छब्दो 'महान्तं विभुमात्मान'मित्यादौ ब्रह्मपरः, तथाव्यक्तशब्दोप्यक्षरपरः। तस्मादिन्द्रियादिवाक्येन न साङ्ख्यमतसिद्धिः, किन्तु ब्रह्मवाद एवात्र सिध्यतीत्युक्तम्॥ १॥

(२) ३ ततो **द्वितीये त्रिसूत्रे चमसवदित्यधिकरणे** 'अजामेका'मित्यादीनि श्वेताश्वतरवाक्यानि विषयत्वेनोपन्यस्य, एतेषु मन्त्रेष्वजादिशब्दैः प्रकृतिः परामृश्यते, मुक्तामुक्तभेदेन जीवद्वैविध्यमजायाः प्रकृतेरेकत्वमग्रे कपिलस्य नाम च पठ्यते। यद्यपि किंकारणेत्युपक्रमाद्ब्रह्मविद्यात्वेनोपनिषत् प्रतीयते, तथापि पूर्वकाण्डे यथा प्रणवादिमन्त्राणां नानास्थले विनियोगान्न प्रकरणानुरोधः, तथैतेष्वपि मन्त्रेषु कपिलमतप्रत्यभिज्ञानान्नोपक्रमाद्यनुरोध इति साङ्ख्यमतमपि वैदिकमितिशङ्कायाम्, पूर्वसूत्रेण समाधिमाह। यथा 'अर्वाग्बिलश्चमस' इतिबृहदारण्यकमन्त्रे कर्मविशेषः। तत्रार्वाग्बिलं चमसं यशोरूपं सोमं सप्त होतारो भक्षयेयुरिति कल्पयितुं न शक्यते, तथा प्रकृतमन्त्रे लोहितशुक्लादिशब्दैः रजःसत्त्वादि कल्पयित्वा तद्बलेन सर्वमेव मतं कल्पयितुं न शक्यते, विशेषाभावात्। कपिलवाक्येपि कपिलशब्देन ब्रह्मैवोच्यते, न त्वनित्यर्षिः, नित्यानित्यसंयोगप्रसङ्गादित्युक्तम्। ततो **द्वितीयसूत्रे** ननूक्तस्य चमसमन्त्रस्य व्याख्यानं 'शिरश्चमस'इत्यादिना श्रुतौ क्रियते, तथात्र मन्त्रव्याख्यानाभावात्तद्दृष्टान्तोत्र न युक्त इत्याशङ्कां तुशब्देन परिहरन्नजाशब्दार्थकथनमुखेन समाधत्ते। अत्राजाशब्देन ज्योतिरुच्यते, प्रथमकार्यरूपत्वाच्चतुर्मुखाजत्वन्यायेन। यथाजाल्पदोग्ध्री, तथैवेयं नश्वरफलदात्रीतिबोधनाय चाजाशब्देनोच्यते। सत्यकामब्राह्मणेग्निसोमसूर्यविद्युद्रूपचरणरूपतया हंसेनोक्तश्चतुष्कलो यो ब्रह्मणः पादस्तद्रूपत्वात् ज्योतीरूपा त्रिवृत्कृतत्वात्त्रिवर्णा ज्योतिरेवाजाशब्देनोच्यते। अत्रोपक्रमे ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् 'तदेवाग्नि-

4

स्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा'इतिकथनाच्च। सा च चेतनाधिष्ठिता, मध्ये 'द्वासुपर्णे'ति मन्त्रकथनात्, अजद्वयं च जीवब्रह्मरूपं ताभ्यामधिष्ठिता। सा च प्रथमसृष्टिरबादिजननेन बहुप्रजास्रष्ट्री चेति। एतच्छन्दोगशाखायामधीयते। अतस्तदनुसारेणायमेवार्थः, न तु मतान्तररूप इत्युक्तम्। ततस्तृतीये ननु शब्दस्य वृत्तिद्वयं योगो रूढिर्वा। तत्र न जायते इति योगः प्रथमसृष्टौ न सङ्गच्छते, जननात्। रूढिस्तु छाग्याम्, साप्यत्र न सङ्गच्छते, तदाकाराभावात्। अतः कथमजाशब्देन प्रथमसृष्टिप्राप्तिः। साङ्ख्यमते तु प्रधानस्य जननानङ्गीकाराद्योगो निर्बाधः। तस्मात्साङ्ख्यमतमेवादर्तव्यमित्याशङ्कायां समाधिमाह। अत्र हि किञ्चित्कार्यार्थं परोक्षवादेनाजाशब्दस्तस्यां कल्पनयोपदिश्यते। यथाजा बर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता, तथेयं जीवविशिष्टा कार्यवती भगवल्लीलोपयोगायेति भगवतः परोक्षप्रियत्वाच्चेति। तथा च यथा मध्वादिविद्यायां 'असावादित्यो देवमध्वि' त्यादौ (कल्पना, तथैवात्र)। अतो गौण्या तथोपदिश्यते। तस्मान्नाजामन्त्रेण साङ्ख्यमतसिद्धिरित्युक्तम्॥ २॥

(3) 3 ततस्तृतीये त्रिसूत्रे **न सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणे** 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित'इतिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र 'पञ्च पञ्चजना' इतिशब्दे पञ्च च ते पञ्च च पञ्चपञ्च, तादृशाश्च ते जनाश्च पञ्चपञ्चजना इत्येवं समस्य, अनेन शब्देन पञ्चविंशतिसङ्ख्यासङ्ग्रहादत्र साङ्ख्यसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्ते इति साङ्ख्यमतसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति। अत्रानेन समासेन पञ्चानां समूहानां पञ्चतया तदुक्ता सङ्ख्या सिध्यति, न त्वन्यथा। तेषां तु न समूहाः पञ्च। 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इतिभिन्नप्रकारेण सङ्ख्याव्युत्पादनात्। मन्त्रे आकाशस्यात्मनश्च ततोतिरेकेणोक्तत्वाच्च। तस्मान्न तन्मतसिद्धिरिति प्रथमसूत्र उक्तम्। ततो द्वितीयसूत्रे तर्हि को वा मन्त्रार्थः, किं च तत्र प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां बुद्धेः संशयाद्याः पञ्च वृत्तीर्जनयन्तीति पञ्चजनास्तादृशा ये प्राणादयः पञ्च तेत्र पञ्च पञ्चजनशब्देनोच्यन्ते। अत्र 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदु'रितिवाक्यशेषः प्रमाणम्, 'सन्दिग्धेषु वाक्यशेषा'दितिन्यायात्। तस्मान्न तन्मतसिद्धिरित्युक्तम्। ततस्तृतीयसूत्रे ननु वाक्यशेषे कण्वशाखायां 'अन्नस्यान्न'मिति पाठाभावात् पञ्चवृत्तिजनकानां प्राणादीनां पञ्चसङ्ख्याकत्वं नास्तीति न वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमितिशङ्कायाम्, 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिर्वायुर्होपासतेऽमृत'मिति पञ्चमस्य ज्योतिषः पाठात्तेन सङ्ख्यापूर्तिरिति वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमक्षुण्णम्। तस्माद्ब्रह्मवाद एवात्र, न साङ्ख्यमतसिद्धिरित्युक्तम्। एवमेतैस्त्रिभिरधिकरणैः श्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयार्थमुपोद्घातेन साङ्ख्यमतस्य श्रौतत्वं निराकृतम्॥ ३॥

(4)1 अतः परमग्रिमैः श्रुतिविप्रतिषेधं निराकरोति। तत्र **चतुर्थे एकसूत्रे यथाव्यपदि-**

ष्टाधिकरणे ननु श्रुतौ सृष्टिप्रकारा बहुधा दृश्यन्ते, क्वचिदाकाशादिका, क्वचित्तेजआदिका, क्वचिच्च युगपत् सर्वसृष्टिः । तत्रैकस्य पदार्थस्य नानाप्रकारतया वक्तुमशक्यत्वात्सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्वरूपमात्रज्ञापकत्वं वक्तव्यम् ,न तु सृष्टौ तत्प्रकारे वा तात्पर्यम् । अतोऽध्यारोपापवादेन ब्रह्मणस्तटस्थत्वसिद्ध्या न पूर्वोक्तरूपं कारणत्वं सिध्यतीति श्रुतिं विहाय कपिलस्मृत्युक्तप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थाङ्गीकार्येत्याशङ्कायाम्, आकाशादिवाक्येषु यद्यपि क्रमादिविप्रतिपत्तिः, तथापि ब्रह्मणः कारणत्वविप्रतिपत्तिर्नास्ति । एकत्र यादृशं ब्रह्मोच्यते तादृशमेव सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु कारणत्वेनाभिप्रेयते । क्रमप्रकारादिभेदस्तु माहात्म्यस्यैव सूचकः । तस्मात् श्रुत्यैव निर्णय इति कारणत्वांशे स्मृतिर्न ग्राह्येत्युक्तम् ॥ ४ ॥

ततः **पञ्चमे एकसूत्रे समाकर्षाधिकरणे** ननु श्रुतौ क्वचित्सतः कारणत्वमुच्यते, क्वचिदसतः, क्वचिदुभौ निषिध्य तमसः, क्वचिदव्याकृतस्येत्येवं विप्रतिषेधाद् ब्रह्मणोपि कारणत्वं न सिध्यति । तस्मात्स्मृतिरेव कारणबोधिका ग्राह्येत्याशङ्कायाम्, असदादिशब्देषु न निरात्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते, किन्तु ततः समाकृष्य सर्वैः शब्दैर्ब्रह्मैवोच्यते । सर्वेषां शब्दानां प्रणवविकृतित्वेन प्रणवार्थे एव पर्यवसानात् , प्रणवस्य च ब्रह्मवाचकत्वात् । तस्मान्न विप्रतिषेध इत्युक्तम् । एवं **द्वाभ्यां** श्रुतौ शब्दविप्रतिषेध उपोद्घातेन परिहृतः ॥ ५ ॥

ततः **षष्ठे त्रिसूत्रे जगद्वाचित्वाधिकरणे** कौषीतकिब्राह्मणषष्ठाध्यायस्थं बालाक्यजातशत्रुसंवादं विषयत्वेनोपन्यस्य तत्र किं ब्रह्मसहितो जीवः कर्तृत्वेनोच्यते, उत ब्रह्मैव वेतिसन्देहे, ब्रह्मसहितस्य जीवस्यैव कर्तृत्वमाशङ्क्य, 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्य' इत्यजातशत्रुणा सिद्धान्तकथनोपक्रमे 'एतच्छब्देनादित्यमण्डलादिजडोल्लेखात्पुरुषशब्देन च जीवोल्लेखात् जीवजडात्मकं जगद्यत्कर्तृकं तस्य वेदितव्यत्वकथनेन श्रुत्यन्तरसिद्धब्रह्मण एव कर्तृत्वम्, न प्रकृत्यभिमानिजीवस्येति **प्रथमसूत्रे** उक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** जीवमुख्यप्राणलिङ्गदर्शनान्न ब्रह्मणः कर्तृत्वमितिसूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण पूर्वमनुगमाधिकरणे उक्तं समाधानं स्मारयामास । जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वान्मुख्यप्राणस्य च ब्रह्मयोगादत्र तथात्वेन कथनं न स्वेन रूपेण । तस्माद्ब्रह्मैव कर्त्रित्युक्तम् । ततस्तृतीये **सूत्रे** प्रकृत्यभिमानिजीवस्य कर्तृत्वमप्यस्मिन् वाक्येऽनभिमतम्, जीवलयोद्गमयोर्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । प्रश्नव्याख्यानाभ्यां तथावसायात् । वाजसनेयिनामेतत्समानप्रकरणेपि तथावसायाच्चेत्युक्तम् । एवमत्र जीवब्रह्मवादनिराकरणेन जीवविशिष्टा प्रकृतिरेव कारणमित्येतदुपोद्घातेन निराकृतम् ॥ ६ ॥

ततः **सप्तमे चतुःसूत्रे वाक्यान्वयाधिकरणे** जीवब्रह्मवादनिराकरणेन प्रकृतिकारणवादो निराक्रियते । तत्र बृहदारण्यकस्थं मैत्रेयीब्राह्मणद्वयं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशये, वेदरूपमहावाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयदर्शनात्, सुखरूपभगवदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वात्, सर्वोपनिषदनुरोधेनास्यापि वाक्यस्य ब्रह्म-

4

ण्येवान्वयादत्रापि ब्रह्मैवोच्यत इत्युक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे**ऽस्मिन् वाक्ये ब्रह्मैवोच्यते इत्यत्रान्येषां ब्रह्मवादैकदेशिनां सम्मतिं वक्तुं प्रथममाश्मरथ्यमतेनाह । तन्मते हि ब्रह्मणा स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं विस्फुलिङ्गवत्प्रकटीकृतः स्वांशो जीवः, तेन जीवेनोपक्रमः, तस्यैव प्रियत्वेन संसूचनात्, उपक्रमस्य च बलिष्ठत्वात् जीवात्मैव प्रकरणीति स एव ज्ञेयत्वेनोपदिश्यते इतिशङ्कायाम्, नात्र जीवात्मनो ज्ञेयत्वेनोपदेशः, किन्तु परमात्मन एव । जीवेनोपक्रमस्तु 'आत्मनि वा विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'तिप्रतिज्ञायाः सिद्धिः तस्याः लिङ्गम्, यदि हि जीवः परमात्मनः सकाशाद्भिन्नः स्यात्, तदा परमात्मज्ञाने तदज्ञानादात्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञा न सिध्येत् । अतस्तदर्थमुपक्रमे जीवः परामृश्यते, न तु प्रकृतिसंसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थमित्याश्मरथ्यमतमुक्तम् । ततस्**तृतीये सूत्रे**, यदत्रोपक्रमे गौणप्रियवैराग्यार्थं जीवकथनं, तत्त्वनादिसिद्धस्यापि जीवस्य संसारभावादुत्क्रमिष्यतो मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति बोधनार्थं लिङ्गम्, नतु प्रकृतिसंसृष्टजीवस्य कारणत्वार्थम् । तस्मान्नात्र प्रकृतिसंसृष्टजीवकारणवाद इत्यौडुलोमिमतमुक्तम् । ततश्च**तुर्थे सूत्रे** कयाचिदवस्थयावस्थितं ब्रह्मैव जीवः । अतः संसारदशायामपि जीवो ब्रह्मैवेति ज्ञापनार्थं तदुपक्रमो, नतु प्रकृतिसंसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थमितिकाशकृत्स्नमतमुक्तम् । तस्माद्ब्रह्मैवात्र कारणत्वेनोच्यते ॥ ७ ॥

(8)5 ततो**ऽष्टमे पञ्चसूत्रे प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे** प्रकृतिः समवायिकारणम्, ब्रह्म तु निमित्तादिकारणमित्येवमाशङ्क्य, प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेति साधितम् । छान्दोग्ये 'एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं' यत् प्रतिज्ञातं, मृत्पिण्डादिदृष्टान्तत्रयं च यदुक्तं, तदनुपरोधादितिहेतुश्च **प्रथमसूत्रे** उक्तः । तथा च यदि मूलकारणे ब्रह्मणि समवायिकारणत्वरूपं प्रकृतित्वं न स्वीक्रियेत, तदा प्रतिज्ञादिसामञ्जस्यं न स्यात्, अतस्तथेत्युक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** सृष्टौ भगवत्कृतमभिध्यानं 'बहु स्यां प्रजायेये'ति स्वस्य बहुरूपत्वेन उच्चनीचभावेन च यद्विचारणं तद्धेतुत्वेनोक्तम् । तेन स्वयमेव तत्तद्रूप इति सिध्यति । किञ्च, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इत्येवमुपासनाप्युपदिश्यते । अतोपि प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव । ततस्**तृतीये** 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ती'तिश्रुत्या ब्रह्मणः प्रपञ्चोत्पत्तिलयाधारत्वं साक्षादेवोच्यते । तच्च समवायित्वस्यैव लिङ्गम् । अतोपि प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव । ततश्च**तुर्थे** 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'तिश्रुतिः **ब्रह्मणः परिणाम**माह । परिणामश्चोपादानसमसत्ताककार्यापत्तिरूपः । अतोपि ब्रह्मैव प्रकृतिशब्दवाच्यम् । ततः **पञ्चमे** ननु जडस्य समवायिकारणं ब्रह्मास्तु, यत्तु चेतनाधिष्ठितं शरीरं तस्य शुक्रशोणितजन्यत्वदर्शनात् तत्र ब्रह्मणो निमित्तत्वम्, प्रधानस्य तु समवायित्वमित्यस्त्वित्याशङ्कायाम्, 'सदेव सौम्येद'मित्यादिषु सृष्टिबोधकश्रुतिष्ववधारणदर्शनात् ब्रह्मैवोभयरूपम्, अन्यथावधारणविरोधापत्तेः । किञ्च, 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि'

मित्यादिषु योनित्वमपि ब्रह्मण एवोच्यते, पुरुषत्वं च । तस्मादक्षरपुरुषभावेनोभयरूपो भगवानेव, योनिर्बीजं च । अतः कथञ्चिदपि न प्रकृतिप्रवेशः । एवं त्रिभिरधिकरणैरुपोद्धातेनार्थविप्रतिषेधः परिहृतः । अतः साङ्ख्यमतमशब्दमेव ॥ ८ ॥

ततो **नवमेधिकरणे एकसूत्रे** अन्येपि स्मार्ता वादाः येषु ब्रह्मणः सर्वविधं कारणत्वं नोच्यते, ते सर्वे अश्रौता एवेत्यतिदिष्टम् । तदेवाग्रिमाध्याये विस्तरेण वक्ष्यते ॥ ९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

प्रथमाध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोध्यायः ।

प्रथमाध्याये सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । स तदा स्थिरो भवति यदा श्रुतीनां **परस्परविरोधः** परिह्रियते, अन्ये **विरुद्धाः स्मार्ता** वादाश्च निराक्रियन्ते । अतस्तदर्थं **द्वितीयेध्याये** श्रुत्यविरोधं प्रतिपादयति, विरुद्धवादांश्च निराकरोति ।

तत्र **प्रथमे पादे युक्त्या** श्रुतिविरोधपरिहारः । ततो **द्वितीयपादे** स्मृतीनां वेदबोधकत्वाभावेपि ताभिः **स्वातन्त्र्येण** कश्चित् पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं बाह्याबाह्यमतान्येकीकृत्य तेषां निराकरणम् । मतैकीकरणं च भ्रान्तेस्तुल्यत्वबोधनार्थम् । **तृतीयपादे** प्रथमं भूतानामुत्पत्तिस्वरूपमुत्पत्तिक्रमश्च विचार्यते, ततो **जीवात्मस्वरूपं** तद्धर्माश्च । **चतुर्थे** च इन्द्रियोत्पत्तिक्रमस्तत्स्वरूपादिकं च विचार्यते ।

तत्र **प्रथमाध्याये** 'अपि स्मर्यते, स्मृतेश्चे'तिकथनेन स्मृतिप्रामाण्याङ्गीकारात् तयैव श्रुत्यर्थनिर्णयः कार्यः, अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रथमं **सूत्रत्रयेण** साङ्ख्ययोगस्मृत्योर्नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वाभावाय प्रामाण्यमुपोद्धातेन निराकृतम् । ततः **प्रथमे सूत्रे** साङ्ख्यस्मृतेर्मोक्षैकोपयोगित्वात् तत्प्रामाण्यमङ्गीकृत्य तदनुरोधेनैव श्रुतिविप्रतिषेधः परिहार्यः, अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गादितिसूत्रांशेनाशङ्क्य, तत्प्रामाण्याङ्गीकारे 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे'त्यादिगीतास्मृतिविरोधः । तदप्रामाण्याङ्गीकारे च ब्रह्मकारणत्वबोधकश्रुतिविरोधः । अतो गीतास्मृतिप्रामाण्यमावश्यकम् । तेन श्रुतिविप्रतिषेधनिराकरणे कपिलस्मृतेर्न प्रामाण्यमित्युक्तम् । ततो **द्वितीये सूत्रे** प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलम्भात् तदुक्तयुक्तीनामप्रयोजकत्वमित्युक्तम् । ततस्**तृतीये सूत्रे** पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधाद् योगस्मृतिरपि साङ्ख्यवत् प्रधानकारणत्वांशेऽप्रमाणमित्युक्तम् । एतेषु पूर्वपादोक्तस्यैवार्थस्य परामर्शात् तदुपोद्धातगर्भः प्रसङ्गः सङ्गतिः । एवमग्रेपि बोध्यम् । त्रीण्येतानि प्रत्येकमधिकरणानीति **भाष्यप्रकाशादवगन्तव्यम्** ॥ १, २, ३ ॥

ततश्चतुर्थे **त्रिसूत्रे न विलक्षणत्वाधिकरणे प्रथमसूत्रद्वयेन** पूर्वः पक्षः ।

एकेनाग्रे सिद्धान्तः । तत्र प्रथमसूत्रे चेतनं ब्रह्म जगदुपादानं न भवति, जगतो जडत्वेन ब्रह्मणस्तद्विलक्षणत्वात् । विलक्षणत्वस्य 'विज्ञानं चाविज्ञानं चे'तिश्रौतशब्दादेव प्रतीतेरित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे ननु 'मृदब्रवी'दितिश्रुतौ मृदादेर्वक्तृत्वादिकथनेन मृदादिष्वपि चेतनत्वस्य श्रुत्यभिप्रेतत्वात् जगतोपि चेतनतया ब्रह्मसालक्षण्याद् ब्रह्मकार्यत्वमिति सिद्धान्तिनाशङ्किते, अत्र मृदाद्यभिमानिनी देवतैव वक्तृत्वादिरूपेण व्यपदिश्यते, अन्यथा 'विज्ञानं चाविज्ञानं चे'तिचेतनाचेतनविभागरूपो विशेषो नोच्येत । 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविश'दितिश्रुतौ देवताप्रवेशो वागादिषु नोच्येत । तस्माच्चेतनाचेतनात्मकं जगत् न ब्रह्मोपादेयमिति सूत्रद्वयेन पूर्वपक्ष उक्तः । ततस्तृतीये समाधिमाह । कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं लोके गोमयवृश्चिकादौ देहकेशादौ च दृश्यते । अतो विलक्षणत्वेन हेतुना जगति ब्रह्मोपादेयत्वबाधनं न शक्यवचनम् । सदंशस्य कार्यकारणयोस्तुल्यत्वेन सालक्षण्याच्च । तस्मान्न जगतो ब्रह्मकार्यत्वप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

(5) 5 ततः पञ्चमे पञ्चसूत्रे असदिति चेदित्यधिकरणे असत्कारणत्वसत्कारणत्वबोधकश्रुत्योः परस्परविरोधः परिह्रियते । तत्र प्रथमे सूत्रे 'असद्वा इदमग्र आसी'दितिश्रुतावसतः कारणत्वमुच्यते । 'सदेव सौम्येद'मित्यत्र च सतः कारणत्वमुच्यते, तयोः कथं विरोधपरिहार इत्याशङ्क्य, उक्तश्रुतौ 'असदि'ति यत् कथनं तत् छान्दोग्ये 'कथमसतः सज्जायेते'तिकथनात् असतः कारणत्वनिषेधार्थम् । यत् पुनस्तैत्तिरीये तथावचनं तत् स्रक्ष्यमाणापेक्षया पूर्वसृष्टस्यासाधुत्वार्थम्, असाधुन्यप्यसदितिप्रयोगात् । कार्यस्थूलरूपसत्ताभावार्थं वा । अतो न श्रुत्योर्विरोध इत्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे ब्रह्मकारणवादे पूर्वपक्ष उच्यते । ब्रह्मकारणवादे यदा कार्यस्य ब्रह्मणि लयः, तदा कार्यधर्माः परिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादयो ब्रह्मणि भविष्यन्तीत्यसङ्गतं ब्रह्मकारणत्वमित्येवं शङ्काकरणात् । ततोग्रिमेषु तत्परिहार उक्तः । ततस्तृतीये ब्रह्मकारणवादो नासंगतः । कार्यस्य कारणे लये कार्यधर्मा न कारणे दृश्यन्ते, शरावरुचकादीनां मृदि लये शरावादिधर्मादर्शनादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे प्रतिबन्दी उक्तः । तवापि सत्कार्यवादित्वात्सविशेषस्य कार्यस्य ये धर्माः परिच्छिन्नत्वव्यक्तत्वादयस्ते अव्यक्ते प्रधाने भविष्यन्ति । अतो न वयं पर्यनुयोक्तव्या इत्युक्तम् । ततः पञ्चमे सावद्यतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात्प्रतिवादिना तदनङ्गीकारेण दोषादविमोक इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

(6) 1 ततः षष्ठे एकसूत्रे एतेनेत्यधिकरणे सांख्यनिराकरणेनान्येपि वादा निराकृता इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

(7) 1 ततः सप्तमे एकसूत्रे भोक्त्रापत्तेरित्यधिकरणे ननु प्रलये सर्वस्य कार्यस्य कारणरूपतया एकरूपत्वे जाते पुनरुत्पत्तिदशायां भोग्यस्य स्रक्चन्दनादेः भोक्तृत्वापत्तिः, भोक्तुश्चेतनस्य भोग्यत्वापत्तिरित्येवमविभागः स्यादितिसूत्रांशेनाशंक्य, अंशान्तरेण समाहितम् । यथा लोके कटकमुपमृद्य रुचके क्रियमाणे कटकत्वं न भवति, तथोत्पत्तिदशायां भोग्यस्य भोग्य-

1 असत्प्रतिबोधाधिकरणं 2 शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् vide lu. g. s.

त्वेनैवोत्पत्तिः, भोक्तुर्भोक्तृत्वेनैवेति न विभागाभावः। कारणस्य चेतनत्वेन तस्य तस्य तथैवोत्पादनादित्युक्तम् । तेन 'विज्ञानं चाविज्ञानं चे'ति श्रुतौ कार्ये विभागाभावरूपो दोषः परिहृतः ॥ ७ ॥

(8) 3 ततोऽष्टमे **त्रिसूत्रे तदनन्यत्वाधिकरणे** छान्दोग्यस्थे वाचारम्भणवाक्ये कार्यस्य कारणाभिन्नत्वं प्रतिपादितम्, न तु कार्यमिथ्यात्वमित्युक्तं **प्रथमसूत्रे** । ततो **द्वितीयसूत्रे** कार्यस्य घटादेर्विद्यमानत्व एवोपलम्भः, नत्वविद्यमानत्वे । अतः श्रुत्यविरुद्धं प्रत्यक्षमपि कार्यस्य कारणानन्यत्वे प्रमाणमित्युक्तम् । **ततस्तृतीये** प्रपञ्चस्य सदैव सत्त्वम्, 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दित्यादिश्रुतौ परिदृश्यमानबोधकादिदंपदात् । 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव' दितिविष्णुपुराणवाक्याच्च । एवमनेनाधिकरणेन श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां कार्यस्य सदात्मकत्वेन ब्रह्मानन्यत्वं साधितम् ॥ ८ ॥

(9) 4 ततो **नवमे चतुःसूत्रे असद्व्यपदेशाधिकरणे** असत्कार्यवादो निराकृतः। ततः **प्रथमसूत्रे** 'असद्वा इदमग्र आसी'दितिश्रुतौ कार्यमसदितिव्यपदेशात् असत्कार्यवाद आस्थेय इतिसूत्रांशेनाशंक्य, सूत्रांशेन समाहितम् । एतद्वाक्यशेषे 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'-तिश्रावणात् कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरात्मत्वेनैव रूपेण सत्त्वम्, नतु व्याकृतस्वरूपेण । तस्मादसत्त्वमुच्यते, न त्वसत्त्वेनेत्युक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** सत्कार्यवादस्थाभिर्युक्तिभिरात्मानमितिशब्दान्तराच्च नासत्कार्यवाद आस्थेय इत्युक्तम् । युक्तयस्तु भाष्यप्रकाशादवगन्तव्याः । **ततस्तृतीये** पटदृष्टान्त उक्तः । यथा पटः संवेष्टितो न तावान् प्रतीयते, तथा कारणे कार्यं सूक्ष्मरूपत्वान्न प्रतीयते, प्रकटं तु प्रतीयत इत्युक्तम् । **ततश्चतुर्थे** प्राणादिदृष्टान्त उक्तः। यथा प्राणादीनां नियमने जीवनमात्रम्, अनियमने त्वाकुञ्चनादिः संभवति, तथा जगदपि कारणे प्रविष्टं सन्मात्रं तिष्ठति, बहिःप्रकटं कार्यं करोति। अतोऽसत्कार्यवादो न प्रामाणिक इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

(10) 3 ततो **दशमे त्रिसूत्रे इतरव्यपदेशाधिकरणे** चेतनकारणतायां प्राप्ता दोषाः परिह्रियन्ते । तत्र **प्रथमे** चेतनस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात्सृष्टौ तस्य प्रवेशे दुःखित्वादिकं भवति । तच्च ब्रह्मणो हिताकरणत्वादिदोषप्रसक्त्या असंगतमित्याशंक्य, अग्रिमसूत्रद्वये परिहारमाह। तत्र **द्वितीये** ब्रह्म जीवादधिकम्, न तु जीवमात्रम्, तेन तद्दोषेपि न दुष्यति। यथा सुवर्णखण्डस्यान्यमेलनेन दुष्टत्वेपि न सुवर्णस्य दुष्टत्वम्, तद्धिताहितं च करोति, लोके स्वदेहेपि नखनिकृन्तनकेशप्रसाधनादिदर्शनात् । जीवपरमात्मनोर्भेदस्तु विज्ञानानन्दप्राधान्यभेदात् । आनन्दस्याधिक्यं तु भूमविद्यायां तत्रैव ज्ञेयत्वस्य पर्यवसानात् । **ततस्तृतीये** यथा पार्थिवत्वाविशेषेपि हीरकपाषाणयोश्चन्दननिम्बयोश्च स्वभावभेदः, तथा जीवानामपि । तथा च ब्रह्मवादे लोकन्यायेन प्रत्यवस्थानं नोचितमिति साधितम् ॥ १० ॥

(11) 6 तत **एकादशे षट्सूत्रे उपसंहारदर्शनाधिकरणे** तत्रैकस्यैव ब्रह्मणः सर्वविध-

कारणत्वे ये दोषास्ते परिह्रियन्ते । तत्र **प्रथमसूत्रे** लोके मृत्कुलालचक्रचीवरादीनामुपादानकर्तृनिमित्तान्तराणां परस्परभिन्नानां दर्शनादेकस्यैव सर्वविधकारणत्वमसंगतमिति सूत्रांशेनाशंक्य, क्षीरं यथा यदा दध्याकारेण परिणमति, तदा नान्यत्किञ्चिदपेक्षते, तथा ब्रह्मापीत्यंशान्तरेण समाहितम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** यथा देवर्षिपितर इतरनिरपेक्षा योगबलेन सर्वं कुर्वन्ति, तथा ब्रह्मापीच्छयेति समाधानान्तरमुक्तम् । ततस्**तृतीये** ब्रह्मण उपादानत्वे कृत्स्नप्रसक्त्यादिर्दोष आशंकितः । ततश्च**तुर्थे** ब्रह्मणः स्वरूपं कारणत्वं च न लोकगम्यं येनैवमाशंक्येत, किन्तु श्रुत्येकसमधिगम्यम् । सा च स्वत एव प्रमाणम् । सा च यथा वदति, तथैवांगीकार्यमित्येवं समाहितम् । ततः **पंचमे** ब्रह्मणः सर्वविधकारणत्वेपि, देशकालाधिकरणापेक्षा त्वावश्यकीत्याशंक्य, 'परास्य शक्ति'रिति श्रुतेर्ब्रह्मणो विचित्रशक्तित्वाद्देशकालाद्यनपेक्षा युक्ता । 'आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजेहमनुपालय' इत्यात्मन्यपि सृष्टिर्युक्तेत्युक्तम् । ततः **षष्ठे** प्रधानकारणवादेपि ते दोषास्तुल्या ये ब्रह्मकारणवादे दीयन्ते । तस्मात्पर्यनुयोगो न युक्त इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

ततो **द्वादशेष्टसूत्रे सर्वोपेता** इत्यधिकरणे भगवतः कर्तृत्वे दोषान् परिहरति । तत्र 'स विश्वकृ'दिति श्रुतौ कर्तृत्वं बोध्यते, निर्वाहकाभावे तत्कथं संगच्छत इत्याकांक्षायां **प्रथमसूत्रे** सर्वशक्तियुक्तत्वं साधितम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** ब्रह्मणो निरिन्द्रियकत्वात्कथं कर्तृत्वम् । ततस्**तृतीयसूत्रे** ब्रह्मणः प्रयोजनाभावात्किमर्थं कर्तृत्वमित्येवमाशंकितम् । ततश्च**तुर्थे** लोकवल्लीलया समाहितम् । ततः **पञ्चमे** ब्रह्मणः सृष्टिकरणे जीवानां सुखदुःखसंभवात् वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशंक्य, जीवकर्मसापेक्षत्वान्न ब्रह्मणि दोष इत्युक्तम् । कर्मसापेक्षत्वेपि नेश्वरत्वहानिरिति चोक्तम् । ततः **षष्ठे** जीवानां प्रपञ्चप्रलयदशायां ब्रह्माविभागात्कथं कर्मसत्तेति[1] सूत्रांशेनाशंक्य, बीजाङ्कुरवत्प्रवाहानादित्वादिति सूत्रांशेन समाहितम् । ततः **सप्तमे** उपपत्त्या श्रुतिस्मृत्योस्तदुपलम्भाच्च जीवस्यानादित्वं समर्थितम् । ततो**ष्टमे** ब्रह्मणः सर्वसमर्थत्वात्सर्वं संगच्छत इत्युक्तम् । एवं चास्मिन्पादे पूर्वाध्यायचतुर्थपादस्थितं हृदिकृत्य सर्वं चिन्तितम् । तेन बुद्धिस्थानात्मकोपोद्घातात्तद्गर्भः प्रसङ्गः सङ्गतिरिति ॥ १२ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ **द्वितीयपादे** वेदविरुद्धा बाह्या अबाह्याश्च स्मृतयो दूष्यन्ते, तासां न परमफलसाधकत्वमिति ज्ञापनार्थम् ।

तत्र **प्रथमे षट्सूत्रे रचनानुपपत्तेरि**त्यधिकरणे प्रधानस्य कर्तृत्वं दूष्यते । तत्र **प्रथमसूत्रे** अचेतनस्य प्रधानस्य बुद्धिपूर्वकक्रियारूपा या रचना सा नोपपद्यते, प्रधानस्याचेतनत्वेन क्रियाकारणभूताया बुद्धेस्तत्र वक्तुमशक्यत्वादित्युक्तम् । ततो

[1] कर्मसत्त्वेति मूले पाठः ।

द्वितीये सूत्रे लोकरचना यथा केवलादचेतनान्नोपपद्यते, तथा शुक्रशोणितजन्या शरीररचनापि । तत्र मातापित्रोरुभयोश्चेतनयोः प्रवृत्तिदर्शनात्, अचेतने केवले तादृशप्रवृत्त्यदर्शनादित्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु केवलाचेतनेपि दुग्धे फेनरचनादयो विचित्रा दृश्यन्ते, तादृशे नदीजले च स्पन्दनादयः । तद्दृष्टान्तेनाचेतनस्य केवलस्य प्रधानस्यापि रचनाकर्तृत्वं प्रवृत्तिश्चास्त्विति सूत्रांशेनाशंक्य, अंशांतरेण समाधत्ते । तत्रापि दोहनाधिश्रयणयोश्चेतनकर्तृकयोर्निमित्तत्वेन दर्शनात् । नदीजले च मेघानां चेतनानां निमित्तत्वेन दर्शनादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे एवं त्रिभिः सूत्रैः केवलप्रधानस्य कर्तृत्वं दूषयित्वा केवलस्य तस्य परिणामं दूषयति । केवलं प्रधानं चेत् स्वतः परिणमेत्, सर्वदैव परिणमेत्, तथा सति प्रलयो न स्यात् । गुणाश्च साम्यावस्थयावस्थिताः स्वत एव संक्षुभ्येरन्, तदा सृष्टिस्थितिप्रलया युगपदेव स्युः, कार्यं च सात्त्विकादिभेदेन न विभज्येतेत्युक्तम् । ततः **पञ्चमे** ननु तृणपल्लवादयः पशुभक्षिताः स्वभावादेव क्षीरभावेन परिणमन्ते इत्याशङ्कायां समाधीयते । यदि तृणादिकं स्वभावत एव क्षीरभावेन परिणमेत, तदा शृङ्गेपि क्षीरं लभ्येत, तत्तु न लभ्यते, धेन्वादिकृता भक्षणक्रिया च तत्र सहकरोतीति न केवलस्य प्रधानस्य परिणामः शक्यवचन इत्युक्तम् । ततः **षष्ठे** 'तुष्यतु दुर्जन' इति न्यायेन केवलस्य प्रधानस्य परिणाममभ्युपगम्य पुनर्दूषयति । यदि केवलस्य प्रधानस्य परिणामोऽभ्युपगम्यते, तदापि स किमर्थः । न च पुरुषार्थ इति वक्तव्यम् । प्रयोजनप्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तेश्चेतनधर्मत्वेन केवले प्रधाने सा न वक्तुं शक्यते । तस्माद् दूषणतादवस्थ्यम् । एवमनेनाधिकरणेन केवलप्रधानकारणवादो निराकृतः ॥ १ ॥

ततो **द्वितीये चतुःसूत्रे पुरुषाश्मवदित्यधिकरणे** पुरुषप्रेरितप्रधानकारणवादो निराक्रियते । पंग्वारूढोन्धो यथा गच्छति, तथा पुरुषाश्लिष्टं तत्प्रेरितं प्रधानं महदादिसृष्टिं करोतीत्येकं मतम् । अन्यच्च, यथा अयःकान्तसन्निधौ लोहस्य क्रिया, तथा पुरुषसन्निधानमात्रेण प्रधानस्य महदादिकर्तृत्वमिति द्वितीयम् । तत्पुनः सूत्रांशेनाशंक्य, अंशान्तरेण दूषयति । प्रधानपुरुषयोर्व्यापकत्वेन संसर्गस्य सन्निधेश्च सार्वदिकत्वात्पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थः । अनिर्मोक्षश्चाधिकः । तस्मान्मतद्वयमप्यसंगतमिति पूर्वसूत्रे उक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** प्रधानपुरुषयोर्मध्ये किं पुरुषस्यांगित्वं, प्रधानस्य वा । तत्र नाद्यः, सर्वेषां पुरुषाणां समत्वेनैकस्य नियामकत्वम्, नान्येषामिति विभागो न स्यात् । न द्वितीयः, स्वतन्त्रेण प्रधानेन पुरुषाय स्वदोषा न प्रदर्शनीयाः । तथा सति दुःखाभावेन वैराग्याभावात् मोक्षार्थं प्रयत्न उच्छिद्येत । तस्मादंगित्वमनुपपन्नमित्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु गुणा एवं विभागशः प्रवृत्तिमन्तः, चलस्वभावत्वात्, चलदलदलवदित्येवमनुमाने पूर्वोक्ताः सर्वे दोषाः निराकृताः स्युरित्याशङ्क्य, तत्र दूषणमाह । एवं प्रकारान्तरेणानुमितावपि न दोषपरिहारः, कार्यक्रमानुपपत्त्यादिदूषणग्रासात् । नहि गुणैः कालो ज्ञायते, येन प्रथमं रजः

क्षुभ्यति, ततः सत्त्वम्, ततस्तम इति । अतो गुणेषु ज्ञानशक्तिवियोगात् सर्वमसमञ्जसमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे सांख्यमतवर्तिनां नानाविधानि मतानि लोके दृश्यन्ते । एकादशस्कन्धे उद्धवप्रश्ने भगवता चानूदितानि । अतः परस्परविरोधादपि तन्मतमसंगतमित्युक्तम् । एवं दशभिः सूत्रैरधिकरणद्वयेन प्रधानकारणवादो निराकृतः ॥ २ ॥

ततस्तृतीये सप्तसूत्रे **महद्दीर्घवद्वेत्यधिकरणे** न्यायवैशेषिकादिमतमवसरसंगत्या दूष्यते । ते हि परमाणूनां समवायित्वमंगीकृत्य, ईश्वरकृतात्तत्संयोगाद्भूतादिसृष्टिमंगीकुर्वन्ति । तत्र संयोगप्रकारो दूष्यते । परमाणूनां स्वरूपं ह्रस्वं परिमण्डलं च । तयोर्यद्युपर्युपरि संयोगः, तदा कार्यं यष्टिवन्महत्स्यात् । यदि तिर्यक्, तदा नौकादिवद्दीर्घं स्यात् । पुञ्जसंयोगस्तु तैर्नेष्यते । अतस्तन्मतमसंगतमिति प्रथमसूत्रेणोक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** परमाणुद्वयसंयोगः सार्वदैशिको वैकदैशिको वा । नान्त्यः । प्रदेशाङ्गीकारे प्रदेशवत्त्वस्य सावयवत्वव्याप्यत्वात्परमाणोः सावयवत्वमनित्यत्वं चापद्येत । नाद्यः । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमात् । किञ्च, कर्मजोऽवयवजश्च संयोगो द्विविधः । तत्र निरवयवत्वान्नावयवज इत्युक्तम् । अथ कर्मजः । तत्र किं स्वभावादुत्पद्यते, ईश्वरसिसृक्षया वा । तयोरुभयोरपि नित्यत्वात्सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गः । तस्मान्न स वक्तुं शक्यते इत्युक्तम् । ततस्**तृतीये** समवायो दूष्यते । स हि संबन्धः, संबन्धिद्वयनिरूप्यः । तथा सति द्व्यणुकस्य पूर्वमभावेन स कथं वक्तुं शक्यत इत्युक्तम् । ततश्**चतुर्थे**, किञ्च, परमाणोः समवायिन ईश्वरेच्छाजीवादृष्टयोर्निमित्तयोश्च सृष्टिप्राक्काले सत्त्वात् सामग्रीसमवधानजन्यस्य परमाणुकर्मणस्तज्जन्यस्य संयोगस्य च सर्वदा आपत्त्या तयोरपि नित्यत्वापत्तिरित्युक्तम् । ततः **पञ्चमे** परमाणुनित्यत्वं दूष्यते । परमाणुषु तै रूपाद्यंगीक्रियते । यच्च रूपादिमत्, तदनित्यं लोके दृष्टम् । अतः परमाणुरनित्य इत्युक्तम् । ततः **षष्ठे** यदि परमाणुषु रूपादिकं नांगीक्रियते, तदा द्व्यणुकादिषु रूपाद्यभावापत्तिः । कारणगुणाः कार्यगुणारंभका इति तन्नियमात् । अतो रूपाद्यंगीकारे तदनंगीकारे च दोषादसङ्गतः परमाणुकारणवाद इत्युक्तम् । ततः **सप्तमे** सर्ववैदिकानादृतत्वादप्यसङ्गतः परमाणुकारणवाद इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे दशसूत्रे **समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणे** एकोनविंशतिसूत्रैर्बाह्यमतान्यवसरसंगत्या निराक्रियन्ते । तत्र सौगताश्चतुर्विधाः, वैभाषिकसौत्रान्तिकविज्ञानवादिमाध्यमिकभेदात् । तत्र पूर्वं वैभाषिकमतं निराक्रियते । तेषां मते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यते । तत्र पृथिव्यादिपरमाणुसमुदाय एकः । रूपादिस्कन्धसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारनामकाः पञ्चस्कन्धाः । तदुभयसंबन्धे जीवस्य संसारः, तदपगमे मोक्ष इति तेषां मतं प्रथमसूत्रे दूषयति । जीवस्य क्षणिकत्वेन तदुभयसमुदायाप्राप्तिः, तेन तदुक्तः संसारप्रकारो मोक्षश्चासंगत इत्युक्तम् । ततो **द्वितीये** क्षणिकत्वदूषणपरिहारं सूत्रांशेनोद्भाव्य, अंशान्तरेण दूषयति । तन्मते प्रत्ययः कारणसमुदायः । तत्र संस्कारः ।

II-

सर्वक्षणिकत्वेपि मध्यपातिभ्योऽविद्यादिभ्यः स्कन्धप्रत्ययेभ्यो जन्मादयः, जन्मादिभ्यः प्रत्ययेभ्यश्चाविद्यादय इत्येवं चक्रवत्परिवृत्तावपि न कारणव्यक्तिं प्रति कार्यव्यक्तेः प्रत्ययता, किन्तु पूर्वपूर्वप्रत्ययस्योत्तरोत्तरप्रत्ययं प्रति कारणत्वम् । उत्तरोत्तरक्षणिकविज्ञानसंततेरेव जीवत्वम्, तादृशार्थ संततेरेव जडत्वम् । अतः क्षणिकविज्ञानसंतत्यात्मकस्य जीवस्य क्षणिकार्थ संतत्यात्मकसविषयेन्द्रियशरीराख्यरूपस्कन्धसंबन्ध इति संसारः । रागादिरूपसंस्कारस्कन्धविरामादेव तदभावरूपो मोक्षः । अतो न काप्यनुपपत्तिरितिसूत्रांशेनाशंक्य, अंशांतरेण तद्दूषयति । ये हि प्रत्यया उक्तास्ते सदृशीं संततिमुत्पाद्य नश्यन्ति । तथा सति विज्ञानसंततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसंस्पर्शाननुसन्धानात् कथं वेदनादिस्कन्धात्मसंसारसिद्धिः, कथं च तदभावसिद्धिः, स्थिरस्य कस्याप्यभावात् । तस्मादसंगतं तन्मतम् । ततस्तृतीये । किञ्च, तन्मते स्थितिक्षणस्याभावात्प्रथमक्षणे उत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे नाश इति प्रत्ययत्वस्यैवासंभवः, संघातस्य चासंभव इत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैः पुञ्जस्य कारणता दूषिता । ततश्चतुर्थे । असत्ये हेतौ फलोत्पत्तिरित्याकस्मिकत्वपक्षं दूषयति । तेषां हि प्रतिज्ञाद्वयम् । एका तु सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञा । द्वितीया तु आलंबनप्रत्ययसमनंतरप्रत्ययाधिपतिप्रत्ययसहकारिप्रत्ययाख्यांश्चतुर्विधान् हेतून् प्राप्य विज्ञानस्कन्धात्मकं चित्तं वेदनास्कन्धात्मकाश्चैत्ता उत्पद्यन्त इति । तत्र द्वितीयांगीकारे वस्तुनः क्षणान्तरसंबन्धात्प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति । द्वितीया चेन्नांगीक्रियते, तदा प्रतिनियतहेत्वभावात्सर्वं सर्वतो युगपदेव स्यात् । तस्मात्तदसंगतमित्युक्तम् । ततः पञ्चमे एवं तदुक्तमुत्पत्तिप्रकारं दूषयित्वा नाशप्रकारं दूषयति च । तत्र तेषां मते पञ्चपदार्थाः । एनं नाशयामीति बुद्धिपूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः । तां विना यो नाशः स अप्रतिसंख्यानिरोधः । आकाशश्च । एतत्त्रयं निरूपाख्यम् । अवस्त्विति यावत् । तत्राकाशस्वरूपं तद्दूषणसूत्रे वाच्यम् । क्षणिकं संस्कृतं चेति पञ्च । तत्र क्षणिकं संस्कृतं चेति द्वयं पूर्वसूत्रेषु दूषितम् । अधुना निरोधद्वयं दूष्यते । तन्मते पदार्थाः सर्वे क्षणिकाः सदृशसंतानजननस्वभावाः । क्षणिकानां च नाशकसंबन्धो न पूर्वं दृष्ट इत्यन्त्यानामपि पदार्थानां नाशकसंबन्धाभावात्पूर्ववदेव संततिप्रतिबंधाभाव इत्यविच्छेदादित्युक्तम् । एवमत्र कार्यविचारेण निरोधद्वयं दूषितम् । ततः षष्ठे तद्द्वयस्वरूपविचारेण तद्दूषयति । तत्र वैभाषिकाः सौत्रान्तिकाः योगाचाराश्च उक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविद्याविनाशे मोक्षस्तद्दर्शनोक्तरीतिको भवतीति मन्यन्ते । तदसंगतम् । अविद्या(या)निर्हेतुके नाशेंगीक्रियमाणे तन्मतीयसाधनविधायकशास्त्रवैफल्यम् । सहेतुकनाशांगीकारे निर्हेतुकत्वप्रतिज्ञाहानिरित्युभयथापि दोष इत्युक्तम् । एवं सूत्रद्वयेन तदुक्तनाशप्रकारो दूषितः । ततः सप्तमे आकाशं दूषयति । तेषां मते आवरणाभाव एवाकाशः । सोपि निरूपाख्यः । तादृशेपि भूतान्तरवद्वस्तुत्वव्यवहारस्याविशिष्टत्वात् । अत्र गृध्रः, अत्र श्येन इत्यादिव्यवहारस्य तत्रापि दर्शनात् । अवकाशरूपेण प्रत्यक्षत्वाच्चावस्तु-

त्वमसंगतमित्युक्तम् । ततोऽष्टमे पुनःसंक्षेपेण क्षणिकवादं निराकरोति । सर्वत्र स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा दृश्यते । क्षणिकत्वे तु तस्य नष्टत्वात्कालान्तरे प्रत्यभिज्ञा बाध्येत । तस्मादसङ्गतः क्षणिकवाद इत्युक्तम् । ततो **नवमे** तदभिमतामभावाद्भावोत्पत्तिं निराकरोति । ते हि बीजोपमर्दं विनांकुरोत्पत्तिं, दुग्धोपमर्दं विना दध्युत्पत्तिमपश्यन्तो नष्टेभ्य एव बीजादिभ्यस्तत्तदुत्पत्तिं पश्यन्तः केवलादभावादेव भावोत्पत्तिं मन्यन्ते । तथाचालीकादेवोत्पत्तिरिति सिध्यति, तदसंगतम्, दृष्टविरोधात् । यदि ह्यलीकादभावादेव केवलात्कार्यं स्यात्तदा बीजाद्दधि स्यात्, दुग्धादङ्कुरं च । तत्तु न दृश्यते । तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरित्युक्तम् । ततो **दशमे** यद्यभावादेव सर्वं स्यात्, तदा तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् कृषिहलादिसाधनरहितानामपि धान्यादिः सिध्येत् । तत्तु न दृश्यते । अतोपि नाभावाद् भावोत्पत्तिरित्युक्तम् । एवं दशभिः सूत्रैः वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं निराकृतम् ॥ ४ ॥

ततः **पञ्चमे पञ्चसूत्रे नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणे** कारणांशे पूर्वं निराकृतोपि विज्ञानवादी कार्यांशे निराक्रियते । विज्ञानवाद्येव योगाचारः । स हि बाह्यं प्रपञ्चं नीलं पीतं घट इत्येतत्सर्वं विज्ञानाकारं मन्यते, न तु बाह्यार्थोस्तीति । अनादिवासनयैव च भासत इति तन्मतम् । एवं यस्तेन बाह्यार्थाभाव उक्तः, स न युक्तः । यदि सर्वं ज्ञानाकारमेवानादिवासनया भासेत, तदा वासनाया अन्तः विद्यमानत्वात् सर्वं सर्वदा सर्वत्र भासेत । तत्तु नास्ति । अतः कदाचित्क्वचिदुपलंभात् बाह्यार्थोस्तीति मन्तव्यमित्युक्तम् । ततो **द्वितीये** उपलब्धिमात्रेण वस्तुसत्त्वं चेत्तदा स्वप्नमायाभ्रमादिषु ये उपलब्धास्तेपि सत्याः स्युः । तस्मान्नोपलब्धिमात्रेण वस्तुसत्त्वं वक्तुं शक्यमित्याशङ्क्य निराकरोति । बाह्यः प्रपञ्चः स्वप्नादिविलक्षणः, बहुकालस्थायित्वात् । नहि तथा स्वप्नादिषु दृश्यते । तस्मात्तद्दृष्टान्तोप्यसङ्गत इत्युक्तम् । ततस्तृतीये यत्तैर्बाह्यार्थं विनैव वासनया ज्ञानवैचित्र्यमंगीक्रियते, तत्र बाह्यार्थं विना वासनैवानुपपन्ना, बाह्यार्थस्यैव वासनाजनकत्वात् । तस्य च तन्मतेऽभावादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे वासनाया आधारभूतस्य, अहमित्याकारो रूपादिविषय इन्द्रियादिजन्योयं क्षणिकविज्ञानसंतानः कर्ता भोक्तेत्यभिमानवान् आलयविज्ञानाख्यः, तस्य क्षणिकत्वाद्वासनायाः आधारोपि न वक्तुं शक्यः । तस्मादपि तन्मतमसङ्गतमित्युक्तम् । ततः **पञ्चमे** सर्वथानुपपन्नत्वादपि तन्मतमसङ्गतम् । तेन माध्यमिकोप्यसंबद्धभाषित्वादुपेक्षित इत्यपि सूचितम् । एवं पञ्चदशभिः सौगता निराकृताः ॥ ५ ॥

ततः **षष्ठे चतुःसूत्रे नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणे** विवसनस्य स्याद्वादिनो निराकरणम् । स हि स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति नास्ति, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्य इत्येवं सप्तभङ्गीं मन्यते । सप्तभङ्गी नाम सप्तानां भंगानां समाहारः । सा च सार्वत्रिकी । तदिदं प्रत्यक्षविरुद्धम् । न ह्यस्तिनास्त्यादिभंग एककालं सर्वेषां दर्शनगोचरीभवतीति । तस्मादसंभवन्नसङ्गतः ।

II-

किञ्चेयं सप्तभंगी सार्वत्रिकीति तदुक्तसाधनेषु तदुपदेष्टृषु तीर्थंकरेषु तदुक्ते मोक्षरूपे फले चानुवर्तमाना सर्वेष्वेव तदुक्तेष्वनाश्वासं जनयतीत्यतोऽप्यसङ्गतस्तद्वाद इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे तदुक्तमात्मस्वरूपं दूष्यते । स हि आत्मानं कृत्स्नं मन्यते । सृष्टिं च परमाणुभ्योऽङ्गीकरोति । मोक्षे च निरावरण आत्मा तिष्ठतीति । तदिदं दूष्यते । परमाणुभ्य एव सृष्ट्यङ्गीकारेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकारादकात्स्न्यं सर्वत्वं न भवति । तथा च मोक्षदशायामवलोकाकाशवर्तित्वेन तत्कृतावरणसंभवान्निरावरणप्रतिज्ञाहानिः । किञ्च, सर्ववस्तुष्वात्माभावादात्मनामस्तिकायत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्यर्थ इत्युक्तम् । ततस्तृतीये तदभ्युपगतो देहपरिमाणात्मवादो दूष्यते । स हि देहपरिमाण आत्मेति मन्यते । सूक्ष्मदेहे सूक्ष्मः । स एव स्थूलदेहे स्थूल इति । एवं पर्यायेण तत्तत्परिमाणांगीकारे अवयवोपचयापचयाभ्यामात्मनोपि विकारापत्तिः । संकोचविकाशेपि विकारस्य दुःपरिहारत्वादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे तदुक्तमात्मपरिमाणमेव दूष्यते । स हि मोक्षावस्थावस्थितजीवस्य परिमाणं नित्यं वदति । तदग्रे देहाभावात् । संसारावस्थायां त्वनित्यम् । तथा सति संसारावस्थायां चार्वाकवदात्मन अनित्यत्वापत्तिः । तथा सति मोक्षः कस्य स्यात् । अतः संसारावस्थायामपि तस्य नित्यं परिमाणमङ्गीकार्यम् । अणु वा महद्वा । तथा सति देहपरिमाणात्मवादस्त्वसङ्गत इत्येवं दूषितमित्युक्तम् ।

एतेषु षट्स्वप्यधिकरणेषु ब्रह्म जगदुपादानं न वेति सन्देहः, तत्तन्मतविरोधः सन्देहबीजम्, नेति पूर्वः पक्षः, सर्वसमयानामयुक्तत्वाद् ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्धान्तो ज्ञेयः । षष्ठे तु ब्रह्मैव विरुद्धधर्माधारम्, नेतरदिति नियमो युक्तो न वेति सन्देहे, स्याद्वादिभिः सर्वत्र तथाभ्युपगमान्नेति पूर्वः पक्षः, स्याद्वादस्यासंगतत्वाद्ब्रह्मैव तथेति नियमो युक्त एव, श्रुत्या भक्तप्रत्यक्षेण च प्रमितत्वादिति सिद्धान्त इति प्रकारान्तरमधिकं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

(7) 5 ततः सप्तमे पञ्चसूत्रे पत्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणे नैयायिकवैशेषिकहैरण्यगर्भपातञ्जलकापालिककालामुखपाशुपतशैवा ईश्वरस्य निमित्तमात्रत्वं मन्यन्ते, न तूपादानत्वम्, तद्दूषयति । यदीश्वरः निमित्तमात्रं स्यात्तदा केषाञ्चित्सुखं केषाञ्चिद्दुःखं ददद्विषमो निर्घृणश्च स्यात् । अतोसामञ्जस्यात्तन्मतमसङ्गतम् । ततो द्वितीये तन्मते जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादजसंयोगस्य वक्तुमयुक्तत्वेन पतित्वानुपपत्तिः । यदि च संबन्धोङ्गीक्रियेत, तदापि विभुत्वनित्यत्वाभ्यां तुल्यत्वापत्त्या नियम्यनियामकभावानुपपत्तेः संबन्धानुपपत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृतीये ईश्वरः शरीरं किञ्चिदाधारं चाधिष्ठाय करोति, तद्विना वा । आद्ये तन्नित्यमनित्यं वा । आद्ये परमाणुपुञ्जरूपस्य तस्य कार्यानिर्वाहकत्वम्, अवयवित्वाभावात् । द्वितीये तु जन्यत्वम् । तथा सति तत्कर्तुर्निर्वक्तुमशक्यत्वादनवस्थापत्तिः । अथाशरीर एव करोतीति मतम्, तदा तु मुक्तानामिव तस्यापि कर्तृत्वानुपपत्तिः । अतोधिष्ठानानुपपत्त्या तन्मतमसङ्गतम् । ततश्चतुर्थे यथा जीवोऽशरीर एवेन्द्रियादीनि करणान्यधितिष्ठति, निय-

मयति, तथेश्वरोप्यशरीर एव जीवान् नियमयिष्यतीति सूत्रांशेनाशङ्क्य, सूत्रांशेन समाहितम् । यदि जीवदृष्टान्तेन तथाङ्गीक्रियते, तदा तद्दृष्टान्तेनैव तस्य सुखदुःखभोगाद्यापत्तिः । (ततः पञ्चमे तैर्जडजीवनियमनार्थं हीश्वरोऽभ्युपगम्यते । नियमनं चेयत्तायां संभवति । ततश्च तेषामियत्तापत्तिः । तथा सति तेषामन्तवत्त्वम् । इयत्तापरिच्छिन्नेषु घटादिष्वन्तवत्त्वस्य दृष्टत्वात् । एतद्दोषपरिहाराय जीवानां व्यापकत्वमसंख्येयत्वं चाङ्गीक्रियते, तदा असंख्येयत्वस्य सर्वाज्ञेयत्वनियमात् सर्वतद्विषयकज्ञानस्येश्वरेऽभावेनासर्वज्ञता स्यात् ।) तदनापत्तौ नियामकाभावादित्युक्तम् । तेनेश्वरविषयेपि तन्मतमसङ्गतमित्युक्तं भवति ७ ॥

(8) 4 ततोऽष्टमे चतुःसूत्रे **उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणे** पाञ्चरात्रमते योंशो हि श्रुतिविरुद्धः सोंशो दूष्यते । पञ्चरात्रस्य भगवत्प्रणीतत्वेपि तावतोंशस्य बुद्धिपूर्वकमेव गौतमशप्तानामृषीणामर्थे स्थापनात् । सोंशस्त्वयम् । ते हि परब्रह्मणो वासुदेवात् संकर्षणस्य जीवस्य, तस्मात्प्रद्युम्नस्य मनसः, ततोऽनिरुद्धस्याहंकारस्योत्पत्तिं वदन्ति । तेषां चतुर्णां व्यूहतां च वदन्ति । तदेतच्छ्रुतिविरुद्धम् । एवमुत्पत्तौ व्यूहत्वासंभवात् । व्यूहत्वे चैवमुत्पत्त्यसंभवात् । जीवोत्पत्तौ मोक्षस्याप्यसंभवात् । तस्मादयमंशो विरुद्ध इति पूर्वसूत्रे दूषितः । ततो **द्वितीये** संकर्षणात्प्रद्युम्नोत्पत्तिर्दूष्यते । कर्तुर्जीवात् करणस्य उत्पत्तिर्लोकविरुद्धा; मनसः करणादहंकारोत्पत्तिरपि तथा । अतः प्रद्युम्नादनिरुद्धोत्पत्तिरप्यसंगता । ततस्तृतीये तेषां सर्वेषां परमेश्वरत्वं चेदङ्गीक्रियते, तदा अनेकेश्वरत्वापत्तिरित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे शाण्डिल्यश्चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयः अलब्ध्वा इदं शास्त्रमधीतवान् । तथा तप्तचक्रादिधारणं च तत्र विहितम् । तदेतच्छ्रुतिविरुद्धम् । तप्तचक्रादिधारणस्य पुराणेषु शूद्रधर्मत्वेनोक्तत्वात् । वेदेषु परमश्रेयोलाभाभावकथनस्यापि तथात्वात् । तस्मादेतत्सूत्रचतुष्टयोक्तं दूष्यं यत् तद्वेदविरुद्धम् । एवं स्मृतिषु वेदविरुद्धांशदूषणेन सर्वाण्येव वेदविरुद्धानि शास्त्राण्युपलक्षणविधया दूषितानि ज्ञेयानि ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य पीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ ततस्तृतीये पादे पूर्वं क्रमसृष्टौ भूतोत्पत्तिप्रकारस्तत्स्वरूपं च विचार्यते ।

(1) 7 तत्र **प्रथमे सप्तसूत्रे न वियदित्यधिकरणे** आकाशोत्पत्तिर्विचारिता । तत्र छान्दोग्ये तेजआदिका सृष्टिः, तैत्तिरीयके आकाशादिका, तत्रासृजतेति पदाभावादाकाशस्योत्पत्तिः संदिग्धा । तत्र **प्रथमसूत्रे** आकाशस्योत्पत्तिः छान्दोग्ये न श्रूयते । तस्मान्नोत्पत्तिरित्याशंकितम् । ततो **द्वितीये** तैत्तिरीये द्वितीये सृष्टिप्रकरणे 'इदं सर्वमसृजते'ति श्रावणात् पूर्वं 'चात्मन आकाशः संभूत' इति कथनादस्त्युत्पत्तिरित्युक्तम् । तेन छान्दोग्येपि तत्सृष्टिरनुमातव्येति सिध्यति । ततस्तृतीये आकाशस्य निरवयवत्वेन व्यापकत्वेन चाकाशस्यो-

त्पत्तिर्न संभवति । तस्मादाकाशोत्पत्तिर्गौणीत्याशंकितम् । ततश्चतुर्थे 'वायुश्चान्तरिक्षं चे'ति श्रुतावमृतत्वश्रवणादपि नोत्पत्तिः संभवतीत्युक्तम् । ततः पञ्चमे ननु तैत्तिरीये संभूत इतिपदस्य सर्वत्रानुवृत्तिदर्शनादेकत्र गौणी, अन्यत्र मुख्या, संभूतिपदस्य वृत्तिरिति न वक्तुं शक्यम् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादित्याशंक्य, यथा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मे'-तिश्रुतौ एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्यैकत्र मुख्या, तपसि गौणी, तथात्रापि पदावृत्त्या विरोधाभावो भविष्यतीत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षमुक्त्वा, षष्ठे सप्तमे च समाधानमाह । तत्र स्यादेवं यदि छान्दोग्योक्ता एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा न बाध्येत । तत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्ते कार्यकारणभावेन तद्व्युत्पादितम् । तदनंगीकारे तद्बाध्येत । तस्मादाकाशोत्पत्तिरंगीकार्यैवेत्युक्तम् । ततः सप्तमे ननु निरवयवत्वादीनां बाधकानामुक्तत्वात्सा कथं संभवतीत्याशङ्कायाम्, आकाशो नोत्पद्यते, निरवयवत्वादित्येवं साधने, उत्पद्यते लौकिकव्यवहारविषयत्वादित्येवं साधने, उत्पद्यते, लौकिकव्यवहारविषयत्वादित्येवं सत्प्रतिपक्षत्वेन युक्तीनामप्रयोजकत्वमुक्तम् । तस्माच्छ्रुत्युक्ता आकाशोत्पत्तिरंगीकार्येत्युक्तम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये एकसूत्रे एतेन मातरिश्वेत्यधिकरणे एवमेव वायूत्पत्तिरिति साधितम् ॥ २ ॥

ततोग्रिमसूत्रे ब्रह्मणोप्युत्पत्तिरस्त्विति वितण्डयाशङ्क्य, मूलभूतस्य सतः नित्यत्वव्यापकत्वयोर्निरंकुशत्वादुत्पत्तिर्न संभवतीत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे तेजोत इत्यधिकरणे वायुतस्तेजस उत्पत्तिः समर्थिता ॥४॥

ततः पञ्चमे एकसूत्रे आप इत्यधिकरणे तेजस अपामुत्पत्तिः समर्थिता ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे एकसूत्रे पृथिव्यधिकारेत्यधिकरणे छान्दोग्ये अद्भ्यः सकाशादन्नोत्पत्तिरुक्ता, तैत्तिरीये च पृथिव्युत्पत्तिरिति विरोधपरिहारार्थमन्नशब्देन पृथिव्येवोच्यते । छान्दोग्ये भूताधिकारात् 'यत्कृष्णं तदन्नस्ये'ति नीलरूपकथनात्तैतिरीये अद्भ्यः पृथिवीति शब्दान्तराच्चेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणे आकाशभावापन्नात्परमेश्वराद्वायोरुत्पत्तिः, एवं वाय्वादिभावापन्नादग्रेपि तेजआदीनां ज्ञेया । सर्वकर्तृत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वादित्युक्तम् ॥ ७ ॥

ततोष्टमे एकसूत्रे विपर्ययेणेत्यधिकरणे प्रसङ्गात्प्रलयप्रकारो विचारितः । क्रमसृष्टौ येन क्रमेणोत्पत्तिस्तद्विपरीतक्रमेण प्रलय इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

ततो नवमे द्विसूत्रे अन्तरा विज्ञानमनसीत्यधिकरणे विज्ञानशब्देन जीवः मनश्च एतयोरपि क्रमेण मध्ये उत्पत्तिरिति सूत्रांशेनाशंक्य, अंशांतरेण समाहितम् । विज्ञानमयो जीवात्मकः, मनोमयस्तु वेदात्मकस्तैत्तिरीये उक्तः । अतस्तयोरुत्पत्तिर्न वेदामि-

3

प्रेता । नामरूपव्याकरणात्मिकायां सृष्टौ जीवस्य करणत्वेन वेदस्य च द्वारत्वेन तत्पूर्वभावितया सृष्टावुत्पत्त्यभावात् । यद्यपि न्यूनांशपूरणाय प्राणेन्द्रियमनसां क्वचिदुत्पत्तिर्वक्तव्येति चेत् ? पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात्तदनुसारेणाकाशात्पूर्वमेव तत्कारणभावापन्नाद्ब्रह्मण एवेति जानीहि । ततो द्वितीये ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इत्याशंक्य, जीवस्यापि स्थावरजंगमशरीरे समागमरूपोत्पत्तिस्तु भवत्येव, न तु स्वरूपोत्पत्तिरूपा । अतो न व्यवहारोच्छेद इत्युक्तम् । तेन जीवोत्पत्तिर्भाक्तेति सूचितम् ॥ ९ ॥

(10)। ततो दशमे एकसूत्रे नात्माऽश्रुतेरित्यधिकरणे जीवस्य स्वरूपत उत्पत्तिर्निवारिता । देवदत्तो जात इत्यादौ देहोत्पत्तेरेव श्रवणेन जीवोत्पत्त्यश्रवणात् । 'न जायते न म्रियते वा विपश्चि'दित्यादिषु जन्ममरणाभावश्रावणेन नित्यत्वबोधनाच्चेति ॥ १० ॥

(11)। तत एकादशे एकसूत्रे ज्ञोत एवेत्यधिकरणे जीवो ज्ञानस्वरूपो ज्ञानधर्मा च विज्ञानमयः, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिस्वरूपबोधकश्रुतिभ्यः । 'न पश्यो मृत्युं पश्यति' 'द्रष्टा श्रोता मन्ते'त्यादिज्ञानधर्मत्वबोधकश्रुतिभ्यश्चेत्युक्तम् ॥ ११ ॥

(12)10 ततो द्वादशे दशसूत्रे उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणे तत्र जीवस्य नित्यत्वेन मध्यमपरिमाणस्य वक्तुमशक्यत्वात्परमाणु वा परिमाणं महद्वा संभवति । तत्र किं युक्तमित्याकांक्षायां परिमाणं विचारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे 'स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामती'ति 'ये के चास्माल्लोकात्प्रयान्ती'ति 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण' इति श्रुतिषु उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रावणात् जीवोऽणुरित्युक्तम् । ततो द्वितीये 'ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून्सृजते हरत्यपि, जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुन'रिति श्रुताविन्द्रियरहितस्य केवलस्यैव गत्यागतिश्रवणादपि तथेत्युक्तम् । ततस्तृतीये जीवोऽणुर्भवितुं नार्हति, 'स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि'ति विज्ञानमयस्य जीवस्य महत्त्वश्रावणात् जीवो नाणुरिति सूत्रांशेनाशंक्य, अंशान्तरेण समाहितम् । उक्तश्रुतेर्ब्रह्मप्रकरणपठितत्वान्न तया जीवमहत्त्वसिद्धिरित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माये'ति स्वप्नविषयकश्रुतौ स्वशब्दः जीवस्याणुत्वं बोधयति । स्वप्ने शरीरमध्ये तावत्परिमाणस्य व्यापकस्य च विहारकर्तृत्वासंभवात् । 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते' इतिश्रुतौ जीवमुपक्रम्य तत्परिमाणबोधनाच्चाणुरित्युक्तम् । ततः पञ्चमे अणोर्जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिः कथं संगच्छते इत्याशंकायां यथा स्वल्पश्चन्दनखण्डः महाकटाहे तप्ततैले निक्षिप्तस्तैलं शीतलं करोति, तथा जीवोपि सामर्थ्यात्करोतीति व्याप्तौ युक्तिरुक्ता । ततः षष्ठे ननु चन्दनस्यावस्थानं प्रत्यक्षतो निश्चितम्, तेन तस्य तथात्वम् । जीवस्य स्थितिस्तु नैकत्र निश्चितेति स दृष्टान्तो न वक्तुं शक्यते इति सूत्रांशेनाशंक्य, 'गुहां प्रविष्टा'विति श्रुत्या जीवस्य हृदि स्थितिः शास्त्रान्निश्चितेति न दृष्टान्तवैषम्यमित्युक्तम् । ततः सप्तमे जीवस्य यो गुणश्चैतन्यं तेन जीवः सर्वशरीरं व्याप्नोति । यथा मणेः कान्ति-

II-

बहुदेशव्यापिनी, तद्वदित्युक्तम् । ततोऽष्टमे चैतन्यगुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं चम्पकादिगन्धवदवगन्तव्यमित्युक्तम् । ततो **नवमे** चैतन्यगुणेन सर्वशरीरव्याप्तौ कौशीतकिब्राह्मणे 'हिता नाम पुरुषस्य नाड्य' इत्यादिना तासां नाडीनामणुत्वं तासु जीवस्य स्थितिं चाभिधाय, स एष इह प्रविष्टः 'आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य' इत्यनेन व्याप्तिं प्रदर्शयति । तस्मात्सामर्थ्येन गुणेन च व्याप्तिरुपपन्नेत्युक्तम् । ततो **दशमे** 'प्रज्ञया शरीरं समारुह्ये'ति श्रुतौ प्रज्ञायाः करणत्वनिर्देशात्स्वरूपचैतन्याद्भिन्नं गुणरूपं चैतन्यं निरूपितम् । अतो गुणेन व्याप्तिरुपपन्नेति साधितम् ॥ १२ ॥

(13)4 ततस्त्रयोदशे **चतुःसूत्रे तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणे** जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेशो मुख्यो गौणो वेत्याशंकायाम्, सुषुप्तिसाक्षिणि प्राज्ञे यथा ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौणस्तथा 'प्रज्ञानघनस्तत्त्वमसी'त्यादावपि ब्रह्मगुणसारत्वाद्ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण इत्युक्तम् । ततो **द्वितीये** ननु नीचस्यात्युत्कृष्टत्वव्यपदेशो न युक्तः । न च प्राज्ञवदिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत्तत्तिरोहितं स्यात् । तथा सति किं व्यपदेशेनेत्याशंक्य, समाधानमाह । यावदात्मा वर्तते, तावत्सर्वोत्कृष्टत्वं तस्य स्फुरति । अर्थादात्मा नित्य इति सर्वदैव स्फुरति । तस्मान्न दोष इत्युक्तम् । ततस्तृतीये (ननु) जीवे आनन्दांशाभिव्यक्त्या ब्रह्मधर्माविर्भाव इत्युक्तम् । तन्न युक्तम् । आनन्दांशस्य पूर्वमसत्त्वेन पश्चाज्जन्यत्वात्, जन्यत्वेन नश्वरत्वेन च व्याप्त्या तस्य नश्वरत्वप्रसंगादित्याशंक्य, यथा बालकस्य सदेव पुंस्त्वं यौवनेऽभिव्यज्यते, तथा पूर्वं सूक्ष्मरूपेण वर्तमान एवानन्दो ब्रह्मभावे सत्यभिव्यज्यते । अतो न तस्य नश्वरत्वमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे नन्विदानीं सच्चिदांशावेव प्रकटौ, मोक्षे त्वानन्दांशोपि प्रकटो भवतीत्येवमवस्थाभेदेन विभागे को हेतुरित्याशंक्य, तत्र हेतुमाह । यदीदानीमप्यानन्दः प्रकटः स्यात्तदा सच्चिदंशवदिदानीमप्यानन्द उपलभ्येत, संसारश्च न स्यात् । यदि कदापि न स्यात्तदा मोक्षावस्था विरुध्येत । नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तेरेव मोक्षत्वात् । यदि जीवो निरानन्द एव, ब्रह्मैवानन्दमयमिति नियमोऽङ्गीक्रियते, तदा 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'तिश्रुतिर्विरुध्येत । अतः प्रमाणाद्यविरोध एवमङ्गीकारे हेतुरित्युक्तम् ॥ १३ ॥

(14)8 ततश्चतुर्दशेऽष्टसूत्रे **कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे** जीवस्य कर्तृत्वं व्यवस्थापितम् । सांख्यैः प्रकृतिगतमेव जीवे तत् प्रतीयत इत्यंगीक्रियते, तन्निवृत्त्यर्थम् । तत्र **प्रथमसूत्रे** शास्त्रार्थवत्त्वं हेतुरुक्तः । वेदादिषु जीवमेवाधिकृत्याभ्युदयनिःश्रेयसफलकानां यज्ञोपासनारूपाणां कर्मणां विज्ञानदर्शनादित्युक्तम् । ततो **द्वितीये** जीवस्य स्वतः कर्तृत्वाभावेपि संसारदशायां प्रकृतिसंसृष्टत्वेन विवेकाग्रहात्प्राकृतकर्तृत्वग्रहणेपि न शास्त्रानर्थक्यमित्याशंक्य, विहारोपदेशादिति हेतुरुक्तः । विहारः स्वेच्छाक्रीडात्मकभोगरूपो दहरविद्यायामुपदिश्यते, स च दहरविदः कर्तृत्वमाक्षिपतीति जीव एव कर्ता इत्युक्तम् । ततस्तृतीये 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'तिश्रुतौ विज्ञानादानकथनेन जीवस्य

स्वातन्त्र्यबोधनात्तस्यैव कर्तृत्वमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि चे'तिश्रुतौ साक्षादेव कर्मकर्तृत्वव्यपदेशात् । तच्चेन्नाङ्गीक्रियते, तदा श्रुतौ प्रथमानिर्देशो विरुध्येत । प्रथमानिर्देशाद्विपरीतस्तृतीयाविभक्तिनिर्देशश्चापद्येतेत्युक्तम् । ततः पञ्चमे यदि जीवस्य कर्तृत्वं स्यात्तदा स्वतन्त्रत्वात्स्वाहितं न कुर्यादित्याशंक्य, यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते, तथैवेन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं चाप्नोति । तथाच सांख्यवत् केवलभोक्तृत्वांगीकारेप्ययं दोषस्तुल्य इति कर्तृत्वे पर्यनुयोगो न कार्य इत्युक्तम् । ततः षष्ठे ननु स्वतन्त्रश्चेदीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादित्याशंक्य, अस्य शक्तिस्तिरोहितेति तथा करोति । तावता न कर्तृत्वहानिरित्युक्तम् । ततः सप्तमे जीवस्य शक्तितिरोभाव एव कुत इत्याशंक्य, जीवस्य क्रियाज्ञानशक्तियोगेन घृतद्रवत्ववत् सिध्यति । अतस्तदभावाच्छक्तितिरोभाव इत्युक्तम् । ततोष्टमे ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्भिन्नधर्मत्वं दृष्टम्, यथैको गृहं निर्मिमीते, अन्यस्तु तद्भुंक्ते, तस्मान्नेदं साधीय इत्याशंक्य, यथा तक्षा रथं पीठं वा निर्माय तत्रारूढो विहरति, तथा तयोरैकाधिकरण्यस्यापि दर्शनान्न दोष इत्युक्तम् । एवमनेनाधिकरणेन जीवस्य कर्तृत्वं साधितम् ॥ १४ ॥

(15) 2 ततः पञ्चदशे द्विसूत्रे परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणे जीवस्य कर्तृत्वं स्वतो वा भगवतो वेत्याशंकायां भगवद्दत्तमेव कर्तृत्वं भगवदंशत्वाज्जीवे भासते । 'एष एव साधु कर्म कारयती'तिश्रुतेः । ब्रह्मणः सर्वरूपत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्यादिदोष इति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे क्रीडार्थं यो भगवता उद्यमः कृतो वर्तते, तदपेक्ष एव भगवान् स्वांशं जीवं तत्र तत्र तथा प्रवर्तयतीत्युक्तम् । दोषपरिहारस्तु सर्वरूपत्वादेव कृतः ॥ १५ ॥

(16) 11 ततः षोडशे एकादशसूत्रे अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे जीवस्य ब्रह्मसंबन्धिरूपमुच्यते । तत्र प्रथमसूत्रे जीवो ब्रह्मणोंश एव । 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, कपूयचरणा रमणीयचरणा'इतिश्रुतौ बहुत्वेन व्यपदेशाद् 'ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कितवा उते'तिश्रुतौ ब्रह्मत्वेन च व्यपदेशाच्च । नह्येकस्य जीवस्य बहुत्वं ब्रह्मरूपत्वं चेत्युभयमंशत्वं विना संगच्छते । तस्मादंश इत्युक्तम् । ततो द्वितीये 'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'तिमन्त्रवर्णे जीवस्य पादत्वादप्यंशत्वमित्युक्तम् । ततस्तृतीये 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन'इति स्मृतौ कण्ठत एवांशत्वमुक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैर्जीवस्य ब्रह्मसंबन्धिरूपमुक्तम् । ततश्चतुर्थे जीवस्य ब्रह्मांशत्वे तद्द्वारा ब्रह्मण्यपि या दोषसंबन्धशंका सा द्वाभ्यां परिहृता इति न वक्तुं शक्यम्, जीवस्य दुःखित्वेन तदंशिभूते ब्रह्मण्यपि दुःखित्वादिप्रसंगात् । पाददुःखे पुरुषदुःखवदित्याशंक्य, तस्य परिहार उक्तः । तथाहि प्रकाशादीनां दुष्टप्रकाश्यसंसर्गेपि न सूर्यादेर्दुष्टत्वम्, तथा ब्रह्मणोपि । वस्तुतस्तु दुष्टप्रकाश्यसंसर्गेपि प्रकाशस्यापि न दुष्टत्वम् । कुतः सूर्यादेः, तथा जीवस्य ब्रह्मणश्चेत्यदोष इति । ततः पंचमे स्मृत्यादिदोषपरिहार उक्तः 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसे'ति । 'कर्मात्माप्यपरो योसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते' इति जीवस्य दोषसंसर्गो, न ब्रह्मण इति । ततः षष्ठे

ननु जीवस्य यदि ब्रह्मांशत्वम्, तदा विधिविषयत्वाभावात्कर्मसंबन्धाभावः फलासंबन्धश्चेत्याशंक्य, जीवस्यापि न स्वतो विध्यादिविषयत्वम्, किन्तु देहयोगादेव विधिनिषेधाधीनत्वमपि । तत एव यथा शवाग्निश्चण्डालोदकं तद्घटादिश्च परिह्रियते, शिष्टसंबन्धिनस्ते गृह्यन्ते, एवं जीवस्य देहसंबन्धकृतौ गुणदोषौ न स्वत इत्युक्तम् । तेनैव फलसंबन्धश्चेत्यपि साधितम् । ततः सप्तमे जीवस्य देहसंबन्धाद्गुणदोषसंसर्गकथनं न युक्तम्, कालिकनित्यप्रलयेन देहस्य प्रतिक्षणमन्यान्यत्वादाधानकाले ब्राह्मण्यस्य वक्तुमशक्यत्वेन कर्मानधिकारप्रसक्तेर्जीवैक्यमादायाधिकारसाधने तु देहान्तरेपि तदापत्तेरित्याशंक्य, देहान्तरे पूर्वदेहसंतत्यभावान्न पूर्वदैहिककर्माद्यापत्तिः । एकस्मिन् देहे तु संततिसामान्यात्कर्माधिकारः सुघटः । ततः सिद्धे देहसंतत्यैक्ये तद्द्वारा जीवस्य गुणदोषसंसर्गौ न दुर्घटावित्युक्तम् । ततोऽष्टमे सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोंशोपि तादृश एव वक्तव्यः तथासति कथं तस्य देहसंबन्ध इत्याशंक्य, जीवो ब्रह्माभास इत्युक्तम् । यथा अनाचारी ब्राह्मणो ब्राह्मणाभासः, अखिलब्राह्मणधर्माणामभावात्, एवमानन्दांशस्य तिरोधानेन ऐश्वर्यादीनां ब्रह्मधर्माणामभावात् तादृशाकारस्य चाभावात् जीवोपि ब्रह्माभासः । तथा चानन्दांशाभावाद्देहसंबन्ध इत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैर्जीवस्य स्वतो निर्दुष्टत्वे देहसंबन्धाद्दोषसंबन्धो देहसंबन्धहेतुश्च साधितः ।

ततोग्रिमेषु त्रिषु यन्नैयायिकादिभिर्भोगव्यवस्थया जीवनानात्वं व्यापकत्वं चांगीकृतं तद्दूष्यते । तत्र प्रथमे तेषामात्मनां व्यापकत्वेन सर्वमनइन्द्रियदेहसंबन्धाद्येनकेनचित्करणग्रामेण यत् कर्म क्रियते, तज्जन्यादृष्टस्य सर्वत्र तुल्यत्वाददृष्टनियमो न स्यात् । तस्मात्तदुक्तप्रकारेण जीवव्यापकत्वनानात्वस्थापनमसंगतमित्यर्थः । ततो द्वितीये विलक्षणमनःसंयोगेन पूर्वोक्तं सर्वं साधयन्ति, तद्दूष्यते । तत्र दृष्टादृष्टकारणकलापसामान्ये एकस्यैव वैलक्षण्यम्, नान्यस्येत्यत्र हेतोर्वक्तुमशक्यत्वादिति बोधितम् । ततस्तृतीये जीवस्य व्यापकत्वेपि प्रदेशभेदान्न दोष इति ते वदन्ति, तद्दूष्यते । यदि तथांगीक्रियते, तदा यत्र कर्मकरणेन यस्मिन्प्रदेशेऽदृष्टमुत्पन्नं, तस्य प्रदेशस्य देशान्तरेऽभावात् तत्रोत्पन्नानां वस्तूनां भोगो न स्यात्, अदृष्टस्याचञ्चलत्वात् । तस्मान्न तदुक्तरीत्या तन्मतसिद्धिरिति त्रिभिः सूत्रैरुक्तम् । एवमेकादशभिः सूत्रैर्जीवस्य ब्रह्मसंबन्धिरूपमुक्तम् ॥ १६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य पीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भूतानां स्वरूपमुत्पत्त्यादिकं च विचारितम् । अस्मिन् पादे इन्द्रियादीनां तदवसरसंगत्या विचार्यते ।

(1) 5 तत्र प्रथमे पञ्चसूत्रे तथा प्राणा इत्यधिकरणे इन्द्रियाणां भूतवत् कार्यत्वं वा, जीववदंशत्वं वेति संदेहे जीववदंशत्वमिति निर्णीतम् । तत्र प्रथमसूत्रे पूर्वपादे नि-

१. वस्तुत इति पाठः ।

रूपितजीवस्य ये चिदंशत्वातिरिक्ता धर्मा उत्क्रान्त्यादयस्ते सर्वैतिदिश्यन्ते । ततो **द्वितीये** ननु प्राणेषु नित्यत्वाश्रवणादुत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गौणी भविष्यतीत्याशंक्य, एकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या, प्राणादौ गौणीति वक्तुं न शक्यत इत्युक्तम् । **ततस्तृतीये** सृष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः श्रूयते । 'असद्वा इदमग्र आसी'दित्यारभ्य, 'प्राणा वा ऋषय' इत्यन्तेन तन्निगमनात् । **ततश्चतुर्थे** 'मनःपूर्वो वागुत्तर' इतिश्रुतेर्मनसो वाक्पूर्वरूपत्वात् । वाचश्च वेदरूपाया 'वाचा विरूपनित्यये'ति श्रुत्या नित्यत्वश्रावणात्तत्पूर्वरूपस्य मनसः कथमनित्यत्वं भवेत् । ततः **पञ्चमे** 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'तिश्रुतौ सप्तानां गतिभिर्जीवगतिर्विशेष्यते । अतो जीवसमानयोगक्षेमत्वात्तेषामपि जीवतुल्यत्वमित्युक्तम् ॥१॥

ततो **द्वितीये एकसूत्रे हस्तादय इत्यधिकरणे** उत्क्रान्तिश्रुतौ प्राणानां जीवेन सहोत्क्रमणकथनात् तेषां नित्यत्वमंशत्वं चांगीकृतम् । अतः परं ते कतीति विचार्यते । श्रुतौ क्वचित् सप्तोक्ताः, क्वचिदष्टौ, क्वचिन्नव, क्वचिद्दश, क्वचिदेकादशेति नानापक्षाः श्रूयन्ते । तद्विप्रतिषेधपरिहारार्थं विचारः । तत्र 'हस्तौ चादातव्यं चे'ति श्रुतौ हस्तोपस्थपायुपादानां सप्तभ्योधिकानां कथनात् चक्षुस्त्वग्घ्राणरसनश्रवणमनोवाचां सप्तानां पूर्वं कथनाच्चैकादश, न तु सप्तैवेत्युक्तम् । तेषु पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभयनायकमन्तःकरणं मन इत्येवं तेषां विभागो ज्ञेयः ॥ २ ॥

ततस्तृतीये एकसूत्रे अणवश्चेत्यधिकरणे तेषां जीववत् परमाणुपरिमाणं विचारितम् ।

ततश्चतुर्थे द्विसूत्रे श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणे मुख्यप्राणस्याणुत्वं विचारितम् । 'आनीदवातं स्वधया तदेक'मितिश्रुत्या अननात्मकत्वेन सृष्टेः पूर्वं सत्ता च प्रदर्शिता । ततो **द्वितीयसूत्रे** वायुर्वा, इन्द्रियक्रिया वा, मुख्यः प्राणोस्त्वित्याशंक्य, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी'तिश्रुतौ वायुभिन्नत्वेन पृथगुपदेशात् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन क्रियाया इन्द्रियान्तःपातित्वे सिद्धे तेभ्योपि प्राणस्य पृथक्त्वात् भिन्न एवासन्य इति साधितम् ॥ ४ ॥

ततः **पञ्चमे चतुःसूत्रे चक्षुरादिवत्त्वित्यधिकरणे** प्राणः स्वतन्त्रः, परतन्त्रो वेति शंकायाम्, मुख्यः प्राणोपि आसन्यत्वाद्भगवदधीनः । व्यवहारे तु जीवाधीनः । श्वेताश्वतरे इन्द्रियादिजयवत् तज्जयस्याप्यनुशासनादित्युक्तम् । ततो **द्वितीये** प्राणश्चेज्जीवाधीनः, तदा करणवत् किञ्चिद्व्यापारं कुर्वन् जीवोपकरणरूपो भवेत् । तत्तु न करोतीति कथं तस्य जीवोपकरणत्वमित्याशंक्य, मुख्यप्राणस्य यः व्यापाराभावः सः करणत्वाभावात् । उपकरणत्वं तु देहस्थितिरूपकार्यस्य करणात् । अतो व्यापाराभावेपि तस्य जीवोपकरणत्वं न विरुद्धमित्युक्तम् । **ततस्तृतीये** ननु व्यापाराभावे तस्य जीवोपकारित्वमसमञ्जसमित्याशंक्य, श्रुतौ 'अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामी'ति व्यपदिश्यते । अतो यथा मनसो द्वारभेदेन स्वरूपत एकादशवृत्तयस्तथा प्राणेपि पञ्चवृत्तयो व्यपदेशप्रामाण्यादंगीक्रियन्ते ।

ताभिरेव देहं स्थापयञ्जीवस्योपकरणं संभवतीत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे तस्याप्यणुत्वं साधितम् ॥५

(6)1 ततः **षष्ठे एकसूत्रे ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वित्यधिकरणे** वागादयः किं देवताधिष्ठानेन स्वस्वकार्ये प्रवर्तन्ते, स्वत एवेत्याशंक्य, आधिभौतिकाः आध्यात्मिकास्ते स्वस्वाधिदैविकाधीना इत्यग्न्यादिस्वस्वदेवताधिष्ठानेनैव प्रवर्तन्ते, न तु स्वत इति निर्णीतम् ॥ ६ ॥

(7)2 ततः **सप्तमे द्विसूत्रे प्राणवतेत्यधिकरणे** अग्न्यादिदेवताः किं स्वत एव केवला वागादीनधितिष्ठन्ति, मुख्यप्राणसहिता वेत्याशङ्क्य, मुख्यप्राणसहिता एवाधितिष्ठन्ति । 'सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत' इतिश्रुतेरित्युक्तम् । ततो **द्वितीये** प्राणस्य तत्संबन्धस्य च नित्यत्वमुक्तम् । तेन प्राणसहिता एव देवा वागादीनधितिष्ठन्ति । तेनैव जीवस्य भोगसिद्धिः, तेषां जीवोपकारकत्वं च सिद्धमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

(8)3 **ततोऽष्टमे त्रिसूत्रे इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणे** इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात् प्राणशब्दवाच्यत्वाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणीत्याशंक्य, तत्त्वान्तराणीति सिद्धान्तितम् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति तत्त्वोत्पत्तिबोधकश्रुतौ प्राणाद्भिन्नतयेन्द्रियत्वेन व्यपदेशात् । नन्वेवं व्यपदेशमात्रेण भेदे सति प्राणापानादिव्यपदेशभेदादासन्योपि प्राणादिभ्यो भिन्नः स्यादिति नाशंकनीयम् । प्राणादिशब्दानां पाचकपाठकादिवदासन्ये यौगिकत्वान्न तद्भेदकत्वम् । इन्द्रियशब्दस्य तु न यौगिकत्वम् । अतो नैतद्दृष्टान्तेनाशंकनीयमित्युक्तम् । ततोऽ**ग्रिमसूत्रद्वये** हेत्वन्तरमित्युक्तम् । यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगस्तत्रापि भेदेन श्रूयते । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति 'प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति । वैलक्षण्यं च, प्राणस्य चेन्द्रियाणां च । 'सुप्तेषु वागादिषु प्राणो जागर्ति । स्वामिसेवकवच्चानेकं वैलक्षण्यम्' ॥ ८ ॥

(9)1 ततो **नवमे एकसूत्रे संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरित्यधिकरणे** भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णीय, नामरूपव्याकरणमपि परमेश्वरादेवेति निर्णीयते । तत्र नामरूपव्याकरणं लोके जीवानामेव दृष्टमिति हिरण्यगर्भादेव तद्व्याकरणमित्याशंक्य, नामरूपव्याकर्ता परमेश्वर एव । छान्दोग्ये 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'तिश्रुतौ नामरूपव्याकर्तृत्वेन त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात् । नामव्याकरणं हि वाक्साध्यम् । रूपव्याकरणं क्रियासाध्यम् । वाक्क्रिये च शरीरं विना जीवस्य न संभवतः । शरीरं नामरूपव्याकरणोत्तरं भावि । तस्मान्न जीवस्तत्कर्ता, किन्तु परमेश्वर एव तत्कर्तेत्युक्तम् ॥ ९ ॥

(10)2 ततो **दशमे द्विसूत्रे मांसादिभौममित्यधिकरणे** 'एतस्माज्जायते प्राण' इतिश्रुतौ प्राणस्येन्द्रियाणां च भगवतः सकाशात्सृष्टिरुक्ता । छान्दोग्ये तु 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत' इतिश्रुतौ मनःप्राणवाचां भौतिकत्वं श्राव्यते । 'अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागि'त्यनेन, 'एतस्माज्जायत' इतिश्रुत्युक्ताया उत्पत्तेः परम्पर-

याप्युपपद्यमानत्वात्। 'अन्नमय'मित्यादिश्रुतेस्तु मांसादिसाहचर्येण विशेषबोधकत्वात्। मनआदीनां भौतिकत्वमेवेति प्रथमसूत्रेणाशंक्य, द्वितीयसूत्रे तेषां तत्त्वान्तरत्वमेवेति स्थापितम्। मनःप्रभृतीनामन्नमयत्वादिकं तु अन्नादिपोषितत्वेनाप्युपपद्यते। 'पञ्चदशाहानि माशी'रित्याद्युपपादकदर्शनात्। सर्ववाक्ये साक्षात्सृष्टेरुक्तत्वेन तत्र परम्परायाः प्रवेष्टुमशक्यत्वात्। तस्मात्तत्त्वरूपाणि तानि भगवत एवेति सिद्धान्तितम्। एवमस्मिन्नध्याये सर्वोपि विरोधः परिहृतः ॥ १० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

द्वितीयाध्यायः समाप्तः।

तृतीयोध्यायः।

तृतीयाध्यायस्याधिकरणार्थसंग्रहः। ततस्तृतीयेऽध्याये जघन्यमध्यमाधिकारिणां साधनसंपत्तावुपनिषदां विद्याजनकता, अन्यथा तु सत्संप्रदायेपि परोक्षज्ञानजनकतैवेत्यतः **प्रथमे** पादेऽधिकारिणो जन्मनिर्धारः क्रियते। तत्र पञ्चाग्निविद्यया निष्पन्नदेहः स्वरूपतोऽधिकारीति तदर्थं तद्विद्यास्थाः पञ्चाप्याहुतयो विचार्यन्ते। तत्र ब्रह्मसंबन्धिविचारविशेषरूपत्वाच्छास्त्रसंगतिः। साधनविचारशेषत्वादध्यायसंगतिः। तत्राष्टावधिकरणानि।

(1) 7 तत्र **प्रथमेऽधिकरणे** जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य, तेषामपि शुद्ध्यर्थं जीवस्येतो लोकान्तरगमनावसरे संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यं सप्तभिः सूत्रैः साध्यते। तत्र **प्रथमसूत्रे** संस्कृतभूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्त एव परलोकं गच्छतीत्युच्यते। ततो **द्वितीये सूत्रे** श्रुत्युक्तप्रश्ननिरूपणाभ्यामद्भिः संपरिष्वक्त एव गच्छतीति ज्ञायते, नतु भूतान्तरसंपरिष्वक्त इत्याशंक्य, अपां भूतत्रयात्मकत्वं साध्यते। ततस्**तृतीयसूत्रे**, प्राणस्यापि गमनं बोध्यते। ततश्च**तुर्थे** प्राणगमनस्याग्न्यादिभावश्रुत्या बाधमाशंक्य, तन्निवारणेन प्राणानां परलोकगतिः साध्यते। ततः **पञ्चमे** श्रुतौ श्रद्धापदान्नापां होम इत्याशङ्क्य, श्रद्धापदेनाप एवोच्यन्ते इति निर्धार्यते। ततः **षष्ठे** सूत्रे, सर्वे जीवास्तथा गच्छन्ति, उत ज्ञानोपयोगिन एवेत्याशंक्य, ज्ञानोपयोगिनो यज्ञादिकृतो गच्छन्तीति निर्णीयते। ततः **सप्तमे** तेषां होमेन सोमभावेऽनिष्टमाशंक्य, तन्निवार्यत इति। एवं प्रथमाहुतिः सफला विचारिता भवति ॥ १ ॥

(2) 4 ततो **द्वितीये चतुःसूत्रे कृतात्ययाधिकरणे**ऽवसरसंगत्या सोमभावोत्तरं वृष्टिभावं प्राप्नोतीति द्वितीयाहुतिर्विचार्यते। तत्र **प्रथमसूत्रे** सानुशयो वृष्टिभावं प्राप्नोतीति बोधनार्थमनुशयो विचार्यते। अनुशयो द्विविधः। 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषित'मिति श्रीभागवतवाक्याद्भोगसाधकसामग्रीशेषरूपं यत् फलं तदात्मकः सुखलेशरूप एकः, कर्मशेषरूपो द्वितीय इति निर्णीतम्। ततो **द्वितीयसूत्रे** आचरणात्तत्तद्योनिप्राप्तिमाशंक्य,

चरणस्य पूर्वजन्मीनकर्मोपलक्षकत्वम्, नत्वग्रिमजन्मनि समीचीनकरणाहेतुत्वम् । तस्मादग्रिमार्थं कर्मशेषरूपोऽनुशयोऽवश्यमपेक्षणीय इत्युच्यते । ततस्तृतीयसूत्रे चरणस्य पूर्वजन्मीनकर्मोपलक्षकत्वे प्रयोजनाभावेन चरणश्रुतेरानर्थक्यप्राप्तौ तस्याः जन्मविधायकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति कर्मशेषरूपानुशयवैयर्थ्यमित्याशंक्य, निष्कामसकामभेदेन द्विविधानां कर्मिणां मध्ये निष्कामस्य पूर्वोक्तफलशेषरूपोनुशयः । द्वितीयस्य तु सुकृतदुःकृतकर्मशेषरूप इति तस्य दुःशरीरप्राप्तिः, 'सुखानन्तरं दुःख'मितिन्यायेनोपपद्यते, तन्निवारणार्थं चरणश्रुत्या शरीरप्राप्तिरिति बोध्यत इति दुःशरीरनिषेधार्थं सा धूममार्गमुपक्रम्योक्ता । अतो धूममार्गस्य तदपेक्षत्वान्न सा कर्मशेषरूपानुशयप्रतिषेधिका । तस्मान्न सोमभावापन्नस्य वृष्टिभावबाधः, अन्यथा तादृशशरीरप्राप्तेराकस्मिकता स्यात्, अतोनुशय आवश्यक इति निर्णीयते । ततश्चतुर्थे द्विविधकर्मशेषरूप एवानुशय इति बादरिमतम् । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयानुवृत्तिरिति बोध्यते । एवं द्वितीयाहुतिः सफला विचारिता ॥ २ ॥

(3)5 ततोऽनिष्टादिकारिणामिति पञ्चसूत्रे तृतीयाधिकरणे इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां पञ्चाहुतिधूममार्गयोः संबन्ध इति प्रथमसूत्रे आशंक्यते । तेन सर्वेषां सोमभावप्राप्त्यनन्तरं जन्मेत्याशंक्यते । ततो द्वितीयसूत्रे तन्निषिध्यते । यदि सर्वेषां सः स्यात्तदा यमगतिश्रुतिर्विरुध्येत । तस्मान्न सर्वेषां सोमभावः । ततः सूत्रद्वयेन स्मृत्यापि यमगतिः स्थाप्यते । ततः पञ्चमे सूत्रे चित्रगुप्तादीनामपि यमसेवकत्वं निर्णीयते । तेन यमगतेरपि सत्वान्न सर्वेषां सोमभावः, किन्तु मार्गद्वयस्थानामेवेत्युपोद्घातप्रसंगाभ्यां निर्णीयते ॥ ३ ॥

(4)4 ततश्चतुर्थे चतुःसूत्रे विद्याकर्मणोरित्यधिकरणे सर्वेषां चन्द्रलोकप्राप्तिः श्रुता । पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे यमगतिस्तु नोक्ता । अतो विद्यया कर्मणा सोममार्ग इति न यममार्ग इति आशंक्य, वेदान्ते गौणमुख्यफलभेदार्थं तत्कारणत्वेन विद्याकर्मणोरुक्तत्वान्न तृतीयमार्गबाधकत्वमिति प्रथमसूत्रे निर्णीयते । ततो द्वितीये सूत्रे 'जायस्व म्रियस्वे'तिश्रुत्युक्तस्य तृतीयमार्गत्वमाशंक्य, तस्मिन्मार्गे पुण्यपापभोगस्यातिस्वल्पत्वान्न तेन यममार्गबाध इत्युक्तम् । अयं च पञ्चाहुतिनियमो मर्यादामार्गे एव, न सर्वत्र चेति निर्णीतम् । ततः सूत्रद्वये स्मृतिलौकिकदर्शनाभ्यां यममार्गसत्ता साधिता । तेन 'जायस्वे'ति मार्गो विवेचकसापेक्षत्वात् यममार्गे एव प्रविशतीति साधितम् ॥ ४ ॥

(5)3 ततः पञ्चमे त्रिसूत्रे तृतीयशब्दावरोध इत्यधिकरणे वृष्टेरन्नभावस्तृतीयाहुतेः फलम् । तत्र बीजावापं विना केवलवृष्टेरन्नासंभवात्प्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य, तृतीयाहुतौ देवहोमात्कारणभूतमेव जलं वर्षतीत्युच्यते । तस्माच्चान्नं श्रुतावेवोक्तम् । 'ता आप अन्नमसृजन्ते'ति । तस्मात्प्रत्यक्षस्य लौकिकत्वात्तद्विरोधो न दोषायेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे, 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'तिश्रावणात्ते वाय्वादयो जन्या इति तदनन्तरभाविनी वृष्टिरपि जन्या, अपामिवेति कारणभूतं जलं न वक्तुं शक्यत इत्याशंक्य, वाय्वाद्याकृतिमात्रेण स्वरूपान्य-

थाभावाभावाद्वायुभवनाद्युक्तिर्गौणी । अतस्तदनुरोधेन वृष्टौ जन्या आपो वक्तुमशक्याः । तस्मात्कारणभूता एव ता आप इति निर्बाधमित्युक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे, शीघ्रमेव वृष्टेः सकाशादन्नरूपो भवतीत्युक्तम् । तेन तृतीयाहुतिः सफला विचारिता ॥ ५ ॥

ततः **षष्ठे द्विसूत्रे, अन्याधिष्ठित** इत्यधिकरणे, अन्नाद्रेतोभवनरूपा चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । तत्रान्नस्य कण्डनपाकादौ क्रियमाणे जीवस्यापगमात्कथं जीवस्य रेतोभाव इत्याशंक्य, उप्ते बीजे पापिजीवान्तराधिष्ठितेऽन्नरूपेण जायमाने पश्चाद्वृष्टौ देवहुतौ जीवोऽन्ने प्रविश्यातिथिवन्निरभिमानस्तत्र तिष्ठतीति न तस्य कण्डनादिक्लेशः, किन्तु पापिन एव सः । न च तस्यापगमः शंकनीयः । सिद्धान्नादेर्बहुकालपर्युषितत्वे कृमिभावदर्शनात् । एवं तस्यान्नस्य भक्षणेपि पापिन एवान्नभूतस्य जरणादिक्लेशः, नास्य निरभिमानस्येति तस्य रेतोभावो युक्त इत्युक्तम् । ततो **द्वितीये सूत्रे** तस्मिन्नन्ने पापिजीवसहभावादन्नस्याशुद्धौ कथं तेन योग्यदेहसंपत्तिरित्याशंक्य, यथा वैदिकेन प्रोक्षणादिसंस्कारेण लौकिकव्रीहीणां शुद्धिः, तथा वैदिकेन देवकृतहोमरूपसंस्कारेण तस्यान्नस्य शुद्धिरिति । तेन योग्यदेहनिष्पत्तिः निष्प्रत्यूहेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

ततः **सप्तमे एकसूत्रे रेतःसिगधिकरणे,** रेतसः पुरुषभावो विचारितः ॥ ७ ॥

ततो**ष्टमे एकसूत्रे योनेःशरीरमित्यधिकरणे,** गर्भस्य न पुरुषत्वम्, किन्तु बहिर्निर्गतस्यैव पुरुषत्वमिति निर्णीतम् । अत्र सर्वत्रावसर एव संगतिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

तेन जघन्याधिकारिणो देहनिष्पत्तिविचारः, मध्यमस्य च योगादिना देहसंपत्तौ पुनर्विचालनाभावाय वैराग्यविचारः पादार्थत्वेन सिध्यति । मुख्याधिकारिणां तु वरणादेव तत्सिद्धिरिति नात्र तद्विचार इति बोध्यम् ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ **द्वितीये पादे** जीवस्य स्वरूपतो मुक्तियोग्यता विचार्यते, प्रथमपादोक्ताया योग्यताया ज्ञानोक्तिरूपे साधने एव पर्यवसानात् । तदुत्तरं विषयनिश्चयश्च क्रियते । तेनाधिकारसिद्ध्यनन्तरं विषयस्य निश्चयो वेदान्तार्थरूपब्रह्मस्वरूपस्य शाब्दं परोक्षज्ञानं हृदि स्थिरीभवतीत्येतदर्थं पादारम्भः । तथा सति पादयोरेककार्यत्वं सङ्गतिः । आनन्तर्यनियामक उपजीव्योपजीवकभावश्चेति बोध्यम् । अत्रैकादशाधिकरणानि । तत्र प्रथमैस्त्रिभिः जीवस्य स्वप्नसुषुप्तिजाग्रदवस्था मुक्तियोग्यताज्ञापनार्थमुपोद्घातेन विचार्यन्ते । अन्तिमैरष्टभिः ब्रह्मस्वरूपम् ।

तत्र **प्रथमे षट्सूत्रे सन्ध्याधिकरणे** द्वाभ्यां स्वप्नसृष्टिर्भगवतस्तत्कर्तृत्वं च यद्बृहदारण्यके काठके च श्रावितं तत्सृष्टिसंबन्धो जीवस्य भवतीति निरूपिता शुद्धिर्व्यर्थेत्या-

शंक्य, तृतीये तस्याः सृष्टेः मायामात्रत्वेन मिथ्यात्वं साध्यते । तेन जीवस्य तत्कृतगुणदोष[1]संबन्धाभावान्न पूर्वोक्तशुद्धिनिरूपणस्य वैयर्थ्यम् । ततश्च**तुर्थे** स्वप्नसृष्टेर्मिथ्यात्वे तत्करणस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षाया स्वप्नस्य क्वचित् शुभाशुभसूचकत्वात्फलतः सत्यत्वम्, अन्यत्र तु तादृशभगवल्लीलाप्रदर्शनमात्रं प्रयोजनमित्युच्यते, तच्च वैराग्याय फलिष्यति । ततः **पञ्चमे** जीवस्यापि भगवदंशत्वात्कथं स्वप्ने दुःखसंबन्धः, दुःखाद्यभिमानो वेत्याकांक्षायां भगवदभिध्यानात् जीवस्यैश्वर्यादिषड्धर्मतिरोभावेन जीवस्य बन्धो भगवद्धर्मविपरीतधर्मवत्त्वं च भवति । तेन दुःखित्वादिकं तदभिमानश्च । ततो भगवदिच्छया कथञ्चिन्मोक्षश्चेति स्वमतमुक्तम् । ततः **षष्ठे** देहयोगाद्वा ऐश्वर्यादितिरोभावो बन्धदुःखादिकं चेति मतान्तरमुक्तम् । अस्मिन्पक्षे देहवियोगे सत्यैश्वर्याद्याविर्भावः, पूर्वस्मिन्पक्षे तु देहसद्भावेऽपि भगवदिच्छया ऐश्वर्याद्याविर्भावो बन्धाभावश्चेत्यैश्वर्याद्याविर्भावदशायां दुःखित्वादिसर्वदोषाभावाद् मुक्तियोग्यता निष्प्रत्यूहेति सिद्धम् ॥ १ ॥

ततः **द्वितीये एकसूत्रे तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणे** जीवस्य द्विविधा सुषुप्तिः । एका नाडीषु, द्वितीया सत्संपत्तौ । तत्र प्रथमायां दुःखाभावमात्रम्, द्वितीयायां तु सुखमपीति द्विविधायामपि सुषुप्तौ न प्रपञ्चसृष्टिरिति प्रसंगाद्विचारितम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये त्रिसूत्रे अतःप्रबोध इत्यधिकरणे प्रथमसूत्रे जाग्रदवस्थापि भगवत एव भवतीति, यत्र स्वपिति तत्रैव जागर्ति, पश्चाद्धृदयं समागच्छति चेति निरूपितम् । ततो द्वितीये सूत्रे स एव जीवः समायाति, अन्यो वेत्याशंक्य, कर्मानुस्मृत्यादिभिर्हेतुभिः स एव समायातीति निर्णीतम् । ततस्तृतीये सूत्रे मूर्च्छाविशेषेऽतिमुग्धे कर्मानुस्मृत्यादयो न संभवन्ति । तत्र स एवान्यो वेत्याशंक्य, तत्र स वाऽन्यो वेति संदेह एव पर्यवस्यतीति सिद्धान्तितम् । अयं च विचारः प्रसंगानुप्रसंगायात एव ।

एवमधिकरणत्रयेण स्वप्नसुषुप्तिजाग्रद्रूपावस्थात्रयं भगवत्कृतमेव । तत्र जाग्रति जीवस्य मात्रासंसर्गवारणार्थमुपनिषदर्थनिश्चय आवश्यक इति सूचितम् । एताश्च गुणतो बुद्ध्यवस्थाः । तत्र स्वप्नो राजसः, सुषुप्तिः तामसी, जाग्रदवस्था सात्त्विकी । जीवस्तु देहयोगेन स्वस्मिन्नभिमन्यते, तस्मादेक एव जीवः स्वप्नादिदोषसंबन्धरहितस्तादृशजन्मयुक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति त्रिभिरधिकरणैः सिद्धमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे त्रिसूत्रे उभयलिङ्गाधिकरणे ब्रह्मणः साकारत्वं निराकारत्वं चेत्युभयं सर्वत्र श्रूयत इति स्थानोपाधिकं तत्तदवच्छेदभेदेन च न वक्तुं शक्यत इत्युच्यते । न चोक्तप्रकारेण ब्रह्मभेदेऽङ्गीकृते न दोष इति वक्तुं शक्यम्, सर्वत्र ब्रह्मण एकस्यैव कथनाद्, भेददर्शने दोषकथनाच्च । एवमुभयलिङ्गविरोधे सिद्धे उपनिषदां पूर्वाध्यायद्वयोक्ता ब्रह्मबोधकता वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेपसंगत्योक्तम् ॥ ४ ॥

---

१ दोषसंबन्धाभानादसङ्गत्वादिति पाठः ।

ततः **पञ्चमे पञ्चसूत्रे अरूपवदेव हीत्यधिकरणे** एकदेशिमतेन समाधानमुच्यते । सत्यमुभयलिंगविरोधस्तथापि 'सर्वकामः सर्वगन्धः' इत्यादयो जडजीवधर्मा ब्रह्मण्युपदिश्यमाना उपसनार्था भवन्ति । न च जडस्य भगवत्कार्यत्वाज्जीवस्य भगवदंशत्वात्तद्धर्मा अपि भगवद्धर्मा एवेति कथमुपासनार्थत्वमिति शंक्यम् । 'बहु स्या'मितीच्छया भगवत एव कार्यरूपतयांशरूपतया चैकदेशेन भवनात्कारणरूपस्य ततो भिन्नतया तस्मिन् रूपे जडजीवधर्मनिषेध एव युक्तः । तथा चाद्वैतपक्षे जडजीवधर्माणामपि ब्रह्मात्मकत्वाद् ब्रह्मत्वमेव, न तु ब्रह्मधर्मत्वम्, अतः सर्वकर्मत्वादीनां ब्रह्मण्युपचार एव, अरूपवतः सर्वप्रपञ्चविलक्षणस्यैवास्थूलादिवाक्यैः प्रधानत्वेन निरूपणात् । ततो **द्वितीयसूत्रे** एवं ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वे शास्त्रवैफल्यम्, 'मनसैवैतदाप्तव्य'मित्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्याशंक्य, यथा सौरः प्रकाशो व्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च स्वतो न कर्तुं शक्यते, आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावेन सान्निध्यात् व्यवहर्तुं शक्यते, तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्ब्रह्म स्वतो न व्यवहर्तुं शक्यते, ईश्वरसंनिधाने तु शक्यते, अतोऽसन्निधाने सर्वव्यवहारातीतत्वम्, सन्निधाने तु धर्मवत्त्वेन व्यवहार्यत्वमिति न शास्त्रवैफल्यम् । नापि श्रुतिविरोधः । अन्यथा 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादिष्वन्यतरवैयर्थ्यं स्यात् । अतः सन्निधानासन्निधानाभ्यां सधर्मकत्वनिर्धर्मकत्वबोधनव्यवस्था मन्तव्येत्युक्तम् । **ततस्तृतीयसूत्रे** 'आसीनो दूरं व्रजति,' 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीते'त्यादौ परस्परविरुद्धा अलौकिकधर्माः अकारणककार्यवचनान्नित्याः श्राव्यन्त इत्यव्यवहार्येपि तादृशधर्मसिद्ध्या शास्त्रवैफल्यनिरास इति किमर्थं सन्निधानासन्निधानाभ्यां व्यवस्थांगीक्रियते, अलौकिकानीन्द्रियाण्येव कुतो नांगीक्रियन्त इत्याशंक्य, बृहदारण्यके 'स यथा सैन्धवघन' इत्यादिना कृत्स्नस्य ब्रह्मणः प्रज्ञानघनत्वश्रावणान्नेन्द्रियाणि कल्पयितुं शक्यानि । न च क्रियाभावोपि । तत्रैव वेदानां निःश्वसितत्वस्य भूतसमुत्थानादेश्च श्रावणेन, तत्रैव निःश्वासोत्थानक्रिययोरुक्तत्वात् । अतो ब्रह्मैव सर्वाकारस्वरूपं, कृत्स्नत्वश्रावणात् । तस्मादिन्द्रियकल्पनया विरोधपरिहारो न युक्त इत्युक्तम् । **ततश्चतुर्थे सूत्रे** नन्वभिन्ननिमित्तोपादानतया ब्रह्म जगत्कारणत्वेन सिद्धम्, कारणधर्मा एव च कार्ये भवन्ति, कामादयस्तु श्राव्यन्ते निषिध्यन्ते च, वेदवादिभिस्त्वण्वप्यन्यथा न कल्पनीयम्, अतः कथं विरोधपरिहार इत्याशंक्य, मूर्तामूर्तब्राह्मणे ब्रह्मणो रूपद्वयमुक्त्वा, 'अथात आदेशो नेति नेती'तिवारद्वयं कथनेन कार्यकारणयोः समानप्रकारनिषेधः, कारणस्य ब्रह्मण एव त्वनिषेधश्च क्रियते । एवं रूपं निरूप्य 'सत्यस्य सत्य'मिति नाम च श्राव्यते, तेन प्रपञ्चातिरिक्तस्य ब्रह्मणो विद्यमानत्वात् तस्मिन् जडजीवधर्माणामौपचारिकत्वमेव युक्तम् । गीतास्मृतावपि 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जित' मिति 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते' इति चोच्यते । तेन श्रुतिस्मृतिभ्यां जडजीवधर्मरहितं ब्रह्मेति सिध्यतीत्युक्तम् । ततः पञ्चमे प्रपञ्चधर्मा ब्रह्मण्यौपचारिका इत्यत्र

निदर्शनान्तरमप्युच्यते, 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन्, उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मे'तिस्मृतौ उपाधिना रूपभेदकथनात्, 'सम प्रुषिणे'त्यादावपि निरुपमस्य भगवतो यत प्रुष्यादिकमुपमानं तदप्युपाधिसंबन्धादेव जलसूर्यन्यायेन संभवति । तस्मात् साकारेपि ब्रह्मणि ते धर्मा न सन्तीत्यौपचारिका मन्तव्याः, उपासनार्थमिति नोभयलिंगविरोध इत्येकदेशिमतेन समाधानम् । एतस्य मतस्य किञ्चिदंशेनोपादेयत्वाय प्रसंगादुक्तम् ॥ ५ ॥

(6) ४ ततः षष्ठे चतुःसूत्रे अम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणे एकदेशिमतं दूषयित्वा स्वमतेन विरोधः समाधीयते । यदुक्तं समवाय्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणः समवेतजडजीवसंबन्धात् सर्वकामत्वादयः प्रतिबिम्बे बिम्बधर्मवत् प्रतीयन्ते, तस्मादौपचारिका इति । तदयुक्तम् । तथाहि । समवाय्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो जडजीवेषु प्रतिबिम्बो न वक्तुं शक्यः, तेषामस्वच्छत्वेन प्रतिबिम्बाग्राहकत्वात् । ब्रह्मणो व्यापकत्वेन तत्र विद्यमानत्वाच्च । यदि ह्यस्वच्छे व्यापकस्य प्रतिबिम्बः स्यात्, दारुण्याकाशस्य स्यात्, स तु न दृश्यत इति । तस्मादुक्तरीत्यौपचारिकत्वमंगीकृत्य समाधानमसंगतमिति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे यथा व्यापकस्याप्याकाशस्य करकादिप्रवेशे वृद्धिह्रासभाक्त्वं, महानाकाशः स्वल्प आकाश इत्याद्यभ्रमप्रतीतेः । नच महत्वाल्पत्वादीनामौपाधिकत्वम् । करकादीनां व्यञ्जकत्वेन जनकत्वानङ्गीकारात् । तथा च यथाकाशे सदोदितव्यंग्यभेदेन व्यापकत्वाल्पत्वयोः सामञ्जस्यम्, तथा ब्रह्मणि निर्धर्मकत्वसधर्मकत्वयोरपि सामञ्जस्यात् ब्रह्मगता एव सर्वकामत्वादयो जडजीवाभ्यामभिव्यज्यन्ते । तस्मात्ते ब्रह्मगता एवेति आकाशधर्मवदुभयलिङ्गत्वविरोधपरिहारः । ततस्तृतीये सूत्रे दर्शनादपि विरोधपरिहारः क्रियते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, व्याघातात्, अतो विरुद्धधर्माश्रयमेव ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम् । दर्शनं च मृत्स्नाभक्षणोलूखलबन्धनादिषु स्पष्टमिति परमार्थतः स्वरूपविचारेण ब्रह्मस्वभावादेव विरोधपरिहारः । ततश्चतुर्थे युक्त्यापि विरोधः परिह्रियते । प्रकृते ब्रह्मणि लौकिका जडजीवधर्माः निषिध्यन्ते । अस्थूलादिवाक्येषु स्थूलादिपर्युदासस्यैव दर्शनात् । तथा च पर्युदासः सदृग्ग्राहीति स्थूलसदृशं ब्रह्मेत्येवं सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपं ग्राहयति । तथा सति सदोदितमेव तत् । न च व्यंग्यमेव तदिति वाच्यम् । यतो यत्रैव धर्मान् निषेधति, तत्रैवालौकिकान् वक्ति, यथाऽस्थूलादिवाक्ये 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गी'त्यादिनालौकिकं प्रशासितृत्वादिकं वदति, तथा सति तत्सहचरितत्वात् स्थूलत्वादयोप्यलौकिका एव सदोदिताः सेत्स्यन्तीति लौकिकानां निषेधः, अलौकिकानां सत्ता, इति युक्त्या विरोधपरिहार इति मतेन शब्दबलविचारेण द्वेधा समाधानम् ॥ ६ ॥

(7) २ ततः सप्तमे द्विसूत्रे तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणेऽर्थबलविचारेण विरोधः परिह्रियते, अन्यथा अर्थबलेन विचारकाणामृषीणामाक्षेप उत्तिष्ठेदिति तन्निवारणायायमारंभः ।

तत्र सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते, 'न चक्षुषा गृह्यते,' 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत,' 'अपाणिपादः,' 'विश्वतश्चक्षु'रित्यादीनि विरुद्धवाक्यानि श्रौतत्वात् प्रमाणानि । वस्तुविचारे तु एकं वस्तु द्विरूपं न संभवति । अतः प्रमाणान्तरानुरोधेन एकस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वं वक्तव्यम् । तत्र कस्य स्वार्थत्वं, कस्योपचरितार्थत्वमित्याकांक्षायां 'अगृह्यो नहि गृह्यते,' इति श्रुतिः प्रत्यक्षानुरोधिनी । नहि ब्रह्म केनचित् चक्षुषा वा मनसा वा दृष्टमस्ति, सर्व(स्व)रूपत्वे तु सर्वैर्द्रष्टुं शक्येत, तस्मात् सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकानि वचनान्युपचरितार्थानि, अनुभवविरोधात्, अव्यक्तत्वबोधकानि तु स्वार्थप्रतिपादकानि, अनुभवसंवादादिति **प्रथमसूत्रे** पूर्वपक्षमुक्त्वा, **अपि संराधन इति द्वितीयेन** समाधानमाह । 'श्रद्धाभक्तिज्ञानयोगादवैहि,' 'यमेवैष वृणुते' इत्यादिश्रुतिभिः, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इत्यादिस्मृतिभिश्च साकारब्रह्मणो दर्शनमुच्यते । 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इत्यनेन निष्कलस्यापि दर्शनमुच्यते । अतः प्रत्यक्षस्य रूपद्वयसाधारणत्वात् साकारमनन्तगुणपरिपूर्णं निर्गुणं विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्मेति साक्षात्क्रियमाणार्थबलेन साक्षात्काररूपार्थबलेन वा निर्णय इति साधितम् ॥ ७ ॥

(8) 3 ततोऽष्टमे **त्रिसूत्रे प्रकाशादिवच्चेत्यधिकरणे** पूर्वोक्त एवार्थः प्रकारान्तरेण स्थिरीक्रियते । तत्र यथा सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशादिषूष्णशीतो[2] उभयरूपाः स्पर्शाः प्रतीयमाना अपि तेजसि तावन्तो नाङ्गीक्रियन्ते, किन्तूष्ण एव स्पर्शोंगीक्रियते, एवं हिमतप्तकुण्डादिषु प्रतीयमाना अपि जले तावन्तो नांगीक्रियन्ते, किन्तु शीतस्पर्श एवाङ्गीक्रियते, एवं सुवर्णे वर्णभेदा अपि, अतो न ते स्वाभाविकाः, तेजस्त्वादिस्वभावहानिप्रसङ्गात्, तथा ब्रह्मणोऽपि निर्विशेषत्वमेवाङ्गीकर्तव्यं, सर्वत्र निर्विशेषं ब्रह्मेत्येव प्रसिद्धेः । अत एव 'अगृह्यो नहि गृह्यते' इत्यादिश्रुतयोऽपि सङ्गच्छन्ते । न च पूर्वोक्तश्रुतिप्रत्यक्षादेः का गतिरिति शंकनीयम् । तपःप्रणिधानादिकर्मणि यथा तेषामुपासकानां कामस्तथा प्रकटीभवतीति तत्कामहेतुकं तादृशप्रत्यक्षम् । अतएव क्वचित्प्रत्यक्षं क्वचिदन्यथाप्रत्यक्षं च । यद्येकवारमेकरूप एव प्रकटः स्यात्तादृशरूपमङ्गीक्रियेतापि, किन्तु वारंवारं किञ्चिद्वैलक्ष्यण्येन प्रकटीभवति । अतः प्रकाशोऽपि कृत्रिम एव, दीपप्रकाशवदित्येका शंका । तस्मान्न भक्तप्रत्यक्षेण निर्णय इति **प्रथमसूत्रे** उक्तम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** एकस्य वस्तुनः निमित्तं विना प्रतिक्षणमन्यान्यादृशत्वं न वक्तुं शक्यते, अतोनन्तरूपेणाविर्भावे भक्तकाम एव निमित्तम् । तथा सति तद्विग्रह एव, न तु ब्रह्मस्वरूपम् । अतएव 'यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'ति तृतीयस्कन्धे ब्रह्मणाप्युक्तम् । अतस्तच्छरीरमेव, न तु ब्रह्मस्वरूपमिति द्वितीया शंका । तस्मान्न श्रुत्या निर्णयः, नापि भक्तप्रत्यक्षेणेति सूत्रद्वयेनाशंक्य, **तृतीयसूत्रेण** सिद्धान्तमाह । नैवं केवलयुक्त्या लौकिकदृष्टान्तेन निर्णयः कर्तुं शक्यः,

१ विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपप्रत्यक्षप्रामाण्यं दृढीक्रियते । २ शीतानुभवरूपा इति पाठः ।

शास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगात् । अत्र हि वेदादेव ब्रह्मस्वरूपमवगम्यते, तत्कथं स्वरूपशक्त्यैकतरनिर्णयः, वेदे निर्गुणत्वेनानन्तगुणपूर्णत्वेन च व्यपदेशात् । तर्ह्येकस्यानेकधाभानं कथमिति तु न शंक्यम् । यथा एक एव सर्प ऋजुरनेकाकारः कुण्डलश्च भवति, तद्वदुभयरूपताया उपपत्तेः । न चैवं यथाश्रुताङ्गीकारे शास्त्रवैफल्यं शङ्क्यम्, नानास्वभावैः सूरिव्यामोहे तन्निवारणार्थत्वेन शास्त्रसाफल्यात् । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां यत्पूर्वं निर्णय उक्तः, स एव सिद्धान्त इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

ततो **नवमे त्रिसूत्रे प्रकाशाश्रयवद्वे**त्यधिकरणे धर्मस्वरूपविचारेण ब्रह्म सगुणं निर्गुणमिति पक्षद्वयमपि स्थाप्यते । तत्र धर्मा यदि ब्रह्मस्वरूपाद्भिन्नास्तदा कार्याः, यद्यभिन्नास्तदा ब्रह्मैवेत्याशंक्य, प्रकाशाश्रयवत् भिन्नाभिन्ना इति सिद्धान्त उक्तः । यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयस्तेजःप्रकाशाद्भिन्नाः प्रकाशधर्मकत्वात्, अभिन्नाश्च तेजस्त्वात्, एवं 'परास्य शक्ति'रित्यादौ षष्ठीनिर्देशाद्भिन्नाः, सच्चिदानन्दरूपत्वेनाभिन्नाश्च । तथा च धर्माणां भिन्नत्वेन ब्रह्मणोनन्तगुणपूर्णत्वं, तेषामपि सच्चिदानन्दरूपत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वाद्ब्रह्मणो निर्गुणत्वमित्युभयमप्युपपन्नमिति स्वमतम् । ततः पूर्वं ब्रह्म निर्गुणमेव, पश्चादिच्छारूपेण, ततो धर्मरूपेण, ततः प्रपञ्चरूपेणाविर्भवतीत्युत्पत्तिविचारेण धर्माणां पश्चाद्भिन्नत्वेपि कार्यत्वाद्ब्रह्मत्वं कटककुण्डलादीनां सुवर्णत्ववदित्येकदेशिमतमपि सूत्रद्वयेनांगीकृतम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अत्राप्युपपत्तेरिति । एतयोः प्रथममेव ज्याय इति भाष्यप्रकाशादवगन्तव्यम् । एतेषां पञ्चानामप्यधिकरणानामेककार्यकारित्वं संगतिरवगन्तव्या, पञ्चभिरपि श्रुतेर्बोधकताप्रकारस्यैव निश्चायनात् ॥ ९ ॥

ततो **दशमे सप्तसूत्रे परमतः सेतून्माने**त्यधिकरणे, 'य आत्मा स सेतुर्विधरण' इत्यादिभिः श्रुतिभिर्ब्रह्मणः सेतुत्वादिकमुक्तम्, ब्रह्मणस्तथात्वे परत्वं न संगच्छते, सेत्वादीनां साधनादिरूपत्वात् । अतो देशकालवस्तुस्वरूपकृतचतुर्विधपरिच्छेदरहितं ब्रह्मणोऽन्यदेव किञ्चित्परं वक्तव्यमिति **प्रथमसूत्रे** आशंक्य, **द्वितीये** 'सेत्वादिसामान्यात्सेत्वादिव्यपदेशार्थः । संसारसागरतरणोपायत्वात्सेतुत्वम्, निर्लेपत्वायाकाशत्वमित्यादिकं गौण्या व्यपदिश्यते । यथा कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'ति, तस्मात् गुणार्थमेव तदुक्तिः, न तु सर्वप्रकारकसाम्यार्थम् । अतः सेत्वादिदोषाभावात् ब्रह्मैव परम्, नान्यदिति समाहितम् । ततस्तृतीये यथा भूतादि पादवत्त्वेनोपासनीयम्, तथा गौण्यान्यसमानधर्मवत्त्वव्यपदेशस्य किंप्रयोजनमित्याकांक्षायां सेत्वादिधर्मवत्वेनोपासनीयमित्युपासनार्थत्वं प्रयोजनमुक्तम् । ततश्चतुर्थे स एवायमित्यतिदेशेप्युपासनासंपत्तेः किमर्थो धर्मातिदेश इत्याशंक्य, यथा चन्द्रादित्याग्नितेजसां तेजस्त्वेनैक्येपि स्थानविशेषान्न समानप्रकाशकत्वम्, तथा स एवायमित्यतिदेशेऽपि न समानधर्मवत्त्वमिति ज्ञानसंभवात्, तन्निवृत्त्यर्थं धर्मातिदेश इति प्रयोजनमित्युक्तम् । तेन ब्रह्मैव सर्वत्रोत्कृष्ट-

2

मिति साधितम्। ततः **पञ्चमे** ब्रह्मणोऽन्यत् परमितिमतस्य दूषणार्थं, यदि हि सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्यत्किञ्चित्परं स्यात्, तदा येनकेनचित्प्रमाणेन प्रमितं स्यात्, यतो नैवमतो नैवमितिप्रमाणाभावरूपा युक्तिरुक्ता। ततः **षष्ठे** यथा ब्रह्मणि सेतुत्वादिकं श्रुत्योक्तम्, तथा 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुत्या समाभ्यधिकनिषेधोऽप्युक्तः। यदि ब्रह्मणः सकाशादधिकं परमन्यत्स्यात्तदा तन्ननिषेधेत्, यत एवमतो नैवमिति युक्त्यन्तरमुक्तम्। तस्मात्सेत्वाद्युक्तिर्गौण्येवेति साधितम्। ततः **सप्तमे** ब्रह्मणोन्यस्य परत्वनिरासेन 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इत्यादिश्रुतिभ्य एव ब्रह्मणः सर्वगतत्वम्, नत्वनुमानैकशरणम्। अनुमानं तु श्रुतिसंवादित्वात्प्रमाणमस्त्विति फलितमुक्तम्। तेन ब्रह्मण एव परत्वम्, नान्यस्य। यद्यपि समन्वयविचार एवैताः श्रुतीः विचार्य दोषाः परिहृताः, तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात्पुनरुच्यन्ते। सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेव ब्रह्मेत्यपि अर्थबलविचारेण न सिद्धम्, अतो विशिष्टज्ञानोत्पादनार्थं पुनः अर्थबलेन विचारितम्; अतो न दोष इति ज्ञेयम्। अर्थबलं च समाभ्यधिकरहितं यत्स्वरूपं तद्बलम्। एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूपं वक्ष्यमाणोपोद्घाततया निरूपितम्। एवमग्रेऽपि ॥ १० ॥

(11)4 तत **एकादशे चतुःसूत्रे फलमत इत्यधिकरणे** जघन्यमध्यमानामर्थे ब्रह्मणः फलदत्वं सूत्रद्वयेनोच्यते। ततस्तृतीये श्रुत्युपपत्तिभ्यां जैमिनिमतेन धर्मस्य फलदातृत्वमाशंक्य, चतुर्थेन भगवत एव कर्मकारयितृत्वान्न धर्मस्य फलदाने स्वातन्त्र्यम्, किन्तु ब्रह्मण एव इत्येवं तन्मतं दूष्यते ॥ ११ ॥

एवमष्टभिरधिकरणैः श्रुतीनां बोधकताप्रकारविचारेण तत्तदधिकारिणं प्रति श्रुतीनां तादृशतादृशबोधजनकत्वमित्यस्मिन्पादे निर्णीतमिति बोध्यम्।

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

अत्र पूर्वपादे श्रुतीनां बोधकताप्रकारनिरूपणेन यथा परोक्षज्ञानजनकत्वं तथा निरूपितम्। अतःपरं यथा साक्षात्कारो भवति, तथा तत्साधनमुपासनारूपं वक्तव्यम्। उपासनायां च क्रियमाणायां धारणासिद्धौ मानसी मूर्तिरभिव्यक्ता भवति। तत उपासनापरिपाके साक्षात्कार इति तदर्थमस्मिन्पादे गुणोपसंहारोन्तरङ्गविचारेण कर्तव्यतया विचार्यते। तत्र किमन्तरङ्गमित्याकांक्षायां 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता' इति भगवदुक्तेषु त्रिषु साधनेषु ज्ञानभक्ती अन्तरङ्गे। तत्र निर्विण्णाधिकारकत्वात् ज्ञानस्यान्तरङ्गता। निर्वेदाभावेपि लौकिकात्यासक्तिरहिताधिकारकत्वाद्भक्तेरन्तरङ्गतेति भेदः। कर्म तु कामाधिकारकत्वाद्बहिरङ्गसाधनम्। अतः कर्मोपसंहारात्पूर्वं ज्ञानभक्त्युपयोगित्वात् पूर्वं गुणोपसंहारो विचार्यते।

स कथं कर्तव्य इत्याकांक्षायां ज्ञानभक्त्योः सविषयत्वात् पूर्वं विषयो विचारणीयः। तत्र विषयः पूर्वसिद्धं ब्रह्म, तदेव च फलदाने समर्थमिति द्वितीयपादान्ते स्थितम्। तदेतत्स्मारयितुमुपसंहारोपोद्धातत्वेन ज्ञानभक्त्योर्विषयतया ब्रह्मणः ज्ञानभक्तिषु युक्ततयोपासनायाश्च सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं सूत्रद्वयेन विचारितम्। तेन ज्ञानाधिकारिभिस्तैथैवोपासना कार्येति सेत्स्यति॥ १॥

तत इदानीन्तनानां सर्वशाखाज्ञानाभावेन सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वस्यावधारयितुमशक्यत्वात्तेषामुपकाराय भक्तिमार्गीयोपासनोपकाराय काम्योपासनोपकाराय च तत्तच्छाखानुरुद्धशिष्टाचारमनुरुध्य, तत्तद्भक्तिमनुरुध्य, तत्तत्काममनुरुध्य च स्वाध्यायादिसूत्रद्वयेऽनुपसंहारहेतुकथनेन तत्तद्गुणोपसंहाररूपः संकोचो विचारितः॥ २॥

ततो गुणोपसंहार एवास्य पादस्यार्थ इति बोधयितुमुपसंहारसूत्रेण सर्वोपसंहारतत्संकोचयोः काम्योपासनोपयुक्तोपसंहारस्य च बीजमुक्तम्। ततोऽन्यथात्वादिसूत्रत्रयमध्ये प्रथमेन सर्वोपसंहारपक्षेऽब्रह्मत्वरूपं बाधकं निवारितम्। ततो द्वाभ्यां संकोचपक्षे तदेव बाधकान्तरेण भक्तिमार्गीयोपासकानामर्थे निवारितम्। ततश्च अनित्यत्वेन प्रतीयमानानां स्वरूपधर्माणामेकेन नित्यत्वं, तदग्रिमे तदुपपत्त्यर्थं भक्तनित्यत्वं, लीलापदार्थानां भगवदभेदश्चोपपादितः। एवं लीलापदार्थानां भगवदभेदे सति भगवत्तुल्यत्वं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं पूर्णानन्दत्वादीनां भगवदसाधारणधर्माणां तेष्वभाव आनन्दादिसूत्रेण प्रतिपादितः। तेन भक्तेषु तदनुपसंहारः सिध्यति। ततः प्रियशिरस्त्वसूत्रे अधिकारिभेदेन स्वरूपोपासकस्य प्रियत्वादीनां शिरस्त्वादिरूपेणानुपसंहारस्तदुपसंहारश्च प्रतिपादितः। तत एकेनोपसंहारपक्षे बीजमुक्तम्। तत आध्यानादिसूत्रद्वये उपसंहारसंकोचे बीजमुक्तम्। एवमस्मिन्नधिकरणे पादार्थरूप उपसंहारप्रकारः सपरिकरो विचारितः। भगवतः कैवल्यरूपं मुख्यत्वरूपमैक्यं च समर्थितम्। ततोग्रे एतस्यैव प्रपञ्चः॥ १॥

ततोग्रे चतुर्भिरधिकरणैरुपासनानियामकसंबन्धिभेदे रूपात्मकः संबन्धो विचार्यते। (2) 2 तत्रादौ द्वितीये द्विसूत्रे **आत्मगृहीत्यधिकरणे** तद्गुणोपसंहारनियमनाय तत्तद्विभूतिद्वारा ब्रह्मण एव फलदातृत्वसमर्थनाय भक्तिज्ञानमार्गोपकारकशान्त्युत्पादनाय विभूतीनां ब्रह्मात्मकत्वभावनाय च अन्नमयादिषु विभूतिष्वानन्दमयस्यैव शरीराभिमानित्वं विचारितम्।

(3) 6 ततस्तृतीये **षट्सूत्रे कार्याख्यानादित्यधिकरणे** प्रथमसूत्रवर्णकद्वयमध्ये प्रथमवर्णकेन विभूत्युपासनेषु आनन्दमयस्याध्यात्मिकरूपेणैव फलदातृत्वरूपविशेषसमर्थनाय पूर्वोक्तविभूतीनामन्नमयादीनां चतुर्णां पुरुषाणामाधिभौतिकत्वनिराकरणेनाध्यात्मिकत्वं समर्थितम्। द्वितीयेन वर्णकेन सर्वगुणोपसंहारायानाविर्भूतपुरुषोत्तमविग्रहस्यैवात्मत्वं ज्ञानभक्तिमार्गीयसाधारण्येन विचारितम्। ततो द्वितीयसूत्र आविर्भूतस्य श्रीकृष्णा-

१ प्रथमेति मूलपाठः। २ सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेन।

दिरूपस्याप्यात्मत्वमेवेति व्यापकत्वैकरसत्वसच्चिदानन्दत्वादयः सर्वे धर्मा उपसंहर्तव्या इति केवलभक्तार्थं विचारितम् । ततस्तृतीयसूत्रे आवेशिनि गुर्वादावाविष्टे रूपे सर्वे-भगवद्गुणोपसंहारः ज्ञानिभक्तार्थं विचारितः । ततस्त्रिभिरावेशिनि गुरुप्रतिमादावाविष्टे रूपे तदनुपसंहारः केवलभक्तार्थं विचारितः ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे पुरुषविद्यायामित्यधिकरणे उत्तमाधिकारिभिरशेषगुणपूर्णं परं ब्रह्मैवोपास्यम्, न विभूतिरूपमिति साधितम् । आध्यात्मिकेषु विभूतिरूपेषु सर्वगुणानुपसंहारेऽसाधारणगुणानाम्नानरूपो हेतुश्चोक्तः ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे द्विसूत्रे वेधाद्यधिकरणे पूर्वसूत्रेणासन्यरूपे चेतनविभूतौ भगवत्संबन्धाद्दोषाभावनिरूपणात्कैमुतिकन्यायेन मूलरूपस्य निर्दोषत्वं समर्थितम्, आधिभौतिक[1]रूपाणां जीवानां सदोषत्वं च बोधितम् । ततो द्वितीये सूत्रे तत्सदोषत्वं भगवत्सकाशात् विभागदशायामेव, तथा सति मुक्तिदशायां तारतम्याभावे प्राप्ते भगवत्तुल्यतापि स्यादिति तन्निवारणार्थं तदापि न्यूनगुणकत्वं स्थापितम् । तेनाध्यात्मिकरूपेषु कतिपयगुणोपसंहारः, मूलरूपे सर्वगुणोपसंहारः । लौकिकरूपेषु मुक्तिदशायामेव निर्दोषत्वपरिमितगुणोपसंहारौ, न संसारदशायामिति निर्णीतम् । एवं चतुर्भिरधिकरणैः रूपभेदः प्रपञ्चितः ॥ ५ ॥

ततः षष्ठाधिकरणमारभ्य पञ्चदशभिरधिकरणैरुपसंहारनियामकस्तत्तन्मार्गरूपः संबन्धिभेदस्तत्तदधिकारनियामकं मार्गतारतम्यं च निरूप्यते ।

तत्र षष्ठे द्विसूत्रे संपरायाधिकरणे अन्तरङ्गसाधनयोर्ज्ञानभक्त्योर्मूलरूपोपासनासंभवादविशेषे प्राप्तेवसरसङ्गत्या स्वरूपतो मर्यादाभक्तेर्ज्ञानाज्ज्यायस्त्वस्य भक्तौ दोषाभावस्य च निरूपणेनान्तरङ्गतरत्वं निरूपितम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणे हेतुबोधनेन तदेव दृढीकृतम्, मार्गभेदेन पुष्टिभक्तेरन्तरङ्गतमत्वं च निरूपितम् ॥ ७ ॥

ततोष्टमे उपपन्नाधिकरणे पुष्टिभक्तेरन्तरङ्गतमत्वं दृढीकृतम् । एवं त्रिभिरधिकरणैरन्तरङ्गसाधनानां त्रैविध्ये निर्णीते पूर्वं 'इतरे त्वर्थसामान्या'दित्यादिसूत्रत्रयेणोपसंहारानुपसंहारबीजबोधने कृते किमीयोपासनायां के के गुणा उपसंहार्या इत्याकांक्षापि पूरिता । ज्ञानमार्गीयोपासनायां तदुपयोगिनः सर्वे, तत्तद्भक्तिमार्गीयोपासनायां तु तत्तदुपयोगिनस्ते ते इत्यर्थादेव सिद्धेरिति ॥ ८ ॥

ततो नवमेऽनियमाधिकरणे ज्ञानापेक्षयान्तरङ्गाणां भक्तीनां मुक्तिसाधने समुच्चयविकल्पयोरनियमः प्रसङ्गेन विचारितः । पादार्थसङ्गतिस्तु पूर्वसिद्धैवात्रापि ॥ ९ ॥

ततो दशमे आधिकारिकाधिकरणे आधिकारिकाणां मुक्तिसाधने प्रवृत्त्यर्थमाधिकारिकाणां भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनत्वाभाव उपोद्घातगर्भप्रसङ्गसङ्गत्या प्रतिपादितः ।

---

१ भौतिक इति पाठः । २ भक्ति इति पाठः ।
७ वेदा०

III

आधिकारिकाणां धर्माणां भगवत्संबन्धितया साधनत्वप्राप्तावपवादसङ्गत्या उपोद्घातगर्भप्रसङ्गसङ्गत्या वा मुक्तिसाधनत्वाभावः प्रतिपादितः । उपसंहारस्तु ज्ञानादिमार्गानुरोधीति तदनुसारेणायातीति पादार्थेनापि संगतिः ॥ १० ॥

ततः पूर्वं संपरायाद्यधिकरणेषु ज्ञानभक्त्योः स्वरूपतस्तारतम्यसाधनेपि विषयफलयोरविशेषादन्तरङ्गतरत्वादिकस्याप्रयोजकत्वं प्राप्तमिति तन्निवारणार्थमेकादशे द्विसूत्रेऽक्षरधियामित्यधिकरणे ज्ञानभक्तिसंबन्धिविषयफलयोर्भेदबोधनात् भक्त्यपेक्षया ज्ञानस्यापकर्षबोधनेन भक्तावन्तरङ्गतरत्वादिकं तथैव सङ्गत्या दृढीकृतम् । उपसंहारस्तु तत्तदुपयोगी प्रागेव सिद्धः ।

(12) 3 ततो द्वादशे त्रिसूत्रेन्तरा भूतग्रामवदित्यधिकरणे श्रुतावहंग्रहोपासनस्य मुख्यत्वकथनात् ज्ञाने भक्तौ च तस्य तुल्यत्वादुभयोस्तौल्यस्य ज्ञानाधिक्यस्य वा प्राप्तौ तस्या उपासनाया भक्त्येकदेशत्वकथनेन ज्ञानापेक्षया मुख्यभक्तेर्विरहरूपान्तरङ्गसाधनत उत्कर्षः पूर्वोक्तसङ्गत्या प्रतिपादितः ॥ १२ ॥

(13) 2 ततस्त्रयोदशे द्विसूत्रे सैव हीत्यधिकरणे प्रथमसूत्रेण विहिताविहितरूपाया द्विविधाया अपि मध्यमभक्तेः पूर्वोक्तसङ्गत्या साधनत उत्कर्षः प्रतिपादितः । द्वितीयसूत्रेण भगवद्विषयककामादीनामपि मुक्तिफलकत्वकथनेन मुक्तौ भगवद्विषयकत्वरूपसाक्षात्संबन्धस्यैव मुक्तिसाधनतावच्छेदकत्वम्, न तु ज्ञानत्वं भक्तित्वं वेति निरूपितम् ॥ १३ ॥

(14) 2 ततश्चतुर्दशे द्विसूत्रे आदरादित्यधिकरणे कैमुतिकन्यायेन कर्मापेक्षया भक्तिसाधनानामुत्कर्षः कर्मिप्रत्यवस्थाननिवृत्त्यर्थं प्रतिपादितः ॥ १४ ॥

(15) 1 ततः पञ्चदशे एकसूत्रे तन्निर्धारणाधिकरणे स्वकृतवेदमर्यादारक्षार्थं विहिताविहितभक्तिमार्गीयस्य कर्मकरणाकरणयोर्हेतुफले बोधिते । द्वितीयपक्षेपि मुख्यभक्तेः पूर्वोक्तभक्तिद्वयादुत्कर्षः साधनतः फलतश्च प्रसङ्गात् प्रतिपादितः ॥ १५ ॥

(16) 1 ततः षोडशे प्रदानवदित्यधिकरणे सर्वात्मभावात्मकमुख्यभक्तेर्विहितयावत्साधनसाध्यत्वनिराकरणेन वरदानवत्प्राप्तिरित्युक्तम् ॥ १६ ॥

(17) 10 ततः सप्तदशे दशसूत्रात्मके लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे सर्वात्मभावात्मकमुख्यभक्तेः स्वरूपमन्तरङ्गतमत्वकाष्ठाबोधनार्थं श्रुतिवाक्यैः प्रपञ्चितम् ॥ १७ ॥

(18) 3 ततोऽष्टादशे त्रिसूत्रे व्यतिरेकाधिकरणे ज्ञानिनां पूर्णाक्षरज्ञानाभावस्य प्रतिपादनेन अग्रिमसूत्रद्वये निदर्शनकथनेन च भक्तानां पूर्णतज्ज्ञानकथनात्सर्वात्मभावरूपमुख्यभक्तिफलस्य भोग्यस्य पुरुषोत्तमज्ञानमध्यमभक्तिफलरूपपुरुषोत्तमसायुज्यादाधिक्यमर्थतः प्रतिपादितम् ।

(19) 1 तत ऊनविंशे एकसूत्रे भूम्न इत्यधिकरणे फलविचारेण सर्वात्मभावस्य साधनदशायां दुःखरूपदोषः परिहृतः ॥ १९ ॥

एवञ्च पञ्चदशभिरधिकरणैः संबन्धिरूपमार्गस्तत्तारतम्यं च निरूपितम् । एवं स्वरूपपरासूपासनासु तारतम्यबोधनेन तासु तासु तत्तद्ध्यानोपयोगिनो गुणा उपसंहार्या इति पादार्थसङ्गतिः ।

ततो विंशे एकसूत्रे नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणे ततो न्यूनासु सत्त्वोपहितावताररूपोपासनासु नानात्वं विचारितम् ॥ २० ॥

ततोऽग्रिमे एकसूत्रे एकविंशे तासां तासां विकल्पो विचारितः । गुणोपसंहारस्तु तत्तद्ध्यानोपयोग्येवेति पूर्वोक्तैव व्यवस्था ॥ २१ ॥

ततो द्वाविंशे काम्योपासनासु समुच्चयविकल्पौ यथाकामं विचारितौ, तेन तासु तत्तत्कामोपयोगी गुणोपसंहारो बोधितः ॥ २२ ॥

ततस्त्रयोविंशे द्विसूत्रे अङ्गेष्वित्यधिकरणे उपासनाङ्गानां व्रतानामाश्रयनित्यत्वं प्रसङ्गाद्विचारितम् ॥ २३ ॥

ततोऽग्रिमे द्विद्विसूत्रे समाहारादित्यधिकरणद्वये ज्ञानमार्गीयोपासनासु सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारावधिकारिभेदेन विचारतौ । तेन ज्ञानमार्गीयो विचार एवात्र मुख्यो, भक्तिमार्गविचारस्तु भक्तौ भगवत्कृपारूपस्याधिकस्य साधनस्य प्रवेशान्न सर्वोपयोगी यद्यपि, तथापि शास्त्रारंभे ब्रह्मसंबन्धिजिज्ञासाप्रतिज्ञानुरोधात्कृतः, तत्प्रयोजनं त्वग्रिमपादे 'भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो बादरायण' इति श्लोकेन वक्तव्यमिति ॥ २४,२५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

वेदान्तेषु कर्माङ्गभूता उद्गीथाद्युपासना उक्ताः । आचार्येणापि अङ्गेषु यथाश्रयभाव इत्यादिना पूर्वपादान्ते ता विचारिताः । भाष्यकारैरपि प्राचीनवृत्तिकारादिसंमतं पूर्वोत्तरकाण्डयोरैकशास्त्र्यमङ्गीकृतम् । तृतीयाध्यायारम्भे च चतुर्थपादस्य कर्मोपसंहारोर्थ उक्तः । तथा सति ज्ञानेपि कर्मापेक्षास्तीति सिद्धम् । प्रकृतपादारम्भे च प्रथमसूत्रेण स्वमतमुक्त्वा, ततः षड्सूत्रैरीश्वरस्य ज्ञानस्य च कर्मशेषबोधकं जैमिनिमतं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य, अधिकोपदेशादित्यादिभिर्नवभिः सूत्रैर्ज्ञानस्येश्वरस्य च यज्ञादिकर्मशेषत्वं निराकृतम् । ततः ऊर्ध्वरेतःसु चेति सूत्रेण ज्ञानस्य संन्यासाश्रमिणः कर्मशेषत्वमपि निराकृतम् । तेन ज्ञानस्य न कर्मशेषत्वम् । तेन पूर्वकाण्डवैयर्थ्यापत्तौ यज्ञादिकर्मणां यथाकथञ्चित्परंपरया मोक्ष एव फलत्वेन परामृश्यत इति नैकशास्त्र्यादिहानिरित्यभिसंहितम् । ततः परामर्शसूत्रे तदपवादं पूर्वपक्षीकृत्य, अनुष्ठेयसूत्रे ज्ञानसाधनत्वेन तत्करणमंगीकृत्य कर्मस्वातन्त्र्यं निवारितम् । अग्रिमैः पञ्चभिः सूत्रैस्तदेव समर्थयित्वा ज्ञानस्योत्कृष्टत्वं साधितम् । एवं पञ्चविंशतिसूत्रात्मकेनाद्याधिकरणेन उपसंहारोपोद्घातत्वेन कर्मणः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विचारिते । तत्र भगवत्प्राप्तिरूपस्य पुरुषार्थस्य सर्वात्मभावरूपपुरुषोत्तमज्ञानैकलभ्यत्वमिति स्थितम् ॥ १ ॥

ततः कर्मणः किं परोक्षज्ञानसाधनत्वमपरोक्षज्ञानसाधनत्वं वेत्यपेक्षायां सर्वापेक्षेति षड्सूत्रे द्वितीयाधिकरणे साक्षात्कारस्य स्वरूपोपकारार्थं कर्मज्ञानभक्त्यपेक्षां प्रति-

III-4

ज्ञाय तत्तन्मार्गोक्तकर्मसापेक्षत्वं साधितम् । पूर्वपाद एवान्तरङ्गसाधनविचारे ज्ञानभक्त्याव-श्यकताया निरूपितत्वात् । ततो द्वितीयसूत्रे शमदमादीनां सत्त्वशोधकत्वे तैरेव ज्ञानसिद्ध्या यज्ञादिकर्मनिरपेक्षत्वमाशंक्य, तेषां विशेषानुष्ठेयत्वम्, न तु कर्मनिवारकत्वमिति तदानी-मपि यज्ञादिकर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धान्तितम् । ततः ज्ञानिनः सर्वान्नभक्षणस्यानुज्ञानात्का-मतः सर्वभक्षणे प्राप्ते आहारशुद्ध्यभावेन शमाद्यसंभवात् पयोव्रताद्यभावेन यज्ञादेरप्यसं-भवाद्यज्ञशमदमादीनां साक्षात्कारजनकत्वमसङ्गतमित्याशंक्य, सर्वान्नानुमतेः प्राणात्यया-द्यापत्तिविषयत्वेनान्यदा तदप्राप्त्या तदानीं कामचाराभावात् यज्ञशमदमादिसम्भवेन तेषां ज्ञानप्रतिबन्धनिवर्तकतया कारणत्वं निर्बाधम् । यद्यपि पूर्णस्य ज्ञानस्य कर्म-नाशकत्वम्, तथापि साधनदशायां तदपेक्षास्तीत्युपसंहारहेतुतया सर्वान्नानुमत्यादिसूत्र-चतुष्टये साधितम् ॥ २ ॥

(3) 8 ततस्तृतीयेऽष्टसूत्रे **विहितत्वाच्चाश्रमकर्मेत्यधिकरणे** प्रथमसूत्रद्वयेन जातज्ञान-स्यापि ज्ञानमार्गीयस्याश्रमधर्माणां नित्यत्वेन प्रत्यवायपरिहारकतया शमदमादिसहकारि-तया च कर्तव्यत्वं निर्णीतम् । तेनैव कर्ममार्गीयस्य निष्कामतायामपि तदावश्यकत्वमित्यर्था-देव बोधितम् । ततोऽग्रिमैः **सर्वथापी**त्यादिभिः षड्भिः सूत्रैर्विहितानां भगवच्छ्रवणा-दीनां पूर्वोक्तेभ्यः सर्वेभ्य आधिक्यं, तदविरोधेनैवाश्रमधर्माणां कर्तव्यत्वं, भगवद्धर्मक-र्तुरनभिभवं, आश्रमधर्माणां फलसिद्धावन्तरायरूपत्वादविरोधेनैव कार्यत्वं, भगवद्धर्माणां भक्तेस्तत्फलस्य च ज्ञानादिफलाज्ज्यायस्त्वमन्तरङ्गतरविचारेण निरूपितम्, तेन भगव-द्धर्माविरोधेनैव ते कर्तव्या इत्युपसंहारप्रकारो दर्शितः ॥ ३ ॥

(4) 1 ततस्तत्फलं किं, कथं च तस्य ज्ञानफलादाधिक्यमित्याकांक्षायां **चतुर्थे एकसूत्रे तद्भूतस्येत्यधिकरणे** भगवद्धर्माणां साधनदशायामुत्कृष्टत्वेपि फलदशायां मुक्तिभवने फलतो न कश्चिद्विशेष इत्याशंक्य, नियमादिभिर्हेतुभिस्तस्य नित्यत्वं, भक्तानां मुक्त्यनिच्छया तत आधिक्यं च मुख्यभक्तिमार्गस्योत्कर्षार्थं प्रसङ्गात्प्रतिपादितम् ॥ ४ ॥

(5) 2 ततः **पञ्चमे द्विसूत्रे न चाधिकारिकमित्यधिकरणे** मर्यादापुष्टस्यापि यत् भग-वदीयत्वरूपमन्तर्निष्ठारूपं यत्फलं तन्नित्यं, ज्ञानमार्गीयमुक्तेः सकाशादधिकमित्यनुप्रसङ्गेन निरूपितम् । एवमधिकरणद्वयेन पूर्वोक्तकर्मोपसंहारप्रकारे बीजं बोधितम् ॥ ५ ॥

(6) 4 ततः **षष्ठे चतुःसूत्रे बहिस्तूभयथेत्यधिकरणे** सर्वविधस्य पुष्टिमार्गीयस्य आश्रम-रूपसंन्यासधर्मानुपसंहारार्थं साधनत उत्कर्षबोधनायानुप्रसङ्गेन गृहत्यागो विचारितः । स च मध्यमाधिकारे एवेति फलति ॥ ६ ॥

(7) 1 ततः **सप्तमे एकसूत्रे सहकार्यन्तराधिकरणे** गृहत्यागिनो मर्यादापुष्टिमार्गीयस्य शमादिकं भावनासहकारित्वेन कर्तव्यम्, पुष्ट्यंशबाहुल्ये तु तेनापि भावनामात्रमेव कर्त-व्यमिति साधनव्यवस्थानुप्रसङ्गाद् दर्शिता ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमे **चतुःसूत्रे** गृहिणोपसंहाराधिकरणे, प्रथमसूत्रेण पूर्वोक्तेभ्यो जघन्याधिकारिणां त्यागानुकल्परूपं गृहे स्थित्वा भगवद्भजनं कर्तव्यमिति विचार्य, द्वितीयादिभिस्तस्य करणप्रकारस्तदाधिक्यं, भगवद्भावस्य लोकेष्वप्रकटनं, भगवद्भजनव्यतिरिक्तसमये लौकिककरणं, गृहिणोपसंहारश्रुतिमनुसृत्यानुप्रसङ्गाद्विचारितम् । तेन **विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापीत्यनेन** यत्पूर्वमुक्तं तस्य प्रकारो बोधितः ॥ ८ ॥

ततः **नवमे एकसूत्रे एवं मुक्तिफलानियम** इत्यधिकरणे तादृशस्य देहपातोत्तरं मुक्तिर्वा भगवदीयत्वं वेति संशये मुक्तिस्तु नियतैव, भगवदीयत्वं तु भगवत्कृपाधीनमित्यनियमो निर्णीतः । तेनानुकल्पोपि मर्यादामार्गादधिकः, निरवध्यानन्दपुरुषोत्तमसायुज्यादिति ॥ ९ ॥

एवमस्मिन्पादे बहिरङ्गविचारेण सप्रकारः कर्मोपसंहारो दर्शितः । एवमस्मिन्नध्याये चतुर्भिः पादैः सर्वसाधनं सप्रकारमुपदिष्टम् ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य पीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोध्यायः ।

अथ **चतुर्थाध्याये**वसरसङ्गत्या फलं निरूप्यते । तच्च फलं ब्रह्मविद इति चतुर्भिः पादैर्जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः प्राप्तफलस्य च क्रमेण तस्य यथाधिकारमवस्था निरूप्यन्ते ।

तत्र **प्रथमपादस्य द्विसूत्रे प्रथमेधिकरणे** प्रथमवर्णकेन श्रवणादीनामवान्तरफलत्वाय तेषामावृत्तिः कर्तव्येत्युच्यते । तेन पूर्वपादान्ते गृहिणोपसंहारे सर्वेन्द्रियाणामात्मनि प्रतिष्ठापनमुक्तम्, तत्प्रकारोत्र दर्शित इति पूर्वेण सह प्रकारप्रकारिभावः सङ्गतिरिति बोध्यम् । द्वितीयवर्णकेन तु ज्ञानभक्त्योः फलत उत्कृष्टत्वाय कर्ममार्ग आवृत्तिव्युत्पादनेन फलजघन्यत्वमपि बोधितम् । तेन कर्मणि तत्फले चानासक्तिरपि तत्प्रकारत्वेन बोध्यत इति सैव पूर्वेण सह सङ्गतिरिति बोध्यम् ॥ १ ॥

ततो **द्वितीये त्रिसूत्रे आत्मेतीत्यधिकरणे** प्रथमवर्णकेन ज्ञानफलं द्विविधं विचार्यते । मुख्यं त्वात्मप्रवेशरूपमनश्वरम्, द्वितीयं त्वधिकारिषूपस्थितेषु तेभ्यो ज्ञानोपदेशरूपमवान्तरफलम्, भगवदाज्ञापरिपालनात्मकम्, न त्वाचार्यत्वकामनाकृतमित्युच्यते । द्वितीये ननु 'न स पुनरावर्तत' इतिश्रुत्युक्तो ज्ञानभक्त्योः फलरूपः पुनरावृत्त्यभावः किं सावधिक उत निरवधिक इत्याशङ्कायाम्, निरवधिक इति सिद्धान्त उच्यते । नित्ये भगवद्रूप आत्मनि ब्रह्मविदो जीवात्मनः शुद्धजले जलस्येव प्रवेशेन तादृक्त्वस्यैव श्रुतावुक्तत्वादिति, भक्तिमार्गे च भगवतो मुक्तोपसृप्यत्वेन सेवार्थं तन्निकटस्थितेरपि

नित्यत्वादिति । एवमात्मोपदेशस्यावान्तरफलत्वं त्वत्रापि समानम् । ततो **द्वितीयसूत्रे** प्रतीकोपासकानां न मोक्षः, अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनादिति । अतः सा न कर्तव्येति बोधितम् । **तृतीये** सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति बोधितम् । तथा च सर्वत्रात्मभावनात् तथा स्फुरणाच्च दुःखस्य निवृत्तेस्तस्याप्यवान्तरफलत्वम् । पूर्वपाद उक्तानां गृहत्यागिनां यदान्तरं बाह्यं च साधनं तदत्रोपदिश्यत इत्यत्रापि तेन सह प्रकारप्रकारिभाव एव सङ्गतिरिति बोधितम् ॥२॥

ततस्**तृतीये पञ्चसूत्रे आदित्यादिमतय इत्यधिकरणे प्रथमसूत्रे** प्रतीकोपासना न कर्तव्या एव चेत्, ताः किमर्थमुपदिश्यन्ते, (नन्वेवमङ्गोपासना एव ?) सिद्धान्ते प्रतीकोपासना इत्याकांक्षायाम्, अवसरसङ्गत्या सिद्धान्ते अङ्गोपासना एव प्रतीकोपासना इति तत्स्वरूपमुच्यते । ताश्चोपासना जघन्याधिकारिणां फलदानद्वारा माहात्म्यज्ञापनेन भक्तिद्वारा आधिभौतिकसर्वात्मभावरूपज्ञान एवोपकुर्वन्तीत्युच्यते, अग्रिमसूत्रैस्तथैव प्रतिपादनात् । ततो **द्वितीयसूत्रे** भावनौत्कट्ये बहिर्भगवदध्यासरूपं प्राकट्यं फलमुच्यते । ततस्**तृतीये** ध्यानात्मनो मानसीमूर्तिसिद्धिरूपं फलमुच्यते । ततश्**चतुर्थे** लीला अपि भगवान् तथा प्रकटयतीत्युच्यते । ततः **पञ्चमे** अधिकारौत्कट्येन तेषां तत्रैव फलत्वं भासत इति श्रीभागवतोक्तस्मृतिबलेनोच्यते । तस्मात् तासां ज्ञानोपकार एव फलमिति सिध्यति ॥ ३ ॥

ततश्**चतुर्थे एकसूत्रे यत्रैकाग्रतेत्यधिकरणे** बहिरन्तर्भगवत्प्राकट्यवतोरुपासकयोर्न तारतम्यमिति सिद्धान्तः प्रसङ्गेन क्रियते ॥ ४ ॥

ततः **पञ्चमे एकसूत्रे आप्रायणेत्यधिकरणे** भगवत्प्राप्तिरूपपरमफलपर्यन्तं तस्यैवावस्था तिष्ठति । परमफलं च तस्य साक्षाद्भगवत्सेवनरूपं सिध्यतीत्यनुप्रसङ्गेन पुष्टिमार्गीयस्योक्तम् । इदमेव च पूर्वं तद्भूताधिकरणे प्रतिपादितमत्राङ्गोपासनाविषयेपि स्मार्यते । तेन पुष्टिमार्गीयस्य जीवत इदमवान्तरफलमिति बोधितम् ॥ ५ ॥

ततः **षष्ठे चतुःसूत्रे तदधिगम इत्यधिकरणे** मर्यादामार्गीयस्यावान्तरफलमवसरसङ्गत्योच्यते । तत्र **प्रथमसूत्रे** (चित्तशुद्धौ) ज्ञानोदये सति पूर्वपापनाशः, तदनन्तरं पापस्यानुत्पत्तिः । **द्वितीयसूत्रे** पूर्वपुण्यस्य नाशः, तदनन्तरं तदनुत्पत्तिः । कदाचित् प्रारब्धवशाद्भगवद्भावाच्च्युतौ उत्तरकर्मण उत्पत्तिरित्युक्तम् । ततस्**तृतीये** ज्ञानात् कर्मनाशे सति कर्मजन्यदेहस्यापि नाशादाचार्याभावेन ज्ञानादिसंप्रदायोच्छेद इत्याशंक्य, अनारब्धकार्याणामेव तेषां नाशः, न प्रारब्धकार्याणामिति, तेषां भोगैकनाश्यत्वादित्युक्तम् । ततश्**चतुर्थे** ब्रह्मविदोऽग्निहोत्रादिकरणमपि प्रारब्धभोगरूपकार्यायैव, येषामग्निहोत्रकरणरूपं प्रारब्धमस्ति तेषां तत्करणरूपेण भोगेन तन्निवृत्तेः, न तु तस्य कर्मणः संश्लेष इत्युक्तम् । तेन मर्यादामार्गीयस्य कर्मसंसर्गाभाव इत्यनेनाधिकरणेनावसराद्वा प्रसङ्गाद्वा साधितम् ॥६॥

ततः **सप्तमे त्रिसूत्रे अतोन्यापीत्यधिकरणे** पुष्टिमार्गीयस्य 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्याम् द्विषन्तः पापकृत्या'मिति श्रुतिबलात् विनैव भोगं प्रारब्ध-

IV-2

निवृत्तिरिति प्रथमसूत्र उच्यते । ततो द्वितीये 'यदेव विद्यये'ति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकरणप्राप्तौ तत्संश्लेषमाशङ्क्य, इदं वाक्यं कर्माङ्गभूतोद्गीथोपासनाविषयम्, न तु ब्रह्मविद्याविषयम्, अतो न तस्य आपादयितुं शक्यते कर्मसंश्लेषो ब्रह्मविदः । किञ्च, यद्यनया कर्मकरणं प्रसक्तं क्रियते, तदा ब्रह्मवित्कर्ममोक्षायैव कर्म करोतीति तच्छ्लेषाभावायैव तत् फलिष्यतीति तु मर्यादामार्गरीत्या समाधानम् । पुष्टिमार्गीयस्तु केवलं भगवदासक्तः, भगवद्गुणानां च जीवगुणाः अंशाः, जीवनिष्ठं विद्यारूपं यज्ज्ञानं तद्भगवज्ज्ञानस्य अंश इति सिध्यति । तथा सति जीवनिष्ठविद्ययापि चेत् न मर्यादामार्गीयस्य कर्मश्लेषः, तदा भगवत्स्वरूपासक्तस्य पुष्टिमार्गीयस्य कर्मश्लेषः कैमुतिकन्यायेनैवापास्त इत्युक्तम् । ततस्तृतीये पुष्टिमार्गीयः पूर्वोक्तप्रकारेण स्थूललिङ्गशरीरे क्षपयित्वा ततो यथाधिकारं भगवत्साक्षात्कारादिरूपेण फलेन सम्पद्यत इति परमफलमुक्तम् । अत्र क्षपणं च कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे व्रजभक्तानां जीवकोशध्वंसरूपम् । भोगश्च तदनन्तरदर्शनादिरूपो जीवद्दशायामेव भवतीत्यवान्तरफलपरिसमाप्तिरिति मम प्रतिभाति ।

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयपादे म्रियमाणस्य ब्रह्मविदोवान्तरफलव्यवस्था अवसरसङ्गत्योच्यते ।

तत्र प्रथमे चतुःसूत्रे वाङ्मनसीत्यधिकरणे तत्र प्रथमसूत्रे 'अथाकामयमान' (१) ४
इति वाजसनेयिश्रुतिमालम्ब्य म्रियमाणस्य पुष्टिमार्गीयस्य म्रियमाणदशायां बहिर्मनसि वा दर्शनं वेणुनादश्रवणं वा भवति, तदा तस्य वाङ्मनसि संपन्ना भवतीत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे पूर्वोक्तेनैव हेतुना अन्यान्यपीन्द्रियाणि मनसा सह सङ्गतानि भवन्तीत्युक्तम् । ततस्तृतीये सर्वेन्द्रियविशिष्टं मनः प्राणे सङ्गतं भवतीत्युच्यते । ततश्चतुर्थे तत्सर्वविशिष्टप्राणो हृदि वा बहिर्वा प्रकटे भगवति लीनो भवतीत्युच्यते । तथा चानेन क्रमेण तस्येन्द्रियाणि भगवति लीयन्ते, आत्मापि लीयते, 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति, अत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुतेरित्युच्यते । तस्यालौकिकदेहप्राप्तिश्चतुर्थे पादे वक्ष्यते ॥१॥

ततो द्विसूत्रे द्वितीये भूतेष्वित्यधिकरणे म्रियमाणस्य मर्यादामार्गीयस्य व्यव- (२) २
स्था अवसरगर्भेण प्रसङ्गेनोच्यते । तत्र प्रथमसूत्रे तस्येन्द्रियाणि भूतेषु लीयन्त इत्युच्यते, स्वयं तु हृद्येवं भगवन्तं प्राप्य मुक्तो भवतीत्यपि तेन सूच्यते । ततो द्वितीये सूत्रे भक्तो ज्ञानी च मर्यादामार्गीयौ भवतः । तत्रोभयोरियं व्यवस्था, उत भक्तस्य पुष्टिमार्गे प्रवेश इत्याशङ्क्य, द्वयोरपीयं व्यवस्थेत्युच्यते ॥ २ ॥

ततस्तृतीये नवसूत्रे समाना चासृतीत्यधिकरणे उभयोर्मुच्यमानत्वेपि प्राणा- (३) ९
दिलयप्रकारे पुष्टिमर्यादास्थयोः कुत एवं (विशेषादेव) विशेष इति वक्तुं पुष्टिमार्गीयस्य मर्या-

दामार्गादाधिक्यमुपोद्धातेन विचारितम् । तत्र **प्रथमसूत्रे** साधनद्वारा मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादा, विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा । अतस्तयोः संकरः कदापि न भवतीति विशिष्टेच्छया आधिक्यमुक्तम् । ततो **द्वितीये** पुष्टिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्यादामार्गीयमुक्तेः संसारतौल्यव्यपदेश इत्युक्तम्, तेन पुष्टिमार्गस्याधिक्यं सूच्यते । ततस्**तृतीये** यदि तस्याः संसारतुल्यत्वं तदा तस्या हेयत्वं स्यात्, तद्बोधकश्रुतेः प्रतारकत्वं चेत्याशङ्कायाम्, पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं दुर्ज्ञेयम् । अतस्तदज्ञानान्मर्यादामार्गीयमुक्तिर्येषामीप्सिता तान् प्रति तामेवोपादेयत्वेन श्रुतिर्वदति, रागिणः प्रति स्वर्गादि उपदिश्यते (तद्वत्[1] । ततश्**चतुर्थे** तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं क्वचिच्छ्रूयेत), यतो नैवम्, अतो नैवमित्याशङ्कायाम्, तदनुपदेशने बीजमाह । पुष्टिमार्गीयाणां हि अवस्थाद्वयम्, विरहः प्रियसङ्गो वा । तत्राद्ये स्वास्थ्याभावान्नोपदेशः । द्वितीये तु भगवत्संनिधानेन तदग्रे धार्ष्ट्यस्य कर्तुमशक्यत्वान्नोपदेशः । अत उपदेशाभावान्न तस्याः सत्ता वक्तुं शक्येत्युक्तम् । ततः **पञ्चमे** भगवदीयानां विरह एव कथमित्याशङ्कायाम्, पुष्टिमार्गे भगवतो रसात्मकत्वस्यैव प्राकट्यात् तेनैव तदुपपत्तिरिति युक्त्या समाहितम् । ततः **षष्ठे** विरहाङ्गीकारे श्रुतिविरोधमाशंक्य, श्रुतौ शरीरसंबन्धिन एव दुःखस्य निषेधो, न भगवद्विरहजन्यस्येत्येवं समाहितम् । ततः **सप्तमे** श्रुत्या, **अष्टमे** च स्मृत्या तद्दृढीकृतम् । ततो **नवमे** सर्वासां रसावस्थानां सत्ता श्रीगोकुल एव विद्यत इति श्रुत्या व्यवस्थापितम् ।[2]एवं पञ्चभिः सूत्रैः प्रमाणपूर्वकं रसावस्थास्थापनेन पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं व्यवस्थापितम् । अतः पुष्टिमर्यादायामुपदेशेपि न कश्चिद् दोष इत्यर्थात् सूचितं भवति ॥ ३॥

ततश्**चतुर्थे एकसूत्रे अविभागो वचनादित्यधिकरणे** प्रसङ्गात् पुष्टिमार्गीयस्य नित्यलीलारूपफलानुभवस्य नित्यत्वं मर्यादामार्गात् फलतो विशेषप्रतिपादनाय विचारितम् ।

ततः **पञ्चमे एकसूत्रे तदोकोग्रज्वलनाधिकरणे** मर्यादामार्गीयस्य ब्रह्माण्डमध्ये सद्यो मुक्तिप्रकारो विचारितः । तदग्रिमे च अवसरसङ्गत्या मर्यादामार्गीयस्य जीवोत्क्रान्त्यनन्तरं क्रममुक्तिप्रकार उच्यते । तत्र साधारणस्यापि जीवस्य इन्द्रियरूपाभिस्तेजोमात्राभिः सहैव येन केनचिद्द्वारेण निर्गमनम्, तथापि यस्य साधनेन (परमात्मा तुष्टः,) स जीवस्तु एकशतनाडीषु या शताधिका मूर्धन्या नाडी, तया ऊर्ध्वं त्य 'क्त्वा' निष्क्रामति, साधनेन तुष्टो यो हृदयवर्ती परमात्मा तदनुग्रहाद्विद्यासामर्थ्याच्च या भगवत्स्मृतिपरंपरा, तया तस्यानुग्रहः, तेन मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणमित्युक्तम् ॥ ५ ॥

ततः **षष्ठे चतुःसूत्रे रश्म्यनुसार्यधिकरणे** । तत्र **प्रथमसूत्रे** यः क्रमेण मोक्षाधिकारी रश्म्यनुसारी मूर्धन्यनाड्या निःसरति तस्यापि हृदयाग्रे प्रकाश इत्युक्तम् । ततो **द्वितीये** **तृतीये** च रात्रिकृतोऽयनकृतो विशेषश्च नास्तीत्युक्तम् । ततश्**चतुर्थे**

१ चिह्नान्तर्गतफक्किका त्रुटितेति प्रतिभाति । २ इतः परं सूत्रत्रयं भिन्नाधिकरणत्वेन श्रीगोपेश्वरा इच्छन्ति, भावप्रकाशिकाकाराः श्रीकृष्णचन्द्राश्च ।

स्मृतौ धूममार्गस्याप्युक्तत्वात् तत्र च रात्रिदक्षिणायनादीनामुक्तत्वादर्चिरादिमार्गे च ज्योतिरुत्तरायणादीनामुक्तत्वान्मुच्यमानस्य कथं न विशेष इत्याशंक्य, स विशेषो योगिन एव, गती च ते स्मार्ते, अतो न ज्ञानिनः, तेन ज्ञानिन उत्क्रमणे सर्वोऽपि कालः समान इत्युक्तम् । एतस्य करणग्रामनिष्पत्तिस्तु यत्र प्रारब्धसमाप्तिस्तत्र भूतेष्वेव भविष्यतीति ज्ञेयम् । उपक्रमे तथैवोक्तत्वादिति ॥ ६ ॥

एवमस्मिन् पादे पुष्टिमर्यादामार्गीययोर्म्रियमाणावस्था विचारिता ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ **तृतीयपादे** क्रममुक्त्यधिकारिणो ब्रह्मविदोऽर्चिरादिमार्गेण गच्छतो व्यवस्थावसरप्राप्तोच्यते ।

तत्र **प्रथमे चतुःसूत्रे अर्चिरादीत्यधिकरणे** ज्ञानमार्गीयस्य भक्तस्य चेत्युभयोरर्चिरादिमार्गेण गमनम्, उत सद्योमुक्तिरितिसंशये, यथा ज्ञानिनो नियमाभावस्तथा भक्तस्यापीति पूर्वपक्षे, पञ्चाग्निविद्यायां ज्ञानमार्गीयाणामेवोपक्रान्तत्वात्तेषामेव तेन मार्गेण गतिः, न तु भक्तस्यापीति निश्चीयते । ततस्त्रिभिः सूत्रैस्तन्मार्गपर्वनिर्धारः क्रियते । श्रुतिभेदेन पर्वभेदानामनेकधोक्तत्वात् मार्गभेदे प्राप्ते देवयानस्य मार्गस्य श्रुत्यन्तरे यदैक्यमुक्तं तद्विरोधसंभवात् । पर्वसु निर्धारितेषु तु यस्य यत्पर्वभोगो भावी तं प्रति तत् पर्व, अन्यंप्रत्यन्यत् । यथा महामार्गे नानाग्रामेषु सत्स्वपि कस्यचित् कस्मिंश्चिद् ग्रामे अवान्तरनिवासः, अन्यस्यान्यस्मिन् ग्रामे सः, तद्वत् । एवं पर्वभेदेऽप्युपपत्तौ ब्रह्मलोकगमनस्यैक एवार्चिरादिमार्गो देवयानाख्यः सिध्यतीति निर्णीतम् ॥ १ ॥ (1) 4

ततो **द्वितीये त्रिसूत्रे आतिवाहिकाधिकरणे** तेन मार्गेण कथं गच्छतीत्याकांक्षायामवसरगर्भेण प्रसङ्गेन गमनप्रकारो निर्धार्यते । तत्र पर्वभूतविद्युल्लोकपर्यन्तं विद्यासामर्थ्येनैव गच्छति । ततो विद्युल्लोके अमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकगमयिता तत्रागत्य तं विद्युल्लोकस्थं गन्तारं ब्रह्मलोकं प्रापयतीति श्रावितम् । एवं सति येषां विद्युल्लोकभोगोऽस्ति ते वरुणादिलोकं गच्छन्ति । तत्र सः ब्रह्मलोकप्रापयिता आयाति न वेति संशये, तत्राप्यायाति, श्रुत्यन्तरे प्रजापतिलोकानन्तरमपि ब्रह्मलोकस्योक्तत्वात्, ब्रह्मलोकप्रापयितॄणां पुरुषाणां च बहुत्वात्, यस्य यल्लोकभोगेन प्रारब्धसमाप्तिस्तं तत एव लोकाद्ब्रह्म प्रापयन्तीति प्रथमसूत्रे निर्णीतम् । तेषां ब्रह्मलोकप्रापका ये पुरुषास्ते आतिवाहिकशब्देनोच्यन्त इत्यपि । ततो द्वितीये सूत्रे अपुनरावृत्तिश्रुत्या देवयानं पन्थानं प्राप्तानां ब्रह्मवित्त्वात्तेषां सद्योमुक्तिरेवोचितेति तेषामवान्तरलोकभोगजनिका कामनैव कुतः । किञ्च, 'यत्कर्मभिर्यत्तपसे'ति भगवद्वाक्ये मर्यादाभक्तस्य या लोकान्तरकामनोक्ता सापि कुतः । तेषां (2) 3 आतिवाहि-कः मू.

सद्योमुक्तेरेव प्रथमाधिकरणे निर्धारादित्याशङ्क्य, केषाञ्चित् ज्ञानिनां मर्यादाभक्तानां व्यामोहितत्वात् सा । व्यामोहश्च लीलासिद्ध्यर्थं, येऽवान्तर्लोकाः कृतास्तत्सृष्टिसार्थकत्वाय भगवतैव क्रियते । अतो नानुपपत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे ये वरुणादिलोकं गतास्तेषां स्वत एव ब्रह्मप्राप्तिरस्तु । आतिवाहिकस्य विद्युल्लोकीयत्वश्रावणेन तेषु लोकेषु तदभावादित्याशङ्क्य, श्रुतावातिवाहिकस्य न विद्युल्लोकीयत्वमभिप्रेतम् । 'पुरुषोऽमानव एत्ये'ति श्रावणाद्ब्रह्मलोकीयत्वम् । वैद्युतत्वं तु तस्य विद्युल्लोकपर्यन्तमागमनात् । अतो लोकान्तरादपि ब्रह्मलोकप्राप्तावातिवाहिकापेक्षास्तीत्युक्तम् । किञ्च, वाजसनेयके 'ब्रह्मलोकान् गमयती'ति श्रावितम् । छान्दोग्ये तु 'ब्रह्म गमयती'ति श्रावितम् । तेन मर्यादामार्गीयं भक्तं वैकुण्ठलोकान् गमयति । ज्ञानमार्गीयं त्वक्षरब्रह्म गमयतीत्यपि तत्र निर्णीतम् । एवमेतेन गमनप्रकारो निर्णीतः ॥ २ ॥

(3) ४ ततस्तृतीये अष्टसूत्रे कार्यं बादरिरित्यधिकरणे पूर्वसूत्राधिकरणश्रुत्युक्तस्य प्राप्तव्यस्य ब्रह्मणः किमविकृतब्रह्मत्वम्, उत कार्यब्रह्मलोकत्वमिति संशये, प्रथमं पञ्चसूत्रैर्यद्बादरिमतमुक्तम्, तत्राधिकृतस्य परब्रह्मणो व्यापकत्वादत्रोक्तं गमनं न सङ्गच्छते तस्मात् । किञ्च, श्रुत्यन्तरे 'ब्रह्मलोका'निति 'तेषु वसन्ती'ति च बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषितत्वादपि तथा । तत्र ब्रह्मत्वव्यपदेशस्तु ब्रह्मसामीप्यात् । कल्पसमाप्तौ कार्यब्रह्मलोकस्य नाशे चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सह तस्यापि चतुर्मुखवत् परब्रह्मप्राप्तेः श्रुतौ स्मृतौ चाभिधानादपि प्राप्यब्रह्मलोकोऽपर एव, न तु परब्रह्मेति पूर्वपक्षत्वेनोक्तम् । ततस्त्रिभिः सूत्रैर्जैमिनिमतं सिद्धान्तत्वेनोक्तम् । तत्र प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्दस्य बृहत्वादिगुणविशिष्टत्वेन परस्मिन्नेव मुख्यवृत्तत्वात् गौण्याऽपरब्रह्माङ्गीकारो न युक्त इत्युक्तम् । ततो द्वितीये कौषीतकिश्रुतौ प्रजापतिलोकाद्ब्रह्मलोकस्य पार्थक्येनोक्तत्वात् छान्दोग्ये अर्चिरादिमार्गप्राप्यत्वेन समाप्तौ 'ब्रह्म गमयती'त्युक्तत्वात् प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्य कुत्राप्यश्रवणाद्गमनस्य प्रारब्धहेतुकत्वेन विलम्ब्यप्राप्तेः संभवाच्च न गमनादिश्रुतिस्मृतिविरोध इत्युक्तम् । ततस्तृतीये 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुतौ परप्राप्तिर्या उक्ता सैवाग्रिमर्चा विव्रीयते । तस्यां च ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा या प्रतिपत्तिरुच्यते, सा परेणैव सह । कुत्रापि श्रुतौ कार्यरूपे प्रतिपत्तेरनभिप्रेतत्वात् । अतो ब्रह्मशब्देन परब्रह्मैवोच्यत इति सिद्धान्तितम् । एवमष्टभिः सूत्रैः गन्तव्यब्रह्मस्वरूपं प्रसङ्गान्निरूपितम् ॥ ३ ॥

(4) १ ततश्चतुर्थे एकसूत्रे अप्रतीकालम्बनाधिकरणे पूर्वोक्तप्रकारेणातिवाहिकप्रापिता ब्रह्मप्राप्तिः किं सर्वेषामुपासकानाम्, उत केषाञ्चिदेवेति संशये, अप्रतीकालम्बनानेवातिवाहको नयतीति निश्चीयते । तत्र प्रतीकोपासका द्विधा । केचिदतस्मिंस्तत्त्वेनोपासकाः, अन्ये तु तदङ्गेषु तत्त्वेनोपासकाः । तत्राद्यानामुपासनैव व्यङ्ग्या । 'योऽन्यथा सन्तमात्मान'मिति वाक्योक्तदोषप्रसङ्गात् । द्वितीयानां तूपासनाव्यङ्ग्यत्वाभावेपि 'याव-

3-4

न्मनसो गतं तत्रास्य कामचारो भवती'त्यादिश्रावणेन तत्क्रतुन्यायतस्तत्रैव पर्यवसानेन तेषां ब्रह्मप्राप्तेरनभिप्रेतत्वात् । पञ्चाग्निविद्यायास्तु अङ्गोपासनात्वेन प्रतीकत्वेपि वाचनिकत्वात् तेषां नयनम् । तस्मात् ये परब्रह्मोपासकास्तानेव नयतीति ज्ञानमार्गीया व्यवस्था । भक्तिमार्गीयस्तु निष्कामाङ्गोपासनकर्ता भक्तः सन् भक्तिबलादेवातिवाहिकं विनैव स्वयं गच्छतीति तत्क्रतुश्चेति सूत्रशेषेण निश्चीयत इत्युक्तम् । एवमत्र चतुर्भिरधिकरणैः सप्रकारा गच्छद्ब्रह्मविद्व्यवस्थोक्ता । सङ्गतिस्तत्रावसर एव ॥ ४ ॥

ततः **पञ्चमे एकसूत्रे विशेषं च दर्शयतीत्यधिकरणे** भक्तिमार्गीयाणां ज्ञानमार्गीयाणां चाविशेषेणैव ब्रह्मप्राप्तिः, उत गमने विशेषात् फलप्राप्तावपि कश्चिद्विशेषोस्तीति सन्देहे, 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति यजुर्व्याख्यानरूपायां 'सत्यं ज्ञान'मित्यस्यामृचि ज्ञानमार्गीयस्य अक्षरप्राप्तिरेव, भक्तिमार्गीयस्य तु 'यमेवैष वृणुते' इति श्रुत्युक्तवरणेन भक्त्या हृदि अक्षरब्रह्मप्रादुर्भावात्तत्र स्थितेन पुरुषोत्तमेन सह भोग उच्यते । तत्र भक्तिमार्गः पुष्टिमर्यादाकेवलपुष्टिभेदेन द्विविधः । तत्राद्यस्य यथाधिकारं पुरुषोत्तमानुभवरूपो भोगः । द्वितीयस्य तु यथाधिकारं ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनरूप इति विशेषं श्रुतिर्दर्शयति । तस्मात् ब्रह्मप्राप्तावस्ति तयोर्विशेष इति प्रसङ्गगर्भया पूर्वोक्तसङ्गत्यैव निर्णीतम् ॥ ५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

ततश्चतुर्थे पादे पञ्चभिरधिकरणैः प्राप्तफलस्य ब्रह्मविदो व्यवस्था वक्तव्या । तत्र ब्रह्मविदो भक्तिज्ञानमार्गभेदेन द्विविधाः । भक्तिमार्गीया अपि मर्यादापुष्टिकेवलपुष्टिभेदेन द्विविधाः । अवान्तरभेदास्त्वनेके । तत्र ज्ञानमार्गीयाः पुष्टिमर्यादामार्गीयाश्च प्रायशः क्रमेणैव मुच्यन्ते । अतिकृपया तु केचित् सद्योऽपि । पुष्टिमार्गीयास्तु सद्य एव । एवमेतेषु ब्रह्मवित्सु ज्ञानमार्गीया अक्षरोपासकत्वात्तत्रैव पर्यवसन्नाः सद्यः क्रमेण वा तमेव प्रविशन्ति । पुष्टिमर्यादामार्गीयास्तु सद्यः क्रमेण वा नित्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्ति । तेषां लौकिक्यामेव गुहायामक्षरम् । तत्र स्थितं पुरुषोत्तमं चानुभूय पुरुषोत्तमस्वरूपे प्रविशन्तीत्येतावत्पूर्वपादान्ते सिद्धम् । ये पुनः क्रमेण नित्यं भगवल्लोकं प्राप्नुवन्ति, ते तत्रैव भगवन्तं भिन्नमीश्वरत्वेनानुभवन्तो यथाधिकारं सेवौपयिकदेहं प्राप्नुवन्तीत्यर्थात् सिध्यति । तदपि तृतीयस्कन्धे 'अथो विभूतिं मम मायाविनस्ता'मिति कपिलदेववाक्यादवसीयते ।

अतःपरं पुष्टिमार्गीयस्य प्राप्तफलस्य 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इति श्रुत्युक्ता व्यवस्थावशिष्यते । सा विशेषदर्शनसूत्रे संक्षेपेण सिद्धास्मिन्पादे प्रपञ्च्यते ।

ततः **सम्पद्याविर्भाव इति चतुःसूत्रे प्रथमाधिकरणे प्रथमसूत्रे** भगवत्स्वरूपे लीनस्य पुष्टिमार्गीयस्य स्वलीलानुभावनार्थं भगवता बहिराविर्भावः क्रियते, अनुगृ-

हीतत्वात् । स चाविर्भावो भगवत्स्वरूपबलेनैव लीलाधिकरणे भवति, न तु प्रपञ्च इति श्रुतिबलादुक्तम् । ततो द्वितीये तस्यैवमाविर्भावेपि मुक्तत्वं नापैतीत्युक्तम् । ततस्तृतीये एवं फलदातुः परमात्मत्वमेवेत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'सत्यं ज्ञान'मित्यस्या ऋचः 'ब्रह्मविदाप्नोती' त्यनेनैकवाक्यत्वं व्याख्यानव्याख्येयभावादस्ति, तस्मादयमेवार्थ इति निर्धारितम् ॥

ततो द्वितीये अष्टसूत्रे ब्राह्मेणेत्यधिकरणे येन देहेनायं जीवो लीलानुभवं करोति तादृशो देह उपोद्घातेनावसरेण वा विचारितः । तत्र प्रथमसूत्रे सच्चिदानन्दात्मकेनैव देहेन ब्रह्मणा सह भोगान् भुङ्क्त इति स देहस्तादृशो ब्रह्मणा सम्पादित इति साधितम् । तत्प्रकरणे ब्रह्मात्मकानामेवान्नमयादिविभूतीनामुपन्यासादिति जैमिनिमतकथनमुखेन तत्सम्मतिश्च प्रदर्शिता । ततो द्वितीयसूत्रे प्रज्ञानघनश्रुत्या केवलज्ञानात्मको ब्रह्मणो विग्रहो बोध्यते । अतस्तादृशेन सह भोगकर्त्रा ज्ञानात्मकेनैव भवितव्यम् । नचैवमानन्दानुभवेन सर्वकामाशनबाधः शङ्कनीयः । भगवतः पूर्णानन्दत्वात् तत्सम्बन्धेनैवानन्दानुभवः सिद्धः । तस्माद्विग्रहं विनैव केवलस्वरूपेण भुङ्क्त इत्यौडुलोमिमतमुक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे 'सत्यं ज्ञान'मित्यस्यामृचि गुहाया उक्तत्वात् तस्याश्च विग्रह एव संभवात् श्रुतौ विग्रहत्वेनैवोपन्यासः । ते च विग्रहा भगवद्धाम्नि पूर्वमेव वर्तन्ते भगवद्धर्मरूपाः । तेषु कस्मिंश्चिदयं चिन्मात्र एवाविश्याभिमानं कृत्वा भगवदिच्छानुरूपलीलात्मकान् भोगान् भुङ्क्ते । तस्मान्न चिन्मात्रत्वस्य नित्यविग्रहवत्त्वस्य च विरोध इति मतद्वयं संगृह्य तादृशविग्रहेणैव भुङ्क्त इति स्वमतमुक्तम् । ततश्चतुर्थे सूत्रे तादृशदेहप्राप्तौ भक्ते भगवदनुग्रह एव हेतुरित्युक्तम् । तेन तादृशो भोगो न सर्वेषाम्, किन्त्वत्यन्तभगवदनुगृहीतानामेवेति वरणश्रुत्या सिध्यति । ततः पञ्चमसूत्रे अतो हेतोः भगवाननन्याधिपतिः । अनन्याश्च त एव ये साधनत्वेन (फलत्वेन) च भगवन्तमेव जानन्ति । तस्मात्तदर्थमेवं भगवतः सङ्कल्प इत्युक्तम् । तेन तदेकतानतया तदाश्रयतया च ते सर्वदा तिष्ठन्तीति सिध्यति । ततः षष्ठे सूत्रे मुक्तस्य देहाङ्गीकारप्रतिकूलं बादरिमतमाह । 'यत्र हि द्वैतमिव भवती'त्यादिश्रुतिरमुक्तिदशायां द्वैतदर्शनमुक्त्वा 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू'दित्यादिना मुक्तस्य द्वैतदर्शनं निषेधति । तथा सति द्वितीयदर्शनाभावे कामभोगवार्तैव दूरेति तदाक्षेप्यो देहोपि दूरतरः । एतन्मते 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादिश्रुतिः पूर्वकक्षाविश्रान्ता । ततः सप्तमे बादरिविरुद्धं जैमिनिमतमाह । जैमिनिस्तु मुक्तस्य देहसत्तां मन्यते । 'ब्रह्मविदाप्नोती'ति श्रुतिः पूर्वकक्षाविश्रान्तेत्यत्र मानाभावान्न बादरिमतं साधीयः । अनेन श्रुतिविरोधापत्तेः । श्रुतौ हि 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यत्र ज्ञानस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते, 'नायमात्मे'त्यत्र वरणैकप्राप्यत्वम् । अतः साधनबोधकश्रुत्योः परस्परविरोधः । 'सोश्नुत' इत्यादिना परप्राप्तिरुपन्यस्यते । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यत्र ब्रह्मणि जीवस्य लय उच्यते । अतः फलबोधकश्रुत्योर्विरोधः । एवं विरोधे सति तदभावाय

4

गतिरवश्यं कल्पनीया । तत्र पुष्टिमर्यादाभ्यां मार्गभेदस्य सिद्धत्वात् तत्तन्मार्गीयस्य तत्तदेव फलं परममिति व्यवस्थितविकल्प एव ज्यायानिति नैकतरादरणं युक्तमिति । ततोऽष्टमे भगवान् व्यासः स्वसिद्धान्तमाह । लोके हि शरीरं भूतजन्यं भोगायतनं च दृष्टम् । मुक्तस्य तु शरीरतदभावावाक्षेपलभ्यौ न निवारयितुं शक्यौ । अतः शरीरमेव तादृशं कल्पनीयं येन श्रुत्यविरोधः । तत्र भूमविद्याया 'मात्मतः प्राण' इत्युपक्रम्य 'आत्मत एवेदं सर्व'मित्यन्तेन भगवत एव सकाशाद्भोगोपयोगिसर्वसामग्रीश्रावणान्मुक्तस्य शरीरं न भूतजन्यम्, तस्मादशरीरम् । तत्रैव 'आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द' इति श्रावणात्तच्छरीरं भोगायतनम् । तस्माच्छरीरमपि । एवमुभयविधत्व आस्थिते श्रुतीनां न कश्चिद्विरोधः ॥

ततस्तृतीये द्विसूत्रे तत्त्वभावाधिकरणे गुणोपसंहारपादोक्तं निर्दोषपूर्णगुणं भगवत्स्वरूपमेव फलमिति विचारितम् । तत्र पूर्वसूत्रे दोषरूपाणामज्ञत्वादीनां भगवति या प्रतीतिः, सा भ्रान्ता, स्वप्नवदर्थाभावेपि प्रतीयते । तस्माद् ब्रह्म निर्दोषमित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे याः पौगण्डादयोवस्थाः, ये च गुणास्ते सर्वे सन्त एव मायापसारणाद्भक्तानां प्रतीयन्ते । तस्माद् ब्रह्मानन्तगुणपूर्णमवतारेपीत्युक्तम् । तथा चावसर एव सङ्गतिरित्यर्थः ॥३॥ (3) 2

ततश्चतुर्थे द्विसूत्रे प्रदीपवदित्यधिकरणे फलानुभवोपकरणं प्रकृतत्वाद्विचार्यते । (4) 2 पूर्वाधिकरणयोः फलप्राप्त्युपकरणस्य फलस्वरूपस्य च विचारितत्वात् । अतोवसरोत्र सङ्गतिः । तत्र प्रथमसूत्रे मुक्तस्य भगवत्कृपयाभिव्यक्ताभ्यां जैवज्ञानक्रियाभ्यां योगेपि न ताभ्यां भगवता सह कामभोगकरणसमर्थो भवति, किन्तु यथा प्राचीनः प्रकृष्टो दीपः स्नेहयुक्तायामर्वाचीनायां वर्त्यां प्रविष्टस्तां समानकार्यक्षमां करोति, तथा भगवानपि स्वदत्ते मुक्तदेहे जीवेन सह प्रविष्टस्तं देहं स्वभोगरूपकार्यक्षमं करोति । यतो 'भर्ता स' न्निति भर्तृसूक्तारम्भमन्त्रे भगवतः क्रीडार्थं बहुधा आवेश उक्तः । तेनैवं ज्ञायते क्रीडोपयोगिभगवदावेश एव फलानुभवोपकरणमिति । ततो द्वितीयसूत्रे अस्थूलादिश्रुतेः सर्वकामभोगश्रुतेश्च यो विरोधः स सुषुप्तिमोक्षभेदेन भगवदाविर्भावप्रकारभेदात् परिहृतः ॥

ततः पञ्चमे षट्सूत्रे जगद्व्यापाराधिकरणे भोगप्रकारो विचारितः । तत्र प्रथमसूत्रे 'सोश्नुते सर्वान् कामा'निति श्रुतिर्मुक्तिप्रकरणस्था । तस्मात्तत्र न जगत्संबन्धः । (5) 6 किञ्च, भगवल्लीला कालमायाद्यतीता । तेन प्राकृतं जगत् ततो दूरतरमिति न तत्संबन्धः । अतो लौकिकव्यापाररहितमेव मुक्तस्य भोगकरणमित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'तिश्रुत्युक्तप्रत्यक्षोपदेशेन तस्य जगद्व्यापारसाहित्यमाशङ्क्य, श्रुतौ सर्वपदेन न जगदुच्यते, किन्तु लीलास्थाः पदार्था एवोच्यन्ते । तेषामेव दर्शनम् । अतो न श्रुतिविरोधः । किञ्च, पूर्वोक्तश्रुत्यनन्तरं 'स एकधा भवती'ति भक्तस्य नानारूपबोधिका श्रुतिः पठ्यते । तेन नानारूपैर्नानालीलां भगवदनुभावितामनुभवतीति न लीलानामनित्यत्वम्, नापि काचिदन्यानुपपत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे 'आयास्य' इत्यागमन-

भविष्यत्त्वबोधकभगवद्वाक्याल्लीलानां भक्तरूपाणां चानित्यत्वमाशङ्क्य, भगवल्लीला प्राकृतविलक्षणा भगवदिच्छयैवोपपद्यमाना न कुतर्कैरन्यथा भाव्या, किन्तु श्रुत्या नित्यत्वेनोक्तत्वादलौकिकानुसरणमेव कर्तव्यमित्युक्तम्। ततश्चतुर्थसूत्रे अस्मिन् सूत्रे कुतर्केणान्यथाभावनं न कर्तव्यमिति यदुक्तं तदेव श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां साधितम्। ततः पञ्चमसूत्रे जीवस्य भोगमात्र एव भगवत्साम्यम्, न तु सर्वथेति 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इतिश्रुतेर्न विरोध इत्युक्तम्। एवमत्र पञ्चसूत्र्या भगवतः परमफलत्वमर्थादुक्तं भवति। ततः षष्ठे ईदृशं परमफलं प्राप्य भक्तानां ज्ञानिनां चावृत्तिर्नास्ति। तत्र प्रमाणं च शब्दः श्रुतिरूपः स्मृतिरूपश्चेत्युक्तम्। एवं षड्भिः सूत्रैः फलभोगप्रकारो विचारितः॥ ५॥

वेदान्तीयन्यायमालामणुभाष्यानुसारिणीम्। सौकर्यायार्थबोधस्य चकार पुरुषोत्तमः॥ १॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

चतुर्थाध्यायः समाप्तः॥

परिशिष्टम्।

श्रीगोपेश्वरकृता चतुर्थाध्यायाधिकरणमाला।

पूर्वाध्याये साधनं निरूपितम्, इदानीं मुख्यमवान्तरं चेति द्विविधं फलमत्र निरूप्यते, कार्यकारणभावसङ्गत्यावसरसङ्गत्या च। तेन ब्रह्मणस्तत्सम्बन्धिप्राप्तेर्वा फलत्वेन ब्रह्मविचाराद्ब्रह्मसम्बन्धिन्या विचाराद्वा शास्त्रसङ्गतिर्विषयविषयिभावः। अध्यायसङ्गती तूक्ते। सूत्रपादाधिकरणानां सङ्गतयोऽग्रे स्फुटाः। तत्र **प्रथमे द्विसूत्रे आवृत्त्यधिकरणे** अवान्तरफलमुच्यते। तत्र प्रथमसूत्रे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इत्यादिवाक्यैर्विहितं श्रवणादिकं किं सकृदेव कर्तव्यमुतासकृदिति संशये, सकृदेव कर्तव्यम्, तावतैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वसिद्धेरिति पूर्वपक्षे, छान्दोग्ये 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति वाक्येन जडजीवयोर्ब्रह्मात्मकत्वस्य नवकृत्व उपदेशाच्छ्रवणादीनामावृत्तिः कर्तव्येति सिद्धान्तः। ततो द्वितीयसूत्रे 'यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः। तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्तम्' इति स्मृतिरप्युक्तार्थे लिङ्गम्। श्रुत्यनुमापकत्वात्स्मृतिर्लिङ्गम्। अत्र च परिमार्गस्य दृष्टद्वारताञ्जनदृष्टान्तेन बोध्यत इत्युक्तम्। तेनात्र श्रवणादीनां स्वेन स्वरूपेण साधनत्वेपि तेषामावर्त्यमानत्वेन रूपेण फलत्वम्। 'आत्मा वा अरे' इति वाक्ये दर्शनकथनानन्तरं श्रवणादिकथनात्। तेनात्मनः परोक्षज्ञानमप्यवान्तरं फलमिति सिध्यति। ततो द्वितीयवर्णके श्रुतौ कर्मज्ञानभक्तीनामुक्तत्वेऽपि न त्रयाणां फलतस्तौल्यम्, किन्तु ज्ञानभक्ती फलत

उत्कृष्टे इति ज्ञापयितुं कर्मफलजाघन्यमप्यत्र बोध्यत इत्याशयेन आवृत्तिः पुनः पुनर्जन्म कर्मफलं तत्सकृदसकृद्वेति संशये, सकृदिति पूर्वपक्षे, बृहदारण्यके 'तद्यथा तृणजलायुके'त्युपक्रम्य 'एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते, पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः' इत्युक्त्वा 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययं, तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण' इत्येवं पुनरुपदेशादसकृदिति सिद्धान्तः । द्वितीयसूत्रे च 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा' इत्यारभ्य 'एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त' इत्यादिस्मृतिर्लिङ्गमित्युक्तम् ॥१॥

ततो द्वितीये त्रिसूत्रे **आत्माधिकरणे** प्रथमसूत्रे ज्ञानभक्त्योरनावृत्तिसाधकत्वेनोत्तमत्वाय यत्कर्मणो जाघन्यमावृत्तिसाधकत्वादुक्तं, ज्ञानाद्यङ्गकर्मणस्तच्छेषत्वादनावर्तकत्वं च, तच्च 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतिबलेनोक्तम् । सा श्रुतिः ज्ञानिनां सर्वथानावृत्तिमाहोत सावधिकीं साममरशब्देन तन्निवृत्तिमिवेति संशये, सावधिकीमेवेति पूर्वपक्षे, सर्वथाऽनावृत्तिमाहेति सिद्धान्तः । एवं विद्याया अवान्तरं फलं स्वतन्त्रकर्मफलं च विचार्य ज्ञानभक्त्योः आत्मत्वेन ज्ञानान्मोक्षरूपं फलं विचारितम् । अगृह्यत्वस्य गृह्यत्वस्य च विरोधपरिहारस्तु जीवसामर्थ्येश्वरेच्छाभ्यां पुरैव कृत इति नाधिकमत्र निरूप्यम् । सर्वधर्माश्रयत्वेपि यदा यं धर्मं पुरस्कृत्य लीलां करोति तत्कार्यमेव तदा सम्पद्यते, आत्मत्वेन हितकारिस्वभावात्तस्य । ततो द्वितीयसूत्रे आत्मत्वेन ज्ञानस्य न मोक्षसाधकत्वं, आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्र तस्योपासनार्थत्वावगतेरित्याशङ्क्य, तदाशय उच्यते । अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते । तथा च तादृशेन तेन मोक्षो न भवतीति श्रुत्या बोध्यते, न तु आत्मत्वेन ज्ञानान्मोक्षो न भवतीत्युच्यते । ततस्तृतीयसूत्रे 'आत्मैवेदं सर्व'मिति प्रपञ्चे आत्मदृष्टेर्मोक्षफलमुक्तम्, सा च प्रतीकरूपैव कार्यविषयककारणदृष्टित्वेनातस्मिंस्तद्दृष्टिरूपत्वादित्याशङ्क्य, प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वेन न सा प्रतीकरूपेत्युक्तम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये **आदित्याद्यधिकरणे पञ्चसूत्रे** अङ्गोपासनफलमुच्यते । तत्र प्रथमसूत्रे छान्दोग्ये 'अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषि'मित्यादौ आदित्यवायुप्रभृतीनामात्मत्वेनोपासना उक्ता । तत्र प्रतीकोपासनत्वमस्ति न वेति संशये, आदित्यादीनां प्रत्येकमुपास्यश्रुतेस्तद्वाक्योक्तमुपासनं प्रतीकं भवितुं युक्तम् । न च सर्वत्र ब्रह्मदृष्टेर्न प्रतीकत्वमिति पूर्वमुक्तं तद्विरोधः शङ्क्यः । उक्तश्रुतिविरोधात् । न च तच्छ्रुत्यनुरोधेनेदमेवायुक्तमिति वाच्यम्, ब्रह्मण एकत्वादेकप्रकारकेणाप्युपासनेन सर्वेषां फलसिद्धेः पृथक्पृथगुक्तौ गौरवात् प्रयोजनविशेषाभावाच्च । अतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतम्, किन्तु यथा आदित्यादीनां प्रतीकत्वम्, तथा सर्वस्यापीति प्रतीकोपासनादेव तत्तत्फलमिति पूर्वपक्षे, वैश्वानरविद्यायां 'तस्य मूर्धैव सुतेजा' इत्यादिनादित्यादीनामङ्गतोक्ता । अङ्गस्य च ब्रह्मत्वान्नेयं प्रतीकोपासनेति । तेनात्र फलदानोपपादनेन भक्त्यङ्गभूतमाहात्म्यं ज्ञापितात्फलदात् भगवत एव फलत्वमिति दृढीकृतम् । द्वितीयसूत्रे च बहिःप्राकट्यबोधनेन

पूर्वोक्त एव सिद्धान्तः ससाधनः प्रकाशितः । ततस्तृतीये भावनौत्कट्यदशायां सततस्मृतिरूपध्यानादपि हृदि प्रकटः सन्नासीनो भवतीत्युक्तम् । तेन स्थैर्यमुक्तं भवति । ततश्चतुर्थसूत्रे भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चकाराच्चलत्वमपीत्युक्तम् । तथा च पूर्वं भक्तेच्छया प्राकट्यं निरूपितम्; अत्र तु तदिच्छानुसारेण लीलानामपि तदुक्तम् । ततः पञ्चमे सूत्रे 'अथ ह वाव तव महिमे'ति स्मृत्युक्तमपवर्गान्तविस्मरणरूपं फलान्तरमप्युक्तम् । अथवा 'अहं भक्तपराधीन' इत्यादिस्मृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणमित्युक्तम् । तेनाङ्गोपासनफलं निर्णीतम् ॥ ३ ॥ तत एकसूत्रे **यत्रैकाग्रताधिकरणे** बहिराविर्भावो येभ्यो येभ्यश्चान्तस्तेषां तेषां भावद्वैविध्यं सूचितम्, पूर्वत्राधिकरणे तत्र तयोर्द्वैविध्ये भावभेद एव हेतुरिति तयोर्मिथस्तारतम्यमस्ति, किंवा भावविषयस्य रूपस्यैक्यात्तत् न वेति संशये, विषयैक्येपि प्राकट्यप्रकारभेदस्य भावभेदकृतत्वादस्तीति पूर्वपक्षे, उक्तभक्तयोर्मध्ये यस्यैकाग्रता तत्र भक्तेन्तस्त्वबहिष्ट्वकृतविशेषाभावात्तयोर्भक्तयोरपि न तारतम्यम्, किन्तु तौल्यमेव । तेनानैकाग्र्ये एव भावतारतम्यम्, तेन तयोस्तारतम्यम्, न तु प्राकट्यप्रकारभेदादिति साधितम् ॥४॥

ततो ह्येकसूत्रे पञ्चमे **आप्रायणाधिकरणे** उक्तेर्थे एव अन्तः प्राकट्यवतो यदा बहिःसंवेदने सत्यपि पूर्वानुभूतभगवत्स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरन्वभूवमधुना बहिरनुभवामीत्यनुव्यवसायो भवति न वेति संशये, देशकालात्मकविशेषणप्रयुक्तवैलक्षण्याद्भवितुमर्हतीति पूर्वपक्षे, एकैवावस्था सार्वदिकी, न तु बहिःप्राकट्येपि बहिष्ट्वानुसन्धानमिति सिद्धान्तः । ततः प्रायणरूपे परमफले सायुज्यमवश्यं भविष्यतीति संशये, प्रभुणा सममालापावलोकनश्रीचरणनलिनस्पर्शादिकं दृष्टमेव फलम्, नत्वदृष्टं सायुज्यमिति अनुप्रसङ्गान्निर्णीतम् । तेन पुष्टिमार्गीयस्य फलं निरूपितम् ॥५॥ ततः षष्ठे चतुःसूत्रे **तदधिगमाधिकरणे** प्रथमसूत्रे मर्यादामार्गे ज्ञानानन्तरं भक्तिरिति तादृशज्ञानार्थं चित्तशुद्धिः । चित्तशुद्ध्यर्थं कर्म । तच्च 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'ति वाक्यादभुक्तं न क्षीयत इति भोगो वक्तव्यः । एवं च भोगानुकूलकर्मणा स्वसजातीयकर्मजननात्तत्सन्ताने चित्तशुद्ध्यभावः, तेन च ज्ञानाभावाद्भक्त्यभावे मुक्त्यभाव इति पूर्वपक्षे, ज्ञानेनैवोत्तराघस्यानुत्पादः, पूर्वाघस्य च नाशः, तेन मुक्तिरिति सिद्धान्तः । ततो द्वितीयसूत्रे पुण्यस्याप्यसंश्लेष उक्तः । ततस्तृतीयसूत्रे उभयकर्मनाशे देहनाशापत्त्या प्रवचनानुपपत्तिस्तदभावे च ज्ञानभक्त्योरप्यनुत्पाद इत्याशङ्क्य, अनुत्पादितशरीरे एव पुण्यपापे ज्ञानेन नाश्येते । तेन देहजनककर्मसद्भावान्न तदनुपपत्तिः । यद्यपि सर्वकर्मनाशः श्रुत्युक्तस्तथापि भगवदिच्छातोऽयं सङ्कोचः । ततश्चतुर्थसूत्रे वशिष्ठादिभिर्ब्रह्मविद्भिः कर्मकरणादुत्तरस्य कर्मणः संश्लेषमाशङ्क्य, तेषां तत्तु प्रारब्धनाशायैवेति । येषामग्निहोत्रादिकारकं प्रारब्धमस्ति तैरेव भोगवत्तत्क्रियते, न तु सनकादितुल्यैरतो न तेनादृष्टान्तरसंश्लेष इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे त्रिसूत्रे **अतोन्याधिकरणे** प्रथमसूत्रे पुष्टिमार्गीयस्य विनैव भोगं प्रारब्धं नश्यत्युत भोगेन वेति संशये, प्रारब्धस्य भोगैकनाश्यस्वभावत्वात्तं विना न नश्यतीति

पूर्वपक्षे, पुष्टिमार्गीयाणां प्रारब्धाप्रारब्धे 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या'मिति श्रुतेर्भोगं विनैव नश्यतीति सिद्धान्तः । ततो द्वितीयसूत्रे 'यदेव विद्यये'ति श्रुतौ ज्ञानिना कृतस्य कर्मणो वीर्यवत्तोक्त्या ज्ञानिनोपि कर्मफलस्यावश्यं वाच्यत्वेन कर्मश्लेषमाशङ्क्य, अन्यकृतात्कर्मणस्तत्कृतकर्म वीर्यवत्तरमतः कर्मान्तरं निवार्य स्वयमपि निरिन्धनवह्निवन्नश्यतीति न तेन श्लेष इत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे पुष्टिमार्गीयफलप्राप्तिप्रतिबन्धाभावमुक्त्वा तत्प्राप्तिप्रकार उच्यते । इतरे अग्रे प्राप्यालौकिकदेहाद्भिन्ने स्थूललिङ्गशरीरे क्षपयित्वा पूर्वोक्तरीत्या कर्मनिवर्तनेन दूरीकृत्य अथ भगवल्लीलोपयोगिदेहप्राप्त्यनन्तरं भोगेन सम्पद्यते इत्युक्तम् । तेनास्मिन्पादे ब्रह्मज्ञानवतस्तत्तन्मार्गभेदात्प्रकारभेदेन कर्मक्षये स्थूलसूक्ष्मशरीरक्षपणोत्तरं ब्रह्मप्राप्तिरुक्ता भवति ॥ ७ ॥

इति श्रीविट्ठलमण्डनगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरविरचितायामधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इदानीं स्थूलशरीरत्यागस्य स्फुटत्वात्सूक्ष्मशरीरत्यागप्रकारोऽस्मिन्पाद उच्यते । तत्र प्रथमे चतुःसूत्रे **वाङ्मनोधिकरणे** प्रथमसूत्रे भगवत्कृपारूपस्य साधनद्वारा तद्रूपस्य वा (1) 4
साधनस्य भेदात् द्विधा सद्योमुक्तिः । तत्र प्रथमायां किं प्राणा युगपल्लीयन्त उत क्रमेणेति संशये विलंबे हेत्वभावाद्युगपदेवेति प्राप्ते क्रमेणेति वक्तुं वाङ्मनसि लीयत इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे अन्येन्द्रियाणां मनसि लय उक्तः । ततस्तृतीयसूत्रे सर्वेन्द्रियविशिष्टमनसः प्राणे लय उक्तः । ततश्चतुर्थेसूत्रे सर्वेन्द्रियविशिष्टमनोविशिष्टस्य प्राणस्य हृदि प्रत्यक्षविषये भगवति लय उक्तः । एवं पुष्टिमार्गीयवागादिलयप्रकार उक्तः ॥ १ ॥ ततो द्वितीये द्विसूत्रे (2) 2
भूताधिकरणे ननु मर्यादामार्गीयाणामपि एवमेव वागादिलय उतान्यथेति संशये एवमेवेति पूर्वपक्षे तेषां ते भूतेषु लीयन्ते न तु भगवति । ततो द्वितीयसूत्रे ननु मर्यादामार्गीयो भक्तो ज्ञानी च भवतः, उक्तनिर्णयस्तु ज्ञानमार्गीयविषय एव । भक्तं तु तादृशमपि कदाचित्पुष्टावपि प्रवेशयतीति आशङ्क्य एकस्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न किन्तूभयोरपि ॥ २ ॥ ततस्तृतीये नवसूत्रे **समानाधिकरणे** अतीताधिकरणद्वयेन पुष्टिमर्यादा- (3) 9
स्थयोः क्रमेण वागादिलयव्युत्पादनात्तद्दार्ढ्यार्थं तास्ताः शङ्का निराक्रियन्ते । तत्र प्रथमे सूत्रे पुष्टिमर्यादयोर्न कदाचिदन्यथाभाव इत्यत्र हेतुः क इत्याशङ्का निराक्रियते । साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा । तथा सति सदैकरूपत्वं तयोर्युक्तमिति । एवं च 'एष उ एवे'ति श्रुत्युक्तेच्छाविषय 'स्ते नाधीतश्रुतिगणा' इति वाक्यविषयस्तत्तन्मार्गस्वरूपमेव हेतुः, यथैकनगरप्रापकयोर्मार्गयोस्तत्प्रापकत्वे मार्गत्वे च समानेपि कस्यचित्केवलपान्थप्रापकत्वं कस्यचित्सपरिकरपान्थप्रापकत्वं तद्वदित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे पुष्टिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्यादामार्गीयाया मुक्तेः संसार इत्येव

व्यपदेशो भजनानन्दानुभवाभावात्, 'नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति। स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति वाक्यात्। ततस्तृतीयसूत्रे एतादृशवाक्यानां पुष्टिमार्गस्तुतिपरत्वमाशङ्क्य तत्र 'यतो वे'ति श्रुतिरपि प्रमाणमित्युक्तम्। ततश्चतुर्थे तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशकत्वं क्वचित् श्रूयेत, न चैवमतः पूर्वोक्तं न साधीय इति भातीत्युत्सूत्रमाशङ्क्य तत्र हेतुरुच्यते। ज्ञानिनामिव भक्तानां स्वास्थ्याभावान्नोपदेशः सम्भवति। यतस्तेषां विरहिदशा प्रियसङ्गमदशा वेति दशाद्वयमेव। तत्र पूर्वस्यास्तस्यास्तु अतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामुपमर्देन तिरोधानात् उपदेशो न सम्भवति। सङ्गमे तु पुरःप्रकटपरमानन्दस्वरूपाद्भगवत एव अन्यस्मै उपदेशो न सम्भवति। न हि भगवदग्रे उपदेशः सम्भवतीत्युक्तम्। ततः पञ्चमे सूत्रे आनन्दप्राप्त्यनन्तरं विरहस्य दुःसहत्वेनाशक्यवचनत्वं, किञ्च तदानन्दतिरोभाव एव सिद्ध इति नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिरूपादक्षरैक्यरूपाद्वा मोक्षात्कथं तस्याधिक्यमित्याशङ्क्यानन्दस्यैवायं धर्मो विरहतापरूपः इत्युक्तम्। ततः षष्ठे सूत्रे 'न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखता'मिति दुःखनिषेधकश्रुतिविरोधमाशङ्क्य तत्र कर्मजन्यतापस्यैव निषेधो न तु कर्माजन्यविरहस्य। यदि चास्य दुःखत्वेन कर्मजन्यत्वमनुमीयते, तदा मोक्षसुखस्यापि सुखत्वेन कर्मजन्यत्वशङ्कया मोक्षसुखस्यापि विप्लव इत्युक्तम्। ततः सप्तमे लौकिकत्वस्य उपाधित्वसमर्थनाय विरहस्य कर्माजन्यत्वं श्रुतिमूलकमित्युक्तम्। ततोऽष्टमे सूत्रे 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेणे'ति वाक्येनोपष्टब्धं च तदित्युक्तम्। ततो नवमे सूत्रे तादृशरसानुभवस्य फलत्वं क्वापि न श्रुतमिति साधनत्वमस्त्वित्याशङ्क्य 'ता वां वास्तूनी'ति श्रुतावुरमसीति काम्यत्वलिङ्गात्फलत्वमित्युक्तम्। तेन मर्यादामार्गीयतत्त्वात्पुष्टिमार्गीयं तत्त्वमुत्कृष्टमिति साधितम्॥ ३॥

(4) ततश्चतुर्थे एकसूत्रे **अविभागाधिकरणे** तादृशलीलाया नित्यत्वेन तन्मध्यपातिनां तद्दर्शनं यथा नित्यं तथा तादृक्साधनाभावेपि निजानुकम्पया कदाचित्कमपि भक्तं तत्र नयति चेत् तदा कंचित्कालं स्थापयित्वा ततस्तं वियोजयति न वेति संशये, तोषस्य कादाचित्कत्वात् तत्साध्या स्थितिरपि तथैवेति वियोजयतीति पूर्वपक्षे, नैव वियोजयतीति सिद्धान्तः। एतेनापि लीलानित्यत्वं सिध्यति। एतद्यथा तथा रश्मिभाष्यप्रकाशाभ्यामवगन्तव्यम्॥ ४॥

(5) ततः पञ्चमे एकसूत्रे **तदोकोधिकरणे** पुष्टिमार्गीयव्यवस्थां द्विविधं सद्यो मुक्तिप्रकारं च दर्शयित्वा ज्ञानमार्गीयस्य क्रममुक्तौ निर्गमनप्रकार उच्यते। हृदयाग्रप्रद्योतनपर्यन्तं विद्वदविद्वतोस्तुल्यं। निर्गमनमार्गः प्रकारश्च विदुषो भिन्नः। तथा हि। जीवस्थानस्य हृदयस्य यदग्रं नाडीमुखं तस्य ज्वलनं प्रकाशनं क्रियते। चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः स्वस्वकार्यं विहाय पराङावर्तनेनैकीभूतैः, अन्यथा श्रुतिस्तेषां तेजोमात्रात्वं न वदेत्। तदा जीवस्तत्प्रकाशितनिर्गमनमार्गः सन् देहान्निर्गच्छति चक्षुषो वा अन्येभ्यो वा शरीरप्रदेशेभ्यः। इदं च सकलजीवसाधारणम्। विदुषस्त्वेतावान्विशेषः। उपासनासामर्थ्यात् संन्यासाङ्गभगवदनुस्मृतिनैरन्तर्याच्च हृदि स्थितेन परमात्मनानुगृहीतः

सन् एकशततम्या मूर्धन्यया नाड्या निष्क्रामतीति ॥ ५ ॥ ततः **षष्ठे एकसूत्रे रश्म्य-धिकरणे** छान्दोग्ये 'या एता हृदयस्य नाड्य' इत्यारभ्य पठ्यते 'असौ वा आदित्यः पिङ्गल' इत्यादि । अग्रे च 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत' इति । अत्र ज्ञानिनो यथा विलक्षणा गतिरुक्ता, तथा रश्म्यनुसारित्वमपि लोकसाधारणं वा विदुष एवेति संशये, रश्म्यनुसारी विद्वानेव निःक्रामतीति निर्णयः ॥ ६ ॥ ततः **सप्तमे त्रिसूत्रे निश्यधिकरणे** विदुष उत्क्रमणे हार्दानुग्रहकृतविशेषवत्कालकृतविशेषोस्ति न वेति संशयेस्तीति पूर्वपक्षे, पूर्वोक्तभगवदनुस्मृतिसम्बन्धस्य देहस्थितिपर्यन्तं सत्त्वात्तत्कार्यस्यानुग्रहस्यापि तथात्वेन कालोऽप्रयोजको नापेक्षणीय इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे दक्षिणायनं कृष्णपक्षश्च न बाधकमित्युक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे ननु गीतायामुत्तरायणादिकं गत्यनुकूलत्वेनोच्यते इत्याशङ्क्य ज्ञानमार्गाद्योगमार्गो भिन्नः । तथा च योगिनमुद्दिश्यैव कालविशेषस्य गति-विशेषहेतुत्वं स्मर्यतेऽतः कालप्रतीक्षावत्यौ गती स्मार्ते स्मार्तस्यैव, न तु ज्ञानमार्गीयस्य श्रौतस्य, इतरनिरपेक्षत्वात् । तेन विद्यावतः क्रमेण मुक्तिं प्राप्नुवतोपि न साधनान्तरापेक्षे-त्युक्तम् । तेनास्मिन्पादे पुष्टिमार्गीयस्य ततो मर्यादामार्गीयस्य सद्योमुक्तिप्रकारः क्रममुक्तौ निर्गमनप्रकारादिकं च दर्शितम् ॥ ७ ॥

इति श्रीविद्वन्मण्डनगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरविरचिताया-मधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अस्मिन्पादे तु तेन द्वारेण निर्गतस्य ब्रह्मप्राप्तिमार्गः तल्लोकः तत्प्राप्तिप्रकारश्चोच्यते । तत्र **प्रथमे चतुःसूत्रे अर्चिराद्यधिकरणे** प्रथमसूत्रे ज्ञानमार्गीयस्येव मर्यादामार्गीय-भक्तस्याप्यर्चिरादिमार्गेणैव गमनमुत सद्योमुक्तिरेव भवतीति संशयः । तत्र यथा ज्ञानिनो नियमाभावस्तथाऽत्रापीति पूर्वपक्षे ज्ञानी एव तेन मार्गेण गच्छति, भक्तस्तु प्रायशः सद्य एव मुच्यत इति सिद्धान्तः । ततश्च क्रममुक्तिबोधकतत्तदुपासनावाक्ये 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोक'मित्येवं भिन्नभिन्नपर्वकथनान्नानामार्गतास्त्वि-त्याशङ्काऽर्चिरादिनेत्येकवचनेन नानापर्वविशिष्ट एको मार्ग इति ज्ञापनात् एक एव मार्ग इति बोधनान्निरस्तेति च । ततो द्वितीयसूत्रे वायोरप्रवेशेन मार्गभेदमाशङ्क्य संवत्सरलोकान-न्तरं वायुलोको निवेशनीय इति न मार्गभेद इत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे पूर्ववदाशङ्कायां तडिल्लोकोपरि वरुणलोको निवेशनीय इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थेपि पूर्ववदेवाशङ्क्य वरुणलोको-परि इन्द्रप्रजापतिलोको निवेशनीय इत्युक्तम् ॥ १ ॥ ततो **द्वितीये त्रिसूत्रे आतिवा-हिकाधिकरणे** प्रथमसूत्रे विद्युदनन्तरं 'तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र भवति संशयः । उक्तश्रुतेर्गमयित्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निश्चीयते । एवं सति यस्य वरुणादिलो-कगमनं तस्य वचनाभावेन गमयितृप्राप्त्यभावात् ब्रह्मप्राप्तिर्भवति नवेति । वचनाभावेन

प्रापकाभावात् सा न भवतीति पूर्वपक्षे तत्राप्यातिवाहको भगवदीय एव ब्रह्म प्रापयति । प्रजापतिलोकोत्तरं ब्रह्मलोकस्य सत्त्वात्तत्प्राप्तिरपि मार्गैक्यात् प्रापकममानवं पुरुषमपेक्षतेऽतो यत्र स नोक्तस्तत्रापि सोऽवगन्तव्य इति । ततो द्वितीये सूत्रे अर्चिरादिमार्गगतानामपुनरावृत्तिश्रवणात् देवयाने पथि ब्रह्मविदामेवाधिकाराच्च तादृशब्रह्मज्ञानेन सद्योमुक्तिसम्भवे क्षयिष्णूनां लोकानां परप्राप्तिविलम्बजनकानां वाञ्छायां 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च य'दित्युपक्रम्य 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा । स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छती'ति वाक्योक्तभक्तिसुखं हित्वान्यवाञ्छायां को हेतुरित्याकाङ्क्षायां स्वसृष्टदेवयानमार्गानर्थक्यपरिजिहीर्षया कांश्चिज्ज्ञानिनो भक्तांश्च व्यामोहयतीति व्यामोह एव हेतुरित्युक्तम् । ततस्तृतीये तडिल्लोकाद्वरुणलोकादिप्राप्त्यनन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिस्तस्य तल्लोकसम्बन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोऽस्ति न वेत्याशङ्कायां विद्युल्लोकस्य ब्रह्मपुरुषेणैव वरुणादिलोकगतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिः न तु तल्लोकस्थात्, नापि पुरुषं विना 'तान् वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती'ति श्रुतेरित्युक्तम् । वृत्तौ त्वितरलोकन्यायेन विद्युल्लोकस्यातिक्रान्तत्वाद्वरुणलोकादिस्थस्यैव ग्राह्यत्वेनास्तीति पूर्वपक्षोऽप्युक्तस्तेनाधिकरणान्तरत्वं सूचितम् । भाष्ये तु पूर्वपक्षो न दृश्यते । इयं च वाजसनेयके ब्रह्मलोकान् गमयतीति पठ्यते । छान्दोग्ये तु ब्रह्मेति पाठभेदेन पठ्यते । तत्रायं भावः । भक्तं तु वैकुण्ठलोकं नयति, ते वैकुण्ठा बहुविधा इति ब्रह्मलोकानित्युक्तम् । ज्ञानमार्गीयं त्वक्षरब्रह्म प्रापयतीति ब्रह्मेत्युक्तम् । तेन क्रममुक्त्यै मार्गो विचारितः ॥ २ ॥ ततस्तृतीये षट्सूत्रे कार्याधिकरणे क्रममुक्तौ फलं चिन्त्यते । तत्र प्रथमे सूत्रे 'स एतान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र 'ब्रह्म'पदेनाविकृतं परब्रह्मोच्यत उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक इति संशये 'ब्रह्म'पदेन परब्रह्मात्र नोच्यते, तस्य व्यापकत्वेन देशविशेषगमयितुरनपेक्षितत्वात्कार्यब्रह्मलोकोऽत्र वक्तव्य इति बादरिराचार्यो मन्यते इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'ब्रह्मलोकान्गमयति तेषु तेषु लोकेषु पराः परावतो वसन्ती'ति श्रुतौ बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषितत्वादपि कार्यरूप इत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे उपासनाप्राप्यस्य कार्यत्वे ब्रह्मपदव्याकोपमाशङ्क्य ब्रह्मसामीप्याद्ब्रह्मत्वव्यपदेशः । तल्लोकस्थितानां ब्रह्मप्राप्तावन्यलोकाव्यवधानात्सामीप्यं, तेन लक्षणया ब्रह्मपदप्रयोग इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थसूत्रे तस्य कार्यत्वे 'आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने'ति वाक्यात्ततः पुनरावर्तन्ते । अत्र तु 'न तेषामिह पुनरावृत्तिरस्ती'त्युच्यत इति कथं तस्य कार्यत्वमित्याशङ्क्य कल्पसमाप्तौ कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सह ततोऽपि परं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति श्रुतेरित्युक्तम् । ततः पञ्चमे 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमि'ति स्मृतिरपि प्रमाणत्वेनोक्ता । एवं पञ्चसूत्र्या पूर्वपक्षः । ततः षष्ठे सूत्रे गौण्या मुख्यवृत्त्यपेक्षया निर्बलत्वेन

मुख्यया वृत्त्या परमेव ब्रह्मात्रोच्यत इति जैमिनिसिद्धान्त उक्तः । ततः सप्तमे सूत्रे कौशीतकिश्रुतौ अग्न्यादिलोकवत्प्रजापतिलोकप्राप्तिमुक्त्वाग्रे स ब्रह्मलोकमिति ब्रह्मलोकस्य चतुर्मुखलोकातिरेकेण दर्शनान्न ब्रह्मलोकः प्रजापतिलोक इत्युक्तम् । तेन 'वेदान्तविज्ञाने'ति श्रुतेः 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' इति स्मृतेश्च प्रलयविषयत्वेनात्र तद्विषयाभावान्न ताभ्यां 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतिविरोध इति सिद्धम् । ततोऽष्टमे 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यस्य विवरणार्चि परेणैव ब्रह्मणा सह कामभोगलक्षणा प्राप्तिः फलत्वेन सिद्धा, अतः परप्राप्तावेव श्रुतितात्पर्य-मित्यस्या अपि श्रुतेर्न कार्यलोके तात्पर्यम्, किन्तु नित्यलोक इति युक्तिरुक्ता । बादरिमतं पूर्वपक्षत्वेनोक्त्वा सिद्धान्तत्वेन जैमिनिमतकथनादयमेव पक्षो वेदव्याससम्मतः। तेनादावर्चिषं, ततोऽहस्ततः सितं पक्षं, तत उदगयनं, ततः संवत्सरं, ततो वायुं, ततो देवलोकं, तत आदित्यं, ततश्चन्द्रमसं, ततो विद्युतं, ततो वरुणं, तत इन्द्रं, ततः प्रजापतिं, ततश्चामानवेन पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरिति निर्णयः सम्पद्यते ॥३॥ ततश्चतुर्थे एकसूत्रे अप्रतीकाधिकरणे अर्चिरादिलोकप्राप्तिर्हि उपासनाफलम् । एवं सत्यमानवः पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत कांश्चिदेवेति संशये अविशेषेण सर्वानेवेति पूर्वपक्षे, ये हि उपास्येषु भगवद्विभूतित्वं ज्ञात्वोपासते तान्नयति, न तु श्रुतिर्ब्रह्मत्वेनोपासनायाः फलसाधनत्वमाह, न तूपास्येषु ब्रह्मत्वमित्येवं ज्ञात्वोपासते तान्न वाऽसत्त्वमनुसन्धायाप्युपासनायाः फलत्वाय ब्रह्मत्वेन भावकान्नयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । भक्तस्य तु अमानवपुमपेक्षाभावात् स्वयमेव ब्रह्मलोकान् प्राप्नोति इत्युक्तम् । तेनात्रोपास्यानां लिङ्गबलेन ब्रह्मत्वं, तथा तदुपासने परम्परया साक्षाद्वा ब्रह्मप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥ ततः पञ्चमे एकसूत्रे विशेषाधिकरणे ज्ञानमार्गीयाणां भक्तिमार्गीयाणां चाविशेषेणैव परप्राप्तिरुत कश्चिद्विशेषोस्तीति संशये, विशेषो नास्ति, उभयोरपि परब्रह्मोपासकत्वादिति पूर्वपक्षे, 'ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति श्रुतिर्विशेषं दर्शयति । तथा हि 'ब्रह्मविदक्षरब्रह्मविदाप्नोति' सान्निध्यादक्षरमेवाप्नोति एतावानर्थो 'यो वेदे'त्यन्तर्चयोक्तः । अथ 'परमाप्नोती'त्यस्यार्थ उच्यते निहितमित्यादिना । अत एव मध्ये क्रियापदमुभयसम्बन्धित्वज्ञापकमुक्तम् । तत्प्राप्तिश्च मर्यादापुष्टिभेदेन द्वेधा । तत्रादौ मर्यादायामुच्यते । इहायमाशयो ज्ञेयः । 'नायमात्मा प्रवचनेने'ति श्रुत्या भगवद्वरणातिरिक्तसाधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्तौ । एवं सत्यक्षरब्रह्मज्ञानस्य तत्साधनत्व उच्यमाने तद्विरोधः स्यात्, तेनैवमर्थो निरूप्यते । ज्ञानमार्गीयाणामक्षरज्ञानेनाक्षरप्राप्तिस्तेषां तदेकपर्यवसायित्वात् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् । तथा च ब्रह्मविदं चेद्भगवान् वृणुते तदा भक्तिरुदेति । तत्प्रचुरभावे सति स्वयं तद्धृदि प्रकटीभविष्णुः स्वस्थानभूतं व्यापिवैकुण्ठं तद्गुहायां हृदयाकाशे प्रकटीकरोति तत्परमव्योमशब्देनोच्यते । तथा च गुहायां परमे व्योम्नि निहितं यो वेद स परमाप्नोतीत्यर्थः सम्पद्यते । अथ शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य व्यवस्थामाह—सोऽश्नुत इत्यादिना । अत्रायमभिसन्धिः । यथा स्वयम्प्रकटी-

भूय लोके लीलां करोति, तथाप्यनुग्रहवशात् स्वान्तःस्थितमपि भक्तं प्रकटीकृत्य तत्स्नेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वलीलारसानुभवं कारयतीति स भक्तो ब्रह्मणा परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सर्वान्कामानश्नुत इति । चकारा 'देवं सततयुक्ता ये' इति प्रश्ने 'मय्यावेश्य मनो ये मां' 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमि'त्यादिस्मृतिसङ्ग्रहः । एवं सति ज्ञानमार्गीयाणामक्षरप्राप्तिरेव, भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ ५ ॥

इति श्रीविद्वन्मण्डनगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरविरचितायामधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्वितीयपादे सद्योमुक्तिक्रममुक्त्योः प्रकारं दर्शयित्वा तृतीये प्राप्यस्वरूपं प्राप्तिप्रकारश्च क्रममुक्तौ दर्शितः । समासौ च ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोः सद्योमुक्तावपि तत्कृतुन्यायादक्षरप्राप्तिपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपो विशेषः फले दर्शितः । इदानीं तादृशफलानुभवे प्रकारश्चिन्त्यते । तत्र प्रथमे चतुःसूत्रे **सम्पद्याविर्भावाधिकरणे** 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रम्य 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यत्रेदं सन्दिह्यते । किमन्तःस्थित एवाश्नुत उत पुनर्जन्म प्राप्येति । 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतेरन्तःस्थित एवेति पूर्वपक्षे प्रभोरत्यनुग्रहवशात् स्वरूपात्मकभजनानन्ददित्सायां तत्कृत आविर्भावो मुक्तानामपि भवत्येव, भूमविद्यायां आत्मत आविर्भावतिरोभावाविति श्रावणात् । न चापुनरावृत्तिश्रुतिविरोधः, तत्रेहेतिपदेन प्रपञ्च एव तन्निषेधात्, लीलायाश्च प्रपञ्चातीतत्वात् । तेनास्यां श्रुतौ ब्रह्मणा सह भोगो जीवस्य शरीरमन्तरानुपपद्यमानस्तदाक्षिपतीत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे आविर्भूतस्य सृष्ट्यादाविव बन्धसम्भवमाशङ्क्य 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र मुक्तिप्रतिज्ञानादाविर्भूतौ मुक्त एवेत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे 'ब्रह्मणा सहे'त्यत्र 'ब्रह्म'पदं सगुणपरमेव युक्तं, भोगस्य गुणसाध्यत्वादित्याशङ्क्य 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रम्य तत्पाठाद्गुणातीतस्यैव प्रकरणमिति 'ब्रह्म'पदं गुणातीततत्परमेव । ततश्चतुर्थसूत्रे 'ब्रह्मविदि'ति भिन्नं वाक्यं सत्यं ज्ञानमनन्तमिति भिन्नं वाक्यमतः कथं साकाङ्क्षत्वमित्याशङ्क्यैतयोर्मध्ये तदेषाभ्युक्तेति श्रुतिदर्शनादस्ति साकाङ्क्षत्वमित्युभयोरैकार्थ्यमविवादमित्युक्तम् । तेन ब्रह्मसायुज्यं प्राप्तोऽप्यतिकृपया बहिराविर्भूतो ब्रह्मणा सह सर्वान्कामानश्नुत इति पूर्वसूत्रद्वये सिद्धम् । अग्रिमसूत्रद्वये च तद्ब्रह्म न सगुणं किन्तु परमेवेति सिद्धम् ॥ १ ॥ ततो द्वितीयेऽष्टसूत्रे **ब्राह्माधिकरणे** प्रथमसूत्रे आविर्भूतो जीवः प्राकृतेन शरीरेण भजनानन्दं भुङ्क्ते उताप्राकृतेनेति संशये, भोगस्य लौकिकत्वात्तदायतनमपि प्राकृतमेव युक्तमतः प्राकृतेनेति पूर्वपक्षे, अप्राकृतेनैव सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्नुते इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । अक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात् तदात्मकमेव शरीरं तस्य वक्तुमुचितं, न तु प्राकृतम् । ततो द्वितीयसूत्रे चिन्मात्रेण रूपेण कामान् भुङ्क्ते, न तु विग्रहेणेति औडुलो-

१ विषयवाक्यं पूर्वोक्तमेव । २ भाष्योपन्यस्तश्रुत्या तथेत्यर्थः नत्विदं विषयवाक्यम् ।

मिराचार्यो मनुते । ततस्तृतीयसूत्रे 'कृत्स्नः प्रज्ञानघनः' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति श्रुत्योरविशेषेण प्रामाण्याद्ब्राह्मत्वचिन्मात्रत्वाभ्यां युक्तेन शरीरेणेति बादरायणाचार्यो मन्यत इति सिद्धान्त उक्तः । ततश्चतुर्थे तादृशविग्रहप्राप्तौ ब्रह्मसङ्कल्परूपो हेतुरुक्तः । तथा च यस्य तादृशसङ्कल्पविषयत्वं तस्य तादृशविग्रहप्राप्तिर्न सर्वस्य, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेरित्युक्तम् । ततः पञ्चमे सूत्रे पुष्टिमार्गीयस्यैव तादृशविग्रहदाने अनन्याधिपतित्वरूपो हेतुरुक्तः । ततः षष्ठे सूत्रे 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि'ति श्रुतिर्ब्रह्मविदो द्वितीयज्ञाननिषेधमाहेति कामभोगासम्भवात्तदाक्षेप्यो देहोपि न सम्भवतीति बादरिराचार्यो मनुत इत्युक्तम् । ततः सप्तमसूत्रे 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानं परप्राप्तिसाधनमित्युच्यते, 'नायमात्मे'ति श्रुत्या तु वरणं तत्प्राप्तिसाधनमित्युच्यते । तथे'हैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती'ति श्रुत्या लयः फलमुच्यते, सोश्नुत इत्यत्र कामभोगः फलमुच्यते । एवं सति श्रुतिविरोधपरिहाराय ज्ञानमार्गीयस्य ब्रह्मज्ञानेनाक्षरप्राप्तिः सा लयरूपा । पुष्टिमार्गीयस्य तु भक्तस्य 'सोश्नुत' इत्यादिनोक्ता पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपा । सा च वरणेन तत्सहितया भक्त्या वेति श्रुतिव्यवस्थया पुष्टिमार्गीयस्य भक्तस्य भोगसाधनभूतविग्रहो निष्प्रत्यूहः । 'तत्केन कं पश्येदि'ति श्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयस्य ब्रह्मज्ञानसामयिकीमवस्थामाहेति जैमिनिः शरीरसद्भावं मनुते । ततोष्टमे सूत्रे तच्छरीरं कीदृशमित्यपेक्षायां 'आत्मतः प्राण आत्मत आशे'त्यादिना प्राणाशास्मराकाशतेजोबाविर्भावतिरोभावान्नबलविज्ञानध्यानचित्तसङ्कल्पमनोवाग्नामममन्त्रकर्मैतत्सर्वान्तानामुक्तत्वाद्ब्रह्मजन्यं केवलानन्दप्रधानमिति बादरायणाचार्यो मन्यते । तथा च मुक्तस्य यच्छरीरं तदेवमात्मजन्यत्वेन भूताजन्यत्वादशरीरं, विषयश्रुतौ तदायतनत्वाच्च शरीरमित्युभयविधमिति न पूर्वोक्तश्रुतिविरोधः । नन्वेकस्य मुक्तजीवदेहस्य विरुद्धोभयधर्मवत्त्वं कथमिति चेन्न । द्वादशाहस्य 'यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेते'ति यजतिचोदनया द्विरात्रादिवदहीनत्वं, 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयु'रित्युपैतिचोदनया च सत्रत्वं तद्वदविरोधादित्युक्तम् । तेनास्मिन्नधिकरणे सम्पद्याविर्भावसूत्रोक्तो मुक्तस्याविर्भावो विचारितः ॥२॥ ततस्तृतीये द्विसूत्रे तत्त्वभावाधिकरणे आत्माप्रकरणादिति सूत्रद्वयोक्तब्रह्मस्वरूपं विचार्यते । तत्र प्रथमसूत्रे भगवच्छरीरे अप्राकृतत्वं निर्णीयते । स्वप्ने यथा वासनावशादविद्यमानानामप्यर्थानां दर्शनं भवति तथा भगवदिच्छावशात्तत्रापि प्राकृतानां व्रणश्रमादीनां दर्शनमिति ज्ञेयम् । भगवान् आसुराणां प्राकृतगुणे तमस्येव दुःखात्मके लयं चिकीर्षुः स्वस्मिन् प्राकृतत्वबुद्धिसम्पादनाय तादृशीमिव लीलां प्रदर्शयत्यतो न प्राकृतत्वशङ्कागन्धोप्यत्र । भगवति विपरीतलीलादर्शनं तु आसुरव्यामोहाय । 'निर्दोषश्चेत्कथं विष्णुर्मनुष्येषु प्रजायते । चिन्ताश्रमव्रणाज्ञानदुःखयुग्दृश्यते कथम् । एवं मे संशयो ब्रह्मन् हृदि शल्य इवार्पित' इति नारदप्रश्ने 'स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा देहो नास्य विजायते । किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा ।

तथाप्यासुरमोहार्थं परेषां च क्वचित् क्वचित् । दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणे । दौर्लभ्याच्चैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजो हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोपि त्यक्तदेहस्य देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम्' इति ब्रह्माण्डपुराणे ब्रह्मवाक्येभ्य इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे एवमन्येषामपि धर्माणां दर्शनमस्त्वित्याशङ्क्य 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायेन ते सन्त एव प्रतीयन्ते, ये रिंगणादिलीलासु परिच्छिन्नत्वादयः तेषां कैवल्य एव प्रवेशश्चेत्युक्तम् ॥ ३ ॥ ततश्चतुर्थे द्विसूत्रे प्रदीपाधिकरणे प्रथमसूत्रे ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा सह अतादृशस्य भक्तस्य भोगकरणं सम्भवति नवेति संशये 'न तत्सम' इति श्रुत्या ब्रह्मसाम्यस्य क्वाप्यभावान्न सम्भवतीति पूर्वपक्षे भगवांस्तस्मिन्नाविशति यदा तदाऽयमपि तथैव भवतीति ब्रह्मावेशेन तौल्यसम्पादनात्सर्वमुपपद्यते । यथा प्राचीनः प्रकृष्टो दीपः स्नेहयुक्तायां वर्त्यामर्वाचीनायामाविष्टः स्वसमानकार्यक्षमां तां करोति, स्नेहाधीनस्थितिश्च भवति स्वयं तथात्रापीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति एको देवो बहुधा विनिष्ट'इति । न चात्रान्तर्यामिरूपेण प्रवेशः शङ्कनीयः, तस्यैकविधत्वेन बहुधेतिपदव्याकोपात् । अतः 'सोश्नुत' इति श्रुत्युक्तफलभोगो यथा भवति तदनुरूपो यः प्रवेशः सोत्र बहुधेति पदेन अभिप्रेयते । अत एव 'देवपदम्' । स्वरूपानन्ददानाद्भावोद्दीपनात् पूतनादिमुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतनाद्वैकुण्ठादिस्थितेश्च । तदुक्तं निरुक्ते 'दिवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देव' इति । किञ्च, भक्तानां कामभोजनार्थं क्रीडाकरणात्क्रीडायामेव जयेच्छाकरणाद्भक्तैः सह व्यवहारकरणाद्भक्तेषु स्वमाहात्म्येच्छादिद्योतनी'न्न पारयेहं त्वादृशीं प्रणयिनी'मित्यादिभिः स्तुतिकरणाद्भक्तप्रतिपत्तिदर्शनेन कालीयदमनादौ मोदकरणात् तेष्वेव भक्तिमदकरणात् ते स्वप्नेपि प्रियमेव पश्यन्तीति स्वप्नकरणात्तेषां कान्तिकरणादिच्छाकरणाद्वा तन्निकटे गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' इति । ततो द्वितीयसूत्रे तादृशभोगाङ्गीकारे 'न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चन' इति श्रुतौ भोगाभावकथनात्तद्विरोधमाशङ्क्य सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तौ च ब्रह्माविर्भावात् सुषुप्तिरस्या विषयः, न तु ब्रह्मप्राप्तिरिति विषयभेदान्न श्रुत्योर्विरोध इत्युक्तम् ॥ ४ ॥ ततः पञ्चमे षट्सूत्रे जगद्व्यापाराधिकरणे प्रथमसूत्रे ब्रह्मणा सह भोगकरणं लौकिकव्यापारयुतमुत नेति संशये भोगस्य सर्वत्र लौकिकव्यापारयुतत्वादिदमपि तद्युतमिति पूर्वपक्षे 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति मुक्तेः प्रकरणात् 'न यत्र कालोनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान्प्रधान'मिति वाक्याज्जगतोसन्निहितत्वाच्च लोकसम्बन्धिव्यापाररहितमित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'सर्वꣳहि पश्यः पश्यती'ति मुक्तिप्रकरणे सर्वविषयकदर्शनमुच्यते इति मुक्तस्य जगद्व्यापारराहित्यं नोपपद्यते इत्याशङ्क्यात्र 'सर्वपदं लीलासम्बन्धि यत्सर्वं तत्परं,

सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इतिवदिति जगद्व्यापाररहित्यं सूपपन्नम् । तेन मुक्तिप्रकरणप्रवेशाल्लीलानामपि नित्यत्वं सूचितम् । ततस्तृतीयसूत्रे लीलाविशेषणीभूतानां तत्तद्देशतत्तत्कालतत्तद्भक्तदेहानां नित्यत्वेन 'श्वस्त्वद्गृहमायास्य' इति प्रभुणोक्ते तदाशया तस्य भक्तस्य स्थितिर्नोपपद्यते । लीलानां नित्यत्वेन द्वितीयदिनरूपस्य कालस्य तदागमनस्य पूर्वदिवस उक्तिसमयेपि सत्त्वात् । तथा श्व इति प्रभूक्तिरपि तत एव नोपपद्यत इत्याशङ्क्य 'सर्वमाप्नोति सर्वश' इति श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वैः प्रकारैः सर्वलीलारसाप्तिं वदति । तथा चैतच्छ्रुतिप्रामाण्याद्यत्स्वरूपं प्रति 'श्वस्त्वद्गृहमायास्य' इति वदति तस्य स्वगेहे प्रथमदिने भगवत्स्थितिज्ञानं न भवति । यथा नित्यव्यापकशब्दवादिजैमिनीयमते व्यञ्जकस्य वायोर्ध्वनेर्वाऽभावेन न वर्णात्मकशब्दस्य सर्वत्र सदा ज्ञानं, तथात्र लीलादिव्यञ्जकभगवदिच्छाभावेन न भगवत्स्थित्यादिज्ञानं भवतीत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे सूत्रे एतद्रूपे युक्तिगम्यत्वाभाव इत्याशङ्क्य 'नैषा तर्केण मतिरापनेया, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादिश्रुतिः 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्' 'न हि विरोध उभयं भगवती'ति स्मृतिश्च तमेवार्थमाहेतीष्टापत्तिरित्युक्तम् । तेन लीलाविशिष्टमेव ब्रह्म परमफलं 'रसो वै सः रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'ति श्रुतेश्चेति साधितम् । ततः पञ्चमे सूत्रे लीलाविशिष्टस्यैव परमफलत्वे हेत्वन्तरमुच्यते । 'सोऽश्नुत' इति श्रुतौ भक्तस्य सर्वकामभोगे ब्रह्मणः सहभावः श्राव्यते । स च भोगमात्रे, भोग एव यत्साम्यं भक्तानुरूपत्वेन तत्तौल्यं तस्य ज्ञापकम् । अतोपि फलं लीलाविशिष्टं ब्रह्मैवेति सिद्धम् । 'मात्र'पदेन 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुतिविरोधोपास्तः । ततः षष्ठे सूत्रे कर्मफलभोगानन्तरमावृत्तिवदत्राप्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य 'न तेषां पुनरावृत्तिरस्ती'ति श्रुतेर्ज्ञानिनां न सा, 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेर्वरणलभ्यः पुरुषोत्तमः फलं, स चाक्षरात्परतः पर इति श्रुतेरक्षरात्परस्तत्प्राप्तिर्ब्रह्मविदित्यनेन बोध्यते । अत इदं वाक्यं परप्राप्तिप्रकाशनसामर्थ्येन भक्तानामनावृत्तिं बोधयतीत्युक्तम् ।

अत्र मायावादिनो मोक्षे भोगं नाङ्गीकुर्वन्ति, ते त्वेवं निरसनीयाः । 'ससम्बोधं मोक्षं श्रुतिसिद्धं निश्चित्याचार्येणायं विभागो दर्शितस्तमिमं नास्तिक्यमवलम्ब्य भ्रान्त्या वा सूत्रार्थान्यथाकरणेन मान्यथन्तु । श्रुतीनां नार्थवादत्वम्, सर्वत्रार्थवादत्वप्रसङ्गात् । निःसम्बोधे तु मोक्षे न प्रेक्षापूर्वकारी प्रवर्तते । संसारावस्थायां तावद्देवलोकादिषु पर्यायेण सुखतारतम्यं लभन्ते, मुक्तः पुनः सुषुप्तवन्न किञ्चित् । स्वरूपचैतन्यं तु विद्यमानमप्यसत्सममेव । न हि तच्चैतन्यान्तरेण संवेद्यते, तस्यैवाभावात् । न च स्वचैतन्यतः संविदस्तु । चैतन्यव्यतिरिक्तसंविदनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च भेदप्रसङ्गेन मायावादहानिरेव स्यात् । ससम्बोधे तु मोक्षे सर्वमाविर्भूतं सल्लक्षणं बोधस्य रूपम् । मनः सर्वज्ञं सर्वशक्तिभिन्नाभिन्नरूपं च । तेन तदवगतिर्नातोन्यथेति' । 'अत्रैतत्सिद्धम् । ज्ञानमार्गीयाणां तद्रीत्याऽदृश्यत्वादिगुणकाक्षरोपासने तत्क्रतुन्यायेन तादृशेक्षरे ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्यु-

क्तो लयः। अक्षरस्य 'तद्धाम परमं मम' इति वाक्योक्तभगवद्धामत्वज्ञानपूर्वकं नित्यभगवल्लोकत्वेन भगवदभिन्नत्वेन दहराद्युक्तरीत्योपासने यथाधिकारं सालोक्यादिचतुष्टयप्राप्तिः। आदित्याद्युपासनानामङ्गोपासनात्वादर्चिरादिक्रमेण गत्याऽमानवेन पुरुषेण भगवल्लोकप्राप्तिरैश्वर्यादिभोगश्च। उपासनायां मर्यादाभक्तिसाहित्ये वैकुण्ठादिलोकेषु भगवत्सेवकत्वमधिकम्। तदा भगवदनुभवः। तत्रापि भक्तेरुत्कटत्वे तु भगवच्चरणे कौस्तुभादौ वा प्रवेशेन भगवत्सायुज्यम्। अनुग्रहविशेषेण पुष्टिभक्तौ तु 'भक्त्या मामभिजानाति' इत्युक्तरीत्या स्वस्मिन्प्रवेश्य भूमविद्योक्तरीत्या पुनः पृथगाविर्भाव्य भजनानन्दानुभावने 'सोश्नुत' इति श्रुत्युक्तरीतिकं भोगं कारयतीति'।

आचार्यकृपयैवायमध्यायार्थः प्रकाशितः। अतो विशेषजिज्ञासा प्रकाशेन प्रपूर्यताम् ॥ १ ॥
फलमालामलब्ध्वास्य रचितां पुरुषोत्तमैः। कृता गोपेश्वरेणेयं नातो व्यर्थः परिश्रमः ॥ २ ॥

इति श्रीविद्वन्मण्डनगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरविरचितायामधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
